

एम . ए . प्रथम वर्ष
अर्थशास्त्र
पेपर 2

आधुनिक सार्वजनिक वित्त व्यवहार
(**Modern Public Finance**)

घटक - 1

आधुनिक शासकीय वित्तव्यवहार/सार्वजनिक आय-व्यय

Public Finance : Government Activities.

- 1.0 उद्दिष्टे
- 1.1 प्रस्तावना
- 1.2 विषय विवरण
  - 1.2.1 सार्वजनिक आय-व्यय स्वरूप व व्याख्या
  - 1.2.2 सार्वजनिक अय-व्ययाबाबत सनातन व आधुनिक दृष्टिकोन
  - 1.2.3 सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती
  - 1.2.4 सरकारची प्रमुख वित्तीय कार्ये
  - 1.2.5 सरकारपुढील सामाजिक उद्दिष्टे
  - 1.2.6 मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सरकारची भूमिका
  - 1.2.7 आर्थिक नियोजन व विकासाबाबत सरकारची मध्यस्थी
- 1.3 स्वयंअध्ययन प्रश्न
- 1.4 सारांश
- 1.5 पारिभाषिक शब्द
- 1.6 अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

1.0 उद्दिष्टे

या घटकाच्या अध्ययनावरून आपल्याला -

- 1) सार्वजनिक आय-व्ययाचा अर्थ व स्वरूप सांगता येईल.
  - 2) सर्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती लक्षात घेता येईल.
  - 3) सरकारच्या आर्थिक व्यवहाराबाबत सनातन व आधुनिक दृष्टिकोन अभ्यासता येईल.
  - 4) सरकारच्या प्रमुख वित्तीय कार्यांचा आढावा घेता येईल.
  - 5) सरकारपुढील सामाजिक उद्दिष्टे सांगता येतील.
  - 6) मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सरकारची भूमिका विशद करता येईल.
  - 7) आर्थिक नियोजन आणि आर्थिक विकासाबाबत सरकारची मध्यस्थाची भूमिका लक्षात घेता येईल.
-

1.1 प्रस्तावना :

सार्वजनिक सत्तेलाच शासन/सरकार हे नाव असल्याने केंद्र सरकारपासून ग्राम पातळीपर्यंत असलेल्या विविध साजनिक सत्तांचा त्यात समावेश होतो. सार्वजनिक आय-व्ययाचा अभ्यास करताना मात्र केंद्र सरकार व राज्यसरकारने यांच्या आय-व्ययाचा विचार केला जातो. आय-व्यय म्हणजे जमा-खर्च होय. सार्वजनिक आय-व्ययात फक्त जमा-खर्चाचाच समावेश होत नाही तर पैसा मिळविण्याचे मार्ग कोणते? पैसा खर्च करण्याची क्षेत्रे कोणती? यांचे विचार केला जातो.

सार्वजनिक आय-व्यय हा अभ्यास विषय सरकारचे आर्थिक व्यवहार व आर्थिक तत्त्वज्ञानाशी संबंधित आहे. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक आय-व्ययाची संकल्पना संकुचित अर्थाने वापरली होती. त्यांच्या मते, सरकारने फक्त परकीय आक्रमणापासून संरक्षक, देशांतर्गत शांतता व सुव्यवस्थ एवढेच काम करावे. म्हणजेच निर्हस्तक्षेपी धोरणाचा पुरस्कार केला होता. त्यामुळे सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती मर्यादित राहिली.

आधुनिक अर्थव्यवस्थांमध्ये मात्र सार्वजनिक आय-व्ययाचा व्यापक अर्थाने विचार करण्यात आला. आधुनिक विचारसरणीनुसार सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र एकमेकांना परस्परपूरक आहेत. त्यात सार्वजनिक क्षेत्राला विशिष्ट भूमिका परा पाडावी लागते. अलीकडील काळात देशांनी कल्याणकारी राज्य ही संकल्पना स्वीकारल्यामुळे सरकारची कार्ये वाढली. त्यामुळे आर्थिक विकास, आर्थिक स्थैर्य, भांडवल संचय, प्रादेशिक समतोल, दारिद्र्य निर्मूलन इ. उद्दिष्टे सरकारला गाठता येतात याची जाणीव झाली. परिणामतः सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती वाढली.

1.2 विषय विवेचन

1.2.1 सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप व व्याख्या :

मानवी विकासाबरोबर आर्थिक व्यवहाराचे स्वरूप विकसित होत गेले. वस्तुविनिमयातील अडचणी दूर करण्याचे कार्य पैशाने केले आणि तेव्हापासून आर्थिक व्यवहार वाढतच गेले. परिणामतः आय-व्यय म्हणजे जमा-खर्च वाढल्यामुळे त्याला लेखी स्वरूप प्राप्त झाले. त्यातूनच खाजगी आय-व्यय व सार्वजनिक आय-व्यय या संकल्पना उदयास आल्या. अर्थव्यवस्था कोणतीही असली आणि शासन कोणाचेही असले तरी जमा-खर्च ठेवावाच लागतो.

सार्वजनिक आय-व्यय हा अभ्यासविषय पूर्वीपासून अस्तित्वात होता. अँडम स्मिथ, रिकार्डी, जे.बी.से, जे.एस. मिल यांनी सार्वजनिक उत्पन्न (कर), सार्वजनिक खर्च व सार्वजनिक कर्ज यांचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. 18 व्या व 19 व्या शतकातील या सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक आय-व्ययाची संकल्पना संकुचित अर्थाने वापरली होती. त्यामुळे सरकारचे उत्पन्न-खर्च कमी राहिले. म्हणून सरकारला फारसे महत्त्व नव्हते. सरकार म्हणजे जुलूम करणारी एक व्यक्ती किंवा संस्था होय असा विचार दृढ होता.

सार्वजनिक आय-व्ययाची पद्धतशीर मांडणी करण्याचे श्रेय सी. एफ. बॅस्टबल या अर्थशास्त्रज्ञाला दिले जाते. त्यानंतर डॉ. डाल्टन यांनी सार्वजनिक आय-व्ययाचा विषय सुलभरीत्या मांडला. प्रो. ए. सी. पिगू यांनी सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत सविस्तर विवेचन केले. त्यानंतर जे. एम. केन्स यांनी सार्वजनिक वित्तव्यवहाराला अधिक महत्त्व प्राप्त करून दिले. तेव्हापासून सार्वजनिक आय-व्ययाला अर्थशास्त्रात स्वतंत्र महत्त्व प्राप्त झाले.

सार्वजनिक वित्तव्यवहाराबाबत अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी व्याख्या दिल्या आहेत. त्यापैकी काही महत्त्वाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे होत -

---

1) डॉ. डाल्टन :

“सार्वजनिक आय-व्यय हा विषय अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र यांच्या सीमारेषेवर असलेल्या अनेक विषयांपैकी एक आहे. तो सार्वजनिक सत्तांचे उत्पन्न व खर्च या दोहोंचे परस्परांशी समायोजन याच्याशी संबंधित आहे.

“Public Finance is one of those subjects which lie on the border line between Economics and Politics. It is concerned with the income and expenditure of public authorities and with the adjustment of the one to the other.”

---

2) प्रो. फिंडलेशिरास :

राजस्व हे सार्वजनिक सत्तांच्या उत्पन्न मिळविण्याच्या व खर्च करण्याच्या पद्धतींशी निगडित असलेले शास्त्र होय.”

“Public Finance is the science which is concerned with the manner in which the public authorities obtain their income and spend it.”

---

3) बॅस्टबल :

“राजस्व हे राज्यातील सार्वजनिक सत्तेचे उत्पन्न व खर्च यांचा परस्परांशी असलेला संबंध तसेच वित्तीय प्रशासन व नियंत्रण याचे अध्ययन करणारे शास्त्र होय.”

“Public finance deals with the expenditure and income of public authorities of state and their mutual relation as also with the financial administration and control.”

---

4) श्रीमती उर्सुला हिक्स :

“सरकारी संस्था ज्या पद्धतींद्वारे इच्छांच्या सामूहिक तृप्तीची व्यवस्था करतात व आपल्या उद्दिष्टांच्या सफलतेसाठी आवश्यक निधी गोळा करतात त्या पद्धतींचे परीक्षण व मूल्यांकन करणे हा राजस्वाचा विषय होय.”

“The main content of public finance consist of the examination and appraisal of the methods by which governing bodies provide for the collective satisfaction of wants and secure the necessary funds to carryout their purposes.”

---

5) प्रो. पी. ई. टेलर :

“सरकार या संस्थेत संघटित झालेल्या जनतेच्या अर्थकारणाचे विवेचन राजस्व केवळ सरकारच्याच अर्थकारणाचा विचार करते. सरकारच्या अर्थकारणात पैसा गोळा करण्याच्या व खर्च करण्याच्या क्रियांच समावेश होतो.”

“Public finance deals with the finances of the public as on organised group under the institution of government included the raising and disbursement of government funds.”

---

6) आर. ए. मसग्रेव्ह :

“सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाच्या कार्यपद्धतीवर केंद्रित असलेल्या विविध प्रश्नांना सार्वजनिक वित्तव्यवहार म्हणतात.”

थोडक्यात असे की, वरील सर्व व्याख्यांवरून असे स्पष्ट होते की, सार्वजनिक वित्तव्यवहार या विषयात सरकारच्या जमा-खर्चाचे विवेचन केले जाते.

1.2.2 सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत सनातन व आधुनिक दृष्टिकोन :

सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत म्हणजेच राजस्वाबाबत दृष्टिकोन पूर्णस्पर्धा, पूर्ण रोजगार, श्रमाची गतिशीलता व व्यक्तिस्वातंत्र्य या गृहीतांवर आधारलेला होता. सरकारला व सरकारच्या खर्चाला फारसे महत्त्व नव्हते. सरकार किंवा शासन म्हणजे एक जुलूम करणारी व्यक्ती किंवा संस्था हेय. म्हणून सरकारने कमीत कमी कर आकारावेत आणि कमीत कमी खर्च करावा. अंदाजपत्रक समतोल असावा. करांमुळे व्यक्तीच्या बचत व गुंतवणुकीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. सरकारने कर्ज उभारू नये.

वरील विवेचनावरून पुढील निष्कर्ष निघतो -

- 1) सरकार आर्थिक व्यवहारात वाढ करू शकत नाही.
- 2) सरकारचे अंदाजपत्रक संतुलित व लहान असावे.
- 3) कराचा विपरीत परिणाम व्यक्तीच्या बचत व गुंतवणुकीवर होतो.
- 4) सरकारने फक्त उत्पादककार्यासाठी कर्ज घ्यावे.

आधुनिक काळात अर्थशास्त्रीय विश्लेषणात अमूलाग्र बदल झाले. 1929-30 च्या जागतिक महामंदीने जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये प्रचंड बदल घडून आले. 1936 मध्ये जे. एम. केन्स यांनी रोजगार, व्याज आणि पैसा याबाबत जो सर्वसामान्य सिद्धांत मांडला तेव्हापासून आधुनिक विचारसरणी सुरू झाली.

केन्सच्या मते, अंदाजपत्रक हे आर्थिक विकासासाठी महत्त्वाचे साधन आहे. म्हणून चलनवाढीच्या परिस्थितीत शिलकी अंदाजपत्रक व चलनघटीच्या परिस्थितीत तुटीचे अंदाजपत्रक तयार करावे. याशिवाय बचतबरोबर गुंतवणूक नसते. त्यामुळे चलनवाढ व चलनघट निर्माण होते. अशा वेळी कर्ज काढून खर्च करावा. केन्सने मंदी का निर्माण झाली याचे कारण शोधून काढले तेव्हापासून सार्वजनिक खर्चाला महत्त्व प्राप्त झाले. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांना सार्वजनिक खर्चाचे खरे महत्त्वच कळले नव्हते.

सार्वजनिक आय-व्ययात करांबाबत सनातन व आधुनिक दृष्टिकोन भिन्न आहेत. कर म्हणजे सरकारचे उत्पन्नाचे साधन एवढाच अर्थ सनातनवाद्यांना माहित होता. केन्सने मात्र करांच्या साहाय्याने विविध आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे साध्य करता येतात. सार्वजनिक कर्जाचा भार अर्थव्यवस्थेवर पडतो. त्यामुळे आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञ या मताशी सहमत नाहीत. विकसनशील देशांनी जलदगती आर्थिक विकासासाठी कर्जाचा अवलंब करावा असे सुचविले.

थोडक्यात असे की, सनातनवाद्यांचा सार्वजनिक आय-व्ययाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन संकुचित होता. याउलट आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांचा दृष्टिकोन व्यापक बनला आहे. म्हणून अर्थशास्त्राच्या अभ्यास विषयात सार्वजनिक आय-व्ययाचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला जात आहे.

1.2.3 सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती :

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, सार्वजनिक आय-व्ययाची किंवा वित्तव्यवहारांची व्याप्ती फक्त उत्पन्न-खर्चापुरतीच आहे. परंतु आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या दृष्टीने सार्वजनिक आय-व्यय अधिक व्यापक बनले आहे. म्हणून फक्त जमा-खर्च समाविष्ट हेत नाही, तर पुढील बाबी त्यात समाविष्ट होतात -

अ) सार्वजनिक उत्पन्न :

यात सरकारचे उत्पन्नाचे मार्ग कोणते आहेत याचे स्पष्टीकरण केले जाते. सार्वजनिक आय-व्ययात सार्वजनिक उत्पन्नात जास्त महत्त्व दिले जाते. सरकारच्या उत्पन्नसाधनांचे वर्गीकरण करून त्यातील साम्य व भेद विचारात घेतले

जातात. त्यात कर हे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन आहे. यात करांचे प्रकार व करांचे परिणाम यांचा अभ्यास केल जातो. याशिवाय सार्वजनिक उत्पन्नाचा सार्वजनिक खर्चाशी समन्वय साधताना निर्माण होणारी तफावत विचारात घेतली जाते. म्हणून सरकार वेळोवेळी करविषयक धोरण बदलत असते.

ब) सार्वजनिक खर्च :

या विभागात सरकार लोकांच्या सामुदायिक गरजा भागविण्यासाठी खर्च करते. या गरजा भागविताना उत्पादन विभाजन व रोजगारांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केल जातो. सार्वजनिक खर्चामुळे आर्थिक बदल होऊ शकतो. जागतिक महामंदीपासून सार्वजनिक खर्चाचा आर्थिक विकासाशी निकटचा संबंध आहे. खर्चाचे वर्गीकरण, खर्चाची तत्त्वे याचाही अभ्यास या विभागात केला जातो.

क) सार्वजनिक कर्ज :

या विभागात सार्वजनिक सत्तांच्या कर्जाचा अभ्यास केला जातो. सार्वजनिक कर्जाचे विविध प्रकार, कर्ज परतफेडीच्या पद्धती यांचे विवेचन केले जाते. कर्जाचे परिणम, कर्जाचा भर याचाही अभ्यास यात केला जातो. सार्वजनिक कर्ज हे सरकारचे उत्पन्नचे एक साधन मानले जाते. यावरून याचे महत्त्व स्पष्ट होते.

ड) वित्तीय प्रशासन आणि नियंत्रण :

सार्वजनिक उत्पन्न व खर्च यांत योग्य तो समन्वय साधाव लागतो. हा समन्वय साधण्याचे साधन म्हणजे अंदाजपत्रक होय. म्हणून या विभागात सरकार अंदाजपत्रक कसे तयार करते, अंदाजपत्रकाचा उद्देश, परिणाम याविषयी शास्त्रशुद्ध विवेचन केले जाते. म्हणजेच सरकार या विभागामार्फत आर्थिक व्यवहारांचे प्रशासन व नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करते.

इ) संघीय वित्त :

या विभागामार्फत संघीय वित्तव्यवस्थेला योग्य अशी अर्थव्यवस्था निर्माण केली जाते. या वित्तव्यवस्थेत केंद्र-राज्य वित्तीय संबंध विचारात घेऊन अर्थविषयक संबंधांचा विचार केला जातो. केंद्र-राज्य वित्तीय संबंधाबाबत उत्पन्नाचे विभाजन, तत्त्वे कोणती आहेत याचा समावेश केलेला दिसतो.

4) आर्थिक स्थैर्य आणि आर्थिक वाढ :

सार्वजनिक आय-व्ययात आर्थिक स्थैर्य आणि आर्थिक वाढ यांचा समावेश जे. एम. कन्स यांच्या रोजगार सिद्धांतापासून करण्यात आला. सार्वजनिक उत्पन्न, खर्च, कर्ज व वित्तीय प्रशासन यांच्या साहाय्याने राज्यकोषीय धोरण ठरविले जाते. त्यामुळे विकसित देशांत आर्थिक स्थैर्य तर विकसनशील देशात आर्थिक वाढ हे सार्वजनिक आय-व्ययाचे उद्दिष्ट मानले जाते.

थोडक्यात असे म्हणता येईल की, सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती अधिकाधिक व्यापक बनत आहे. भविष्यात ही व्याप्ती अधिक वाढण्याची शक्यता आहे. भारतासारख्या संघीय वित्तव्यवस्थेत या अभ्यासविषयाला एक वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

1.2.4 सरकारची प्रमुख वित्तीय कार्ये :

आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सार्वजनिक आय-व्ययाचा व्यापक अर्थाने विचार केला जातो. आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, खाजगी क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्र हे परस्परावलंबी आहेत. कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारल्यामुळे सरकारची कार्ये वाढली, तसेच सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे आर्थिक स्थैर्य, पूर्ण रोजगार, आर्थिक विकास, आर्थिक समता, भांडवल संचय, प्रादेशिक समतोल प्रस्थापित करता येतो याची जाणीव झाली.

प्रो. मसग्रेव्हच्या मते, सार्वजनिक आय-व्यय म्हणजे सरकारचा जमा-खर्च नव्हे तर सार्वजनिक आय-व्ययाच्या माध्यमातून साधनसामग्रीचे वाटप, उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन, किंमत स्थैर्य व पूर्ण रोजगार आणि आर्थिक विकास या प्रश्नांची सोडवणूक केली जाते.

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, सरकारने कमीत-कमी कार्ये करावीत. सार्वजनिक क्षेत्रापेक्षा खाजगी क्षेत्र अधिक कार्यक्षम असते. म्हणून सरकारने समतोल अंदाजपत्रकाची मांडणी करावी. अर्थव्यवस्थेचे समतोल पूर्ण स्पर्धा, खाजगी साहस पद्धती व पूर्ण रोजगार पातळीवर होतो. म्हणजे सरकारने निर्हस्तक्षेपी धोरण स्वीकारावे. सरकारने कमीत-कमी उत्पन्न (कर) मिळवावे. सनातनवाद्यांच्या मते, सरकार तुटीच्या अंदाजपत्रकाची मांडणी करीत असेल तर अर्थव्यवस्थेत चलनवाढीची परिस्थिती निर्माण होईल. याउलट शिलकी अंदाजपत्रक असल्यास चलनघटीची परिस्थिती दिसून येईल.

जागतिक महामंदीनंतर (1929-30) असे दिसून आले की, समतोल अंदाजपत्रकामुळे आर्थिक अस्थैर्य व अपूर्ण रोजगाराची परिस्थिती निर्माण झाली. तसेच बाजारयंत्रणेद्वारे साधन-संपत्तीचे वाटप, उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन कार्यक्षमपणे होऊ शकत नाही म्हणून सरकारने हस्तक्षेप करून आपली भूमिका बजावावी याबाबत प्रो. मसग्रेव्ह यांनी पुढील विचार मांडलेत -

1) साधनसामग्रीचे वाटप :

भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेत बाजारयंत्रणेद्वारे साधनसामग्रीचे वाटप घडून येते. बाजारधिष्ठित अर्थव्यवस्थेत उपभोक्त्याच्या मागणीनुसार उत्पादन केले जाते. ज्या वस्तूला मागणी जास्त त्या वस्तूच्या उत्पादनासाठी साधनसामग्री वापरली जाते. म्हणून उपभोक्ता सार्वभौम असतो. परंतु बाजारयंत्रणा १०० टक्के कार्यक्षम नसल्याने साधनसामग्रीचे वाटप कार्यक्षमपणे होऊ शकत नाही. अशा परिस्थितीत सरकार हस्तक्षेप करून साधनसामग्रीचे कार्यक्षम वाटप करीत असते. याचाच अर्थ असा की बाजारयंत्रणेतील अकार्यक्षमता दूर करण्यासाठी वित्तीय साधनांचा वापर करते. उदा. एखाद्या उद्योगसंस्थेची संरचना अशी असते की, त्यात इतर उद्योगसंस्था प्रवेश करू शकत नाहीत. अशा वेळी मत्केदारी निर्माण होते. त्यामुळे मत्केदार हा वस्तूच्या सीमांत खर्चापेक्षा जास्त किंमत आकारतो. तेव्हा सरकार किंमतविषयक धोरण राबवून ही अकार्यक्षमता दूर करू शकते.

काही वेळा उत्पादन प्रक्रियांचा एकत्रित वापर केला जातो. म्हणून त्यांचे विभाजन करता येत नाही. तेव्हा तो उद्योग मत्केदारी निर्माण करू शकत नाही किंवा पूर्ण स्पर्धेप्रमाणे उत्पादन करू शकत नाही. अशा वेळी सरकार करांद्वारे हस्तक्षेप करून पर्याप्त उत्पादन घडवून आणते.

जेव्हा खाजगी फायदे व सार्वजनिक फायदे या दोहोंमध्ये फरक पडतो तेव्हा साधनसामग्रीच्या पर्याप्त वाटपासाठी सरकारला वित्तीय साधनांद्वारे हस्तक्षेप करावा लागतो. समजा, एखाद्या भागात खाजगी क्षेत्राने रेल्वे वाहतूक सुरू केली असता सुरुवातीला खाजगी क्षेत्राला फायदा मिळेल. परंतु कालांतराने त्या भागातील विकासाला गती मिळेल अशा परिस्थितीत खाजगी फायदे कमी व सार्वजनिक फायदे जास्त म्हणून कंपनी रेल्वे वाहतूक बंद करील. तेव्हा सरकार करसवलतीचा वापर करून साधनसामग्रीचे कार्यक्षम वाटप घडवून आणेल.

खाजगी खर्च व सामाजिक खर्च या दोहोंत फरक पडतो तेव्हा सरकार हस्तक्षेप करून साधनसामग्रीचे कार्यक्षम वाटप घडवून आणते. उदा. खाजगी क्षेत्रात उत्पादनाच्या प्रक्रियेत काही टाकाऊ पदार्थ हवेत किंवा पाण्यात सोडतात अशा वेळी प्रदूषणाचा विपरीत परिणाम लोकांच्या आरोग्यावर होतो. त्यासाठी सरकार कारखानदारांवर कर आकारते आणि त्या उत्पन्नातून समाजासाठी आरोग्यविषयक सेवा उलब्ध करून देते. त्यामुळे साधनसामग्रीचे कार्यक्षम वाटप होण्यास मदत होते.

वरील परिस्थितीत प्रो. मसग्रेव्ह यांचे असे मत आहे की, एका व्यक्तीचे कल्याण इतर सर्वांच्या कल्याणावर अवलंबून असते. अशा वेळी खाजगी गरजा भागवितान काही फायदे-तोटे निर्माण होतात. तेव्हा सरकार हस्तक्षेप करून बाजारयंत्रणेतील अकार्यक्षमता दूर करते. प्रो. मसग्रेव्हच्या मते, अर्थशास्त्रज्ञांपुढे कर गोळा करणे हा प्रश्न नाही तर एकूण

साधनसामग्रीचे वाटप खाजगी व सामाजिक गरजांमध्ये कशा रीतीने करावयाचे, याबाबत प्रो. मसग्रेव्ह यांनी राजकीय प्रक्रिया सुचविली आहे. त्यांच्या मते, मतदान प्रक्रियेद्वारे हा प्रश्न सोडवावा.

राजकीय पक्षांनी आपापले जाहीरनामे लोकांसमोर मांडावीत. त्यावर लोक आपली प्रतिक्रिया मतदानाद्वारे व्यक्त करतील व बहुमताद्वारे हा प्रश्न सोडविला जाईल. अशा वेळी उपभोक्त्यांचे सार्वभौमत्व कायम ठेवून साधनसामग्रीचे पर्याप्त वाटप करण्यासाठी अंदाजपत्रक तयार केले जाईल.

2) उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन :

उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन म्हणजे समाजातील आर्थिक विषमता कमी करणे होय. त्यासाठी सरकारला बाजारयंत्रणेत हस्तक्षेप करावा लागतो. प्रत्येक उत्पादन घटकाला दिला जाणारा मोबदला हा त्यांच्या सीमांत उत्पादकतेवर अवलंबून असतो. परंतु काही उत्पादन घटकांची सौदाशक्ती कमकुवत असल्याने त्यांचे आर्थिक शोषण होऊ शकते.

उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन वारसाहक्काचे कायदे, शिक्षणाची संधी, समाजाची गतिशीलता व बाजारातील परिस्थितीवर अवलंबून असते. अशा वेळी समाजात आर्थिक विषमता वाढते. तेव्हा सरकार आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी करहस्तांतरण धोरणाचा वापर करते. म्हणजेच श्रीमंतावर कर लादून गरिबांच्या कल्याणासाठी योजना राबवते. त्यामुळे गरिबांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ होऊन आर्थिक विषमतेची तीता कमी केली जाते.

मिश्र अर्थव्यवस्थेत आर्थिक विकासाला उत्तेजन देण्यासाठी काम करण्याची, धोका पत्करण्याची, भांडवलनिर्मितीची प्रेरणा द्यावी लागते. त्यासाठी खाजगी क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणावर संपत्ती धारण करण्याची परवानगी द्यावी लागते. अशा वेळी आर्थिक विषमता वाढते तेव्हा सरकारने प्रगतशील कर आकारणी करून, अनावश्यक उपभोग व गुंतवणुकीवर प्रतिबंध कराद्वारे केला पाहिजे.

भारतासारख्या विकसनशील देशात कल्याणकारी राज्य, समाजवादी समाजरचना या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी कर व खर्चविषयक नीतीचा वापर केला जातो. मिश्र अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्र व खाजगी क्षेत्र या दोहोंना महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. सर्व मूलभूत उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात राहतील आणि इतर उद्योगांबाबत खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले जाईल. त्यातूनच समाजातील आर्थिक विषमता कमी करता येईल. सामाजिक समता व न्याय निर्माण करते हे आपल्या अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट आहे. अशा रीतीने सरकार सार्वजनिक आय-व्ययामार्फत आपली भूमिका पार पाडत आहे.

3) किंमत स्थैर्य व पूर्णरोजगार :

या विभागात प्रो. मसग्रेव्ह यांनी किंमत स्थैर्य, पूर्ण रोजगार व आर्थिक विकास यांचा समावेश केला आहे. या शाखेद्वारे सरकार उत्पादन साधनांचा जास्तीत जास्त वापर करून पैशेचे मूल्य स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करते.

""Stabilization branch with maintaining a high level of resources utilization and stable value of money.""

या शाखेचा उगम अलीकडील काळात झाला आहे. सनातनवादी विचारसरणीनुसार आर्थिक स्थैर्य व पूर्णरोजगार आपोआप निर्माण होतो. परंतु जागतिक महामंदीत ही विचारसरणी निरुपयोगी ठरली. म्हणून सरकारला हस्तक्षेप करण्याची गरज भासली. सरकार कर, खर्च, कर व अंदाजपत्रकांचा वापर करून किंमत स्थैर्य व पूर्णरोजगार उद्दिष्ट साध्य करते.

प्रो. मसग्रेव्ह यांनी या शाखेची तीन मूलभूत तत्त्वे सुचविली आहेत -

1) "जर अनैच्छिक बेरोजगारी असेल तर एकूण खर्चात वाढ करून मागणी वाढवावी व पूर्णरोजगार पातळी प्रस्थापित करावी."

""If involuntary unemployment prevails increase the level of demand so as to adjust aggregate expenditure upward to the level of output produce at full employment.""

2) “जर तेजीची परिस्थिती असेल तर एकूण खर्च कमी करून प्रभावी मागणी कमी करावी आणि वाढत्या किमतीपेक्षा चालू किमतीच्या उत्पादनपातळीशी मोजमाप करावे.”

“If inflation prevails reduce the level of demand so as to adjust aggregate expenditure downward to the level of output measured in current rather than rising prices.”

3) “जर पूर्णरोजगार व किंमत स्थैर्य असेल तर एकूण खर्च अशा रीतीने करावा की अपूर्ण रोजगार व चलनवाढ दूर करता येईल.”

“If full employment and price level stability prevails, maintain the aggregate level of money expenditure to prevent unemployment and inflation.”

अशा रीतीने आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारला साधनसामग्रीचे वाटप, उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन व किंमतस्थैर्य व पूर्णरोजगार या तीन शाखांद्वारे आपली भूमिका वित्तीय साधनांद्वारे पार पाडावी लागते.

1.2.5 शासनापुढील सामाजिक उद्दिष्टे :

1.2.2.1 दारिद्र्यनिर्मूलन :

सार्वजनिक आय-व्ययातील महत्त्वाचा भाग म्हणजे सार्वजनिक खर्च होय. अर्थव्यवस्थेत उपभोगाला जेवढे महत्त्व आहे तेवढेच सार्वजनिक खर्चाला आहे. 19 व्या शतकापूर्वी सार्वजनिक खर्चाला फारसे महत्त्व नव्हते. 20 व्या शतकात सार्वजनिक खर्चाला महत्त्व प्राप्त झाले.

आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी उत्पादनाबरोबर विभाजनाला महत्त्वाचे स्थान दिले. सार्वजनिक खर्चाचा उत्पन्न व संपत्तीच्या विभाजनावर होणारा परिणाम विचारात घ्यावा लागतो. करापेक्षा सार्वजनिक खर्च दारिद्र्यनिर्मूलनाबाबत प्रभावी असून त्याद्वारे दारिद्र्य किंवा गरिबी दूर करता येते.

आधुनिक काळात प्रत्येक देशातील सरकार दारिद्र्य दूर करण्यासाठी विविध प्रकारचे खर्च करित असते.

उदा. 1) कमी उत्पन्न गटातील लोकांना स्वस्त दराने वस्तू व सेवा पुरविणे.

2) गरिबांना आर्थिक मदत पुरविणे किंवा रोख अनुदाने देऊन त्यांचा उपभोग वाढविणे.

3) गरिबांच्या मुलांना मोफत शिक्षण देणे.

4) गरीब विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती जाहीर करणे.

5) गरिबांना रोजगार पुरविणे.

6) गरीब व्यक्तींना मोफत वैद्यकीय सेवा पुरविणे.

7) कमी उत्पन्न गटातील लोकांना मोफत व माफक दरात राहण्यासाठी घरे उपलब्ध करून देणे.

थोडक्यात असे की, सार्वजनिक खर्चामुळे आर्थिक विषमता कमी होते. सरकारचे खर्चाचे धोरण चुकण्यास आर्थिक विषमता वाढण्याचा धोका असतो, हे विसरता येत नाही.

1.2.2.2 मूलभूत सेवा पुरविणे :

सार्वजनिक खर्चामार्फत लोकांना मूलभूत सेवा पुरविल्या जातात. विकसनशील अर्थव्यवस्थेत जलदगती आर्थिक विकासासाठी वाहतूक व दळणवळण, वीजपुरवठा, पाणीपुरवठा, भांडवल पुरवठा इत्यादी मूलभूत सेवा औद्योगिक विकासासाठी आवश्यक आहेत. त्याचप्रमाणे आरोग्य व शिक्षणावरील खर्च हा सुद्धा मूलभूत आहे. परंतु भांडवलाच्या अभावामुळे या क्षेत्रावर पुरेसा खर्च होऊ शकत नाही. म्हणून सार्वजनिक खर्चाशिवाय मूलभूत सेवा पुरविणे अशक्य असते. त्यामुळे औद्योगिक विकास मंद गतीने झाला. एकंदरीत आपल्या देशात मूलभूत सेवा पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. या मूलभूत सेवा उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून 1991 पासून खाजगी गुंतवणूकदाराला हे क्षेत्र खुले केले आहे.

दूरसंचार व विमानसेवा बाबत खूप प्रगती झाली. दूरसंचार क्षेत्रात संपर्कक्रांती घडून आली. विमानसेवा स्वस्त दरात उपलब्ध झाली. परंतु ऊर्जा, रस्ते, रेल्वे व जलसंपदा या क्षेत्रात अजूनही सुधारण पुरेशा नाहीत. म्हणून जलद गती आर्थिक विकासाच्या मार्गात हा मोठा अडथळा आहे. सार्वजनिक खर्चामार्फक या बाबींकडे लक्ष देण्याची गरज आहे.

1.2.2.3 आर्थिक विषमता दूर करणे :

उत्पन्न व संपत्तीच्या विभाजनाबाबत विषमता असणे भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य मानले जाते. महत्तम सामाजिक हित साधावयाचे असेल तर आर्थिक विषमता शक्य तेवढी कमी केली पाहिजे. “इतर परिस्थिती कायम असेल तर ज्या पद्धतीत उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याची ती प्रवृत्ती असते ती सार्वजनिक खर्चाची प्रवृत्ती सर्वोत्तम होय.”

“Other things being equal that system of public expenditure is best which has the strongest tendency to reduce the inequality of income.”

वारसाहक्कामुळे आर्थिक विषमता वाढून आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होऊ लागते. आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण झाल्यास देशात अनुत्पादक वर्ग निर्माण होतो. मिश्र अर्थव्यवस्थेत आर्थिक वाढीला प्रेरणा देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न व संपत्ती धारण करण्याची परवानगी द्यावी लागते. आर्थिक विषमता उत्पन्न व संपत्तीतील विषमतेमुळे टिकून राहते. अशा वेळी सरकारने वारसा कर, उत्पन्न कर, मालमत्ता कर आकारून हा प्रश्न सोडवावा.

आपल्या देशात समाजवादी समाजरचनेचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी सर्व पायाभूत उद्योग सार्वजनिक क्षेत्रात राहतील. इतर उद्योगांच्या बाबतीत खाजगी क्षेत्राला प्रेरणा देऊन आर्थिक विषमता कमी केली जाऊ शकते. त्यासाठी सरकार करविषयक व खर्चविषयक धोरणाचा अवलंब करते. त्यातून आर्थिक विषमतेची तीता कमी होण्यास मदत झाली.

1.2.2.4 प्रादेशिक विषमता :

देशात व राज्यातही प्रादेशिक विषमता आहे. प्रादेशिक विषमता म्हणजे उद्योगांचा असमतोल विकास होय. या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेचा समतोल विकास झाला पाहिजे. प्रादेशिक समतोल निर्माण करणे हे आर्थिक धोरणाचे उद्दिष्ट असते. त्यासाठी सरकारने मागासलेल्या प्रदेशांना विविध सोयी-सवलती उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. यासाठी सरकार कर, कर्ज व खर्चाच्या मध्यमातून प्रादेशिक समतोल साधण्याचे उद्दिष्ट साध्य करू शकते.

प्रादेशिक विषमतेमुळेच आर्थिक विषमता टिकून राहते. नियोजनाच्या काळात सरकारने प्रादेशिक विषमतेची तीता कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले. त्यामुळे देशात सर्वत्र उद्योगधंदे स्थापन होण्यास मदत झाली.

प्रादेशिक विषमता कमी करण्यासाठी सरकार मागासलेल्या प्रदेशांत सार्वजनिक खर्चात वाढ, करात सवलत देऊन औद्योगिक विकासाला चालना देऊ शकते. सरकारच्या खर्चविषयक धोरणामुळे पायाभूत सुविधा निर्माण होण्यास मदत झाली. एवढेच नव्हे तर कर सवलतीमुळे विविध प्रदेशांमध्ये उद्योगधंदे स्थापन होण्यास मदत झाली. परिणामतः प्रादेशिक विषमतेची तीता कमी होऊन आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत झाली. त्याबाबत सरकारची भूमिका महत्त्वाची मानली जाते.

1.2.6 मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सरकारची भूमिका :

प्रत्येक देशात आर्थिक विकासाबाबत विशिष्ट व्यवस्था किंवा प्रणाली स्वीकारली जाते. त्यानुसार भांडवलशाही समाजवादी व साम्यवादी अर्थव्यवस्था अशा तीन प्रकारे वर्गीकरण केले जाते. भारतात मात्र भांडवलशाही व समाजवाद यांचे मिश्रण आढळते. म्हणजे खाजगी क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्र यांचे सहअस्तित्व आढळते. या मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका व्यापक बनत गेली.

पूर्वी खाजगी क्षेत्राला महत्त्वाचे स्थान होते. जागतिक महामंदीपासून मात्र सार्वजनिक क्षेत्राचे महत्त्व वाढतच गेले. अशा मिश्र अर्थव्यवस्थेत सरकारला सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास करावाच लागतो, पण त्याबरोबरच खाजगी

क्षेत्रालाही प्रेरणा द्यावी लागते. एवढेच नव्हे तर मिश्र अर्थव्यवस्थेत खाजगी क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्र या दोहोंत परस्पर सहकार्य हवे. म्हणून ही क्षेत्रे परस्परपूरक आहेत परस्परविरोधी नाहीत. इतकेच नाही तर सरकारशिवाय देशाचा आर्थिक विकास शक्य नाही. आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारची भूमिका पुढील चार प्रकारांमध्ये आढळून येते.

1) उत्पादक :

उत्पादक या नात्याने सरकारचा अर्थव्यवस्थेशी किती संबंध येतो हे त्या देशातील अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारचे उत्पादनातील स्थान कम-अधिक प्रमाणात वाढतच आहे. मिश्र अर्थव्यवस्था खाजगी क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्र अशा दोन भागांत विभागली जाते. सरकारची कार्ये जसजशीवाढत गेली तसतसा सरकारचा उत्पादन कार्यातील सहभाग वाढतच गेला.

2) ग्राहक :

सरकारला आपली कर्तव्य व जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी साधनसामग्रीची गरज भासते. सरकार ही साधनसामग्री आपले अधिकार वापरून सक्तीने व मोफत मिळवू शकते. खाजगी क्षेत्रावर ज्या अर्थव्यवस्थेची उभारणी असते तेथे अपवादात्मक परिस्थिती वगळता सक्ती करता येत नाही. म्हणजेच साधनसामग्रीच्या मालकाला योग्य किंमत द्यावी लागते. थोडक्यात असे की, सरकारही साधनसामग्री खरेदी करते. त्यात उपभोग्य वस्तू व भांडवली वस्तूंचाही समावेश होतो.

3) मालक :

मालक या नात्याने सरकारचा अर्थव्यवस्थेशी संबंध येतो. सरकारकडून जी साधनसामग्री खरेदी केली जाते त्यातमानवी साधनसामग्रीचा स्वतंत्रपणे विचारकेला जातो. मानवी साधनसामग्रीची खरेदी सरकार करते याचा व्यावहारिक अर्थ असा की, देशातील एकूण रोजगारांपैकी काही रोजगार सरकार पुरविते. सरकारी नोकरवर्गामुळे सरकारचा अर्थव्यवस्थेशी एक मालक या नात्याने संबंध येतो. सार्वजनिक क्षेत्राचा जसजसा विस्तार होत गेला त्याप्रमाणे सरकारची मालकाची भूमिका व्यापक बनत गेली.

4) नियंत्रक :

सरकारचा अर्थव्यवस्थेशी ज्या चार प्रकारे संबंध येतो त्यात हा प्रकार विशेष महत्त्वाचा आहे. सरकारचा अर्थव्यवस्थेशी उत्पादक, ग्राहक व मालक म्हणून संबंध तर येतोच, परंतु त्यापेक्षा नियंत्रकाची भूमिका महत्त्वाची समजली जाते. कारण देशाचे आर्थिक धोरण ठरविण्याचा अधिकार सरकारला प्राप्त होतो. आर्थिक धोरणामुळे सरकार अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करित असते. सरकार आर्थिक धोरणतील उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी विविध प्रकारचे निर्णय घेते. या अर्थाने सरकारल नियंत्रकाची भूमिका बजावावी लागते. आर्थिक धोरणातील उद्दिष्टांना जसजशी समाजाची मान्यता मिळते तसतसे सरकारचे हस्तक्षेपाचे प्रमाण वाढते.

1.2.7 आर्थिक नियोजन व विकासाबाबत सरकारची मध्यस्थी :

अलीकडील काळात सामाजिक गरजांची व्याप्ती खूपच वाढली आहे. सरकारचा विविध प्रकारे अर्थव्यवस्थेशी संबंध येतो. आर्थिक व्यवहारांबाबत सरकार उदासीन व तटस्थ राहू शकत नाही. आधुनिक विचारसरणीचा हा महत्त्वाचा भाग आहे. त्यामुळे सामाजिक, आर्थिक गरजा भागविण्याची जबाबदारी सरकारवर येऊन पडते. आर्थिक व्यवहार त्या जबाबदाऱ्यांशी सुसंगत आहेत किंवा नाहीत याची काळजी सरकारला घ्यावी लागते. त्याबाबत सरकार नियोजनाचा अवलंब करून आर्थिक विकासाला चालना देते.

1) साधनसामग्रीचा कार्यक्षम वापर :

उपलब्ध साधनसामग्रीचा पुरेपूर वापर करण्याची जबाबदारी सरकारवर येऊन पडते. या जबाबदारीमुळे आर्थिक

व्यवहारांचा एकूण उत्पादन वाढीवर इष्ट परिणाम होईल याची काळजी सरकारला घ्यावी लागते. शाधनसामग्रीचा जास्तीत जास्त वापर करण्याची अंतिम जबाबदारी सरकारची असल्याने सरकार नियोजनाचा वापर करते.

2) पूर्णरोजगार :

आधुनिक विचारसरणीनुसार पूर्णरोजगार हे आर्थिक विकासाचे एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. पूर्णरोजगार प्रस्थापित होऊन ही स्थिती कशी टिकेल याची जबाबदारी सरकारवर असते. पूर्णरोजगार म्हणजे मनुष्यबळाचा पुरेपूर वापर करणे होय. तसेच किमान राहणीमानाच्या गरजा भागविण्याची जबाबदारी सरकारने घेतल्यामुळे सरकारची कार्ये वाढली.

3) आर्थिक समता :

सरकारच्या आर्थिक व्यवहारांचा उत्पादन, विभाजन व रोजगारांवर होणारा परिणाम विचारात घ्यावा लागतो. ज्या आर्थिक व्यवहारांमुळे आर्थिक विषमता कमी होते ते इष्ट मानले जातात. याउलट जो आर्थिक व्यवहार आर्थिक विषमता वाढवितात ते अनिष्ट मानले जातात. खाजगी आर्थिक व्यवहारांमुळे निर्माण होणारी विषमता कमी करण्यासाठी सरकार सार्वजनिक आय-व्ययाचा वापर करते.

4) आर्थिक स्थैर्य :

सरकार आर्थिक व्यवहारांचा वापर आर्थिक स्थैर्यासाठी करित असते. आर्थिक स्थैर्य म्हणजे अर्थव्यवस्था एका विशिष्ट ठिकाणी स्थिर ठेवणे नव्हे. उत्पादनात सतत वाढ होत जाणे हे आर्थिक स्थैर्याचे लक्षण होय. तेजी-मंदी स्वरूपाचे आर्थिक चढउतार टाळण्यासाठी सरकारला आर्थिक नियोजन स्वीकारावे लागते. तेजी-मंदीया दोहोंपैकी कोणतीही परिस्थिती निर्माण होऊ न देणे यालाच आर्थिक स्थैर्य म्हणता येईल.

वरील आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे पार पाडण्यासाठी सरकारला देशाच्या अर्थकारणात वाढत्या प्रमाणात हस्तक्षेप करावा लागतो. एवढेच नव्हे तर त्यापुढे जाऊन आर्थिक नियोजन करावे लागते. अविकसित देशांना आर्थिक नियोजनाची विशेष गरज असते. आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असलेली भांडवल गुंतवणूक खाजगी क्षेत्राकडून शक्य नसते. अशा वेळी भांडवल गुंतवणुकीची जबाबदारी सरकारवर येऊन पडते.

सरकारची कर्तव्य व जबाबदाऱ्या वाढल्यामुळे सार्वजनिक आय-व्ययात म्हणजेच वित्तीय धोरणात क्रांतिकारक बदल झाला. सरकारी अर्थव्यवहार हा देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. सरकारी अर्थव्यवहारांवर समाजाचे आर्थिक कल्याण अवलंबून असते. कल्याणकारी राज्यात अधिकाधिक लोकांचे कल्याण साधणे हे उद्दिष्ट असते. प्रत्येकाला आत्मविकासाची संधी मिळेल अशी तरतूद करावी लागते. अंतिमतः व्यक्तीचा आत्मविकास हा व्यक्तीवरच अवलंबून असतो. त्यासाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टींची तरतूद करणे सरकारच्या हाती आहे.

अर्थव्यवस्थेत सरकारचे महत्त्व स्पष्ट करताना डब्लू. एस. लेविस म्हणतात, “कोणताही देश आपल्या सरकारकडून प्रोत्साहन मिळाल्याशिवाय आर्थिक विकास करू शकत नाही.” अर्थव्यवस्था कोणत्याही प्रकारची असली तरी सरकारला पुढाकार घ्यावाच लागतो. अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी सरकारचा सक्रिय सहभाग व मार्गदर्शन आवश्यक असते. आर्थिक विकासाबरोबरच सामाजिक कल्याणाशी संबंधित विविध वस्तू व सेवांची निर्मिती साधनसामग्रीचे हस्तांतरण, आर्थिक विषमता कमी करणे, आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे इ. कार्ये महत्त्वाची समजली जातात. देशातील आर्थिक धोरणात राज्य वित्तीय धोरण यांच्यात योग्य तो समन्वय साधून जास्तीत जास्त लोकांचे कल्याण साधण्याचा सरकारकडून प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे अलीकडील काळात सरकारचे अर्थव्यवस्थेतील महत्त्व वाढत आहे.

1.3 स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न :

थोडक्यात उत्तरे लिहा -

- 1) सार्वजनिक आय-व्ययाची संकल्पना स्पष्ट करा.
- 2) सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत सनातनवादी दृष्टिकोन लिहा.

- 3) सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत आधुनिक विचार मांडा.
- 4) सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती स्पष्ट करा.
- 5) मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सरकारची भूमिका स्पष्ट करा.

टिपा लिहा.

- 1) सरकारची प्रमुख वित्तीय साधने.
- 2) शासनापुढील सामाजिक उद्दिष्टे.
- 3) आर्थिक विकासाबाबत शासनाची भूमिका.

दीर्घोत्तरी प्रश्न.

- 1) साधनसामग्रीच्या वाटपाबाबत सरकारची भूमिका सविस्तर स्पष्ट करा.
- 2) उत्पन्न व संपत्ती विभाजनाबाबत व आर्थिक स्थैर्याबाबत वित्तीय साधनांचा आढावा घ्या.
- 3) शासनापुढील विविध सामाजिक उद्दिष्टे स्पष्ट करा.

1.4 सारांश :

- 1) सार्वजनिक आय-व्यय हा अभ्यासविषय प्राचीन कालावधीपासून अस्तित्वात आहे. 19 व्या शतकात त्याला महत्त्व प्राप्त झाले. 20 व्या शतकात हा विषय व्यापक बनला.
- 2) सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत डॉ. डाल्टन, प्रो. मसग्रेव्ह, जे. एम. केन्स यांचे विचार महत्त्वाचे ठरतात.
- 3) सार्वजनिक आय-व्ययात फक्त उत्पन्न व खर्चाचा समावेश होत नाही, तर सार्वजनिक कर्ज, वित्तीय प्रशासन, व नियंत्रण आणि आर्थिक वाढ व आर्थिक विकास यांचाही समावेश होतो.
- 4) सार्वजनिक व खाजगी आय-व्ययात काही प्रमाणात साम्य आहे. तथापि या दोहोंमध्ये बऱ्याच प्रमाणात भेद किंवा फरक असल्याने सार्वजनिक आय-व्ययाचा स्वतंत्र अभ्यास केला जातो.
- 5) सार्वजनिक आय-व्ययाचा राज्यशासन, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र इत्यादी सामाजिक शास्त्रांशी निकटच संबंध आहे.
- 6) सार्वजनिक वित्तव्यवहारामार्फत सरकार दारिद्र्यनिर्मूलन, प्रादेशिक विषमता, आर्थिक विषमता कमी करू शकते.
- 7) आर्थिक नियोजन आणि आर्थिक विकासात शासन मध्यस्थाची भूमिका बजावते.

1.5 पारिभाषिक शब्द

Public Finance	:	सार्वजनिक आय-व्यय, सार्वजनिक आर्थिक व्यवहार, राजस्व
Public Revenue	:	सार्वजनिक उत्पन्न, उदा. कर, कर्ज, दंड व शुल्क इ.
Public Expenditure	:	सार्वजनिक खर्च
Fiscal Policy	:	वित्तीय धोरण राज्य वित्तीय धोरण, राज्यकोषीय धोरण
Social Wants	:	सामाजिक गरजा
Public Wants	:	सार्वजनिक गरजा
Private Wants	:	खाजगी गरजा

Mixed Economy	:	मिश्र अर्थव्यवस्था
Regional Imbalance	:	प्रादेशिक असमतोल
Infrastructual facilities	:	मूलभूत सुखसोयी
Poverty Alleniation	:	दारिद्र्यनिर्मूलन
Economy Planning	:	आर्थिक नियोजन
Economic Development	:	आर्थिक विकास

1.6 अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

- 1) डॉ. डाल्टन - प्रिन्सिपल्स ऑफ पब्लिक फायनान्स
- 2) श्रीमती उर्सुल हिक्स - पब्लिक फायनान्स
- 3) आर. ए. मसग्रेव्ह - दी थिअरी ऑफ पब्लिक फायनान्स
- 4) प्राचार्य सु. रा. ओझरकर - राजस्व (सार्वजनिक आय-व्यय)
- 5) प्रा. देव झामरे - राजस्व

p p p p

घटक -२

सार्वजनिक धोरणाचे समर्थन

अनुक्रमणिका

- २.० उद्दिष्टे
- २.१ प्रस्तावना
- २.२ विषय विवेचन
  - २.२.१ संसाधनांच्या वाटपातील अडचणी आणि बाजार अपयश
  - २.२.२ अपूर्णतः घटता खर्च, बहिर्गतता, अनिश्चितता
  - २.२.३ भविष्यकालीन बाजाराचा प्रश्न, मक्तेदारीचा उदय
  - २.२.४ केन्स यांचे स्थिरीकरण धोरण
  - २.२.५ सार्वजनिक वस्तूंचे सिद्धांत
  - २.२.६ सार्वजनिक वस्तूंचा विकेंद्रीत पद्धतीने पुरवठा करण्यातील अडचणी : सॅम्यूलसन आणि मसग्रेव्ह यांचे योगदान
- २.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- २.४ सारांश
- २.५ पारिभाषिक शब्द
- २.६ संदर्भसूची
- २.७ सरावासाठी प्रश्न

२.० उद्दिष्टे :-

या घटकाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. संसाधनांच्या वाटपातील अडचणी समजून घेणे.
२. बाजार अपयश संज्ञेतील विविध संकल्पनांचा अभ्यास करणे.
३. केन्स यांच्या स्थिरीकरण धोरणाचा अभ्यास करता येईल.
४. सार्वजनिक वस्तूंच्या सिद्धांताचे विवेचन माहित होईल.

२.१ प्रस्तावना :-

मानवी गरजा अमर्याद असतात. त्या गरजा भागविणारी साधने मर्यादीत असतात. साधनांच्या वाटपाची जबाबदारी शासन यंत्रणेकडे येते. विविध साधनांच्या सहाय्याने विविध वस्तू व सेवांचे उत्पादन केले जाते ते बाजारपेठेत विकले जाते. लोकांची मागणी व वस्तूंचा पुरवठा यामध्ये मेळ घालतांना बाजार यंत्रणेला बऱ्याचदा अपयश येते. बाजारयंत्रणेमध्ये विविध स्पर्धात्मक बाजार अस्तित्वात येतात. वस्तू व सेवांच्या मागणी व पुरवठ्यात किंमत पातळीचा खेळ सुरु होतो. किंमत पातळी सर्वसाधारण करणे हे

कोणत्याही सरकारचे उद्दिष्टे असते. त्यासाठी किंमत स्थिरीकरणासारखे उपाय योजले जातात. काही वेळा किंमत पातळी सर्वसाधारण पातळीपेक्षा जास्त असते तर काही वेळा कमी असते. अशावेळी सरकारला स्थिरीकरण धोरण राबवावे लागते. अधिक किंमत पातळीला विस्तारात्मक धोरण अवलंबले जाते. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक वस्तू, खाजगी वस्तू, गुणात्मक वस्तू अशा विविध अंगाने सार्वजनिक वस्तूंचा अभ्यास केला जातो. सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा हा केंद्रीत तसेच विकेंद्रीत पद्धतीने केला जातो. मसग्रेव्ह यांच्या मते, सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा हा विकेंद्रीत पद्धतीने करावा, मात्र काही आवश्यक वस्तूंचा पुरवठा हा केंद्रीत पद्धतीने करावा.

२.२ विषय विवेचन :-

२.२.१ संसाधनांच्या वाटपातील अडचणी आणि बाजार अपयश :-

संसाधनांच्या वाटपातील अडचणी अभ्यासण्या अगोदर आपण संसाधन व संसाधनांचे वाटप म्हणजे काय? ते थोडक्यात बघू या. मानवी गरजा अमर्याद असतात. गरजा भागविणारी साधने मर्यादीत असतात. साधने जरी मर्यादीत असली तरी, त्यांचे पर्यायी उपयोग असतात. प्रत्येक गरज पूर्ण होवू शकत नाही. मुक्त अर्थव्यवस्थेत संसाधनाचे वाटप हे किंमत यंत्रणेच्या माध्यमातून घडत असते. नियोजित अर्थव्यवस्थेमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राच्या माध्यमातून संसाधनांचे वाटप होत असते. या ठिकाणी मात्र संसाधनांचा वाटपाचा निर्णय हा राजकीय स्वरूपाचा असतो.

■ संसाधनांच्या वाटपातील अडचणी :-

१. अनंत गरजा आणि मर्यादीत साधने :-

मानवाच्या गरजा ह्या कधीही न संपणाऱ्या आहेत. त्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी जी साधने आहेत ती मर्यादीत आहेत. सर्वच गरजा पूर्ण केल्या जावू शकत नाहीत. साधनांचे वाटप अत्यावश्यक गरजांच्या निर्मितीसाठीच केले जाते. त्या गरजा पूर्ण झाल्यानंतर साधने इतर ठिकाणी वळविले जातात.

२. साधनांचा अपव्यय :-

साधनांच्या उपलब्धतेत विविधता आहे. काही ठिकाणी साधने मुबलक मिळतात तर काही ठिकाणी दूर्मिळ असतात. ज्या ठिकाणी साधने मुबलक आहे त्या ठिकाणी त्यांचे मूल्य कमी असते. यामुळे साधनांचा अतिवापर होवून त्यांचा अपव्यय होतो.

३. उत्पन्नातील विषमता :-

प्रत्येक व्यक्तीला वाटते की, आपल्या सर्वच गरजा पूर्ण व्हाव्यात. मात्र कमी उत्पन्नामुळे सर्वच गरजा पूर्ण करता येत नाहीत. श्रीमंत व्यक्तीकडे गरजांब्यतिरीक्त साधन सामग्री जमवून ठेवतात. एकीकडे गरीबांना अंग झाकायला वस्त्र नसते तर दुसरीकडे एखाद्या श्रीमंताकडे कपड्यांचे भांडार असते.

४. विशिष्ट क्षेत्राचाच विकास :-

एखाद्या ठिकाणी विशिष्ट प्रकारचा विकास झाला असेल तर त्याच ठिकाणी इतर उद्योग व व्यवसाय आकर्षित होतात. सर्वच साधने त्या ठिकाणी एकत्रित होतात. इतर क्षेत्रांकडे साधन सामग्रीचे वाटप होत नाही.

५. नियोजनाचा अभाव :-

लोकांच्या गरजा लक्षात घेवून साधन सामग्रीचे वाटप केले जाते. मात्र लोकशाहीमध्ये साधन सामग्रीच्या वाटपात अनेक अडचणी येतात. नोकरशाही, बेबंदशाही, दफ्तर दिरंगाई अशा अनेक कारणांमुळे साधन सामग्रीच्या वाटपात अडचणी किंवा प्रश्न निर्माण होतात.

■ बाजार अपयश :-

बाजार अपयश म्हणजे बाजारातील अशी स्थिती की, ज्याठिकाणी साधनांच्या कार्यक्षम वाटपामध्ये अपयश येणे होय. किंमत यंत्रणा ही ग्राहकांच्या पसंतीनुसार उत्पादन व्यवस्थेला मार्गदर्शन करते. बाजार अपयश ही घटना मुक्त व्यवस्थेत व मक्तेदारी व्यवस्थेत या दोन्ही ठिकाणी अस्तित्वात असते. वस्तूचे उत्पादन, उपभोग आणि विनीमय यांच्यात कार्यक्षम परिणाम साध्य करण्यात अडथळे येतात. साधन सामग्रीचे पर्याप्त वाटप, विविध उत्पादनाचे ग्राहकांमध्ये पर्याप्त वाटप तसेच महत्तम कार्यक्षमता प्राप्त केली जाते. अशी बाजार यंत्रणेच्या कार्यक्षम व्यवस्थेतून जी व्यवस्था निर्माण होते तीला पॅरेटो पर्याप्तता असे म्हणतात. पॅरेटो अटींची पूर्तता न झाल्यास साधनांचे पुनर्वाटप, उत्पादनाचे पुनर्वाटप करून कल्याणात वाढ करणे शक्य असते.

■ बाजारपेठेच्या अपयशाची कारणे :-

१. माहिती मिळविण्यात येणारे अडथळे.
२. खर्चाचा नेमका अंदाज बांधता येत नाही.
३. उत्पादनासंबंधी चुकीचे निर्णय घेतले जातात.
४. उत्पादकांना व ग्राहकांना कोणती किंमत मिळणार असा चुकीचा अंदाज.
५. भविष्यकाल अनिश्चित असणे.
६. शासकीय हस्तक्षेपाचा

वरील कारणांमुळे बाजारपेठेत अपयश निर्माण होतात.

२.२.२ अपूर्णतः / अपूर्ण बाजारपेठ, घटता उत्पादन खर्च :-

काही सामाजिक वस्तूंचा पुरवठा हा खाजगी उत्पादकांकडून नफ्याअभावी केला जात नाही. अशा वस्तू सरकारकडून पुरवल्या जातात. यामुळे संबंधीत वस्तूचे उत्पादन हे खाजगी पातळीवर होत नसल्यामुळे बाजारात अपूर्णतः निर्माण होत असते. सरकारकडून पुरवठा होत असलेल्या वस्तू घटत्या उत्पादन खर्चाच्या स्वरूपात असतात.

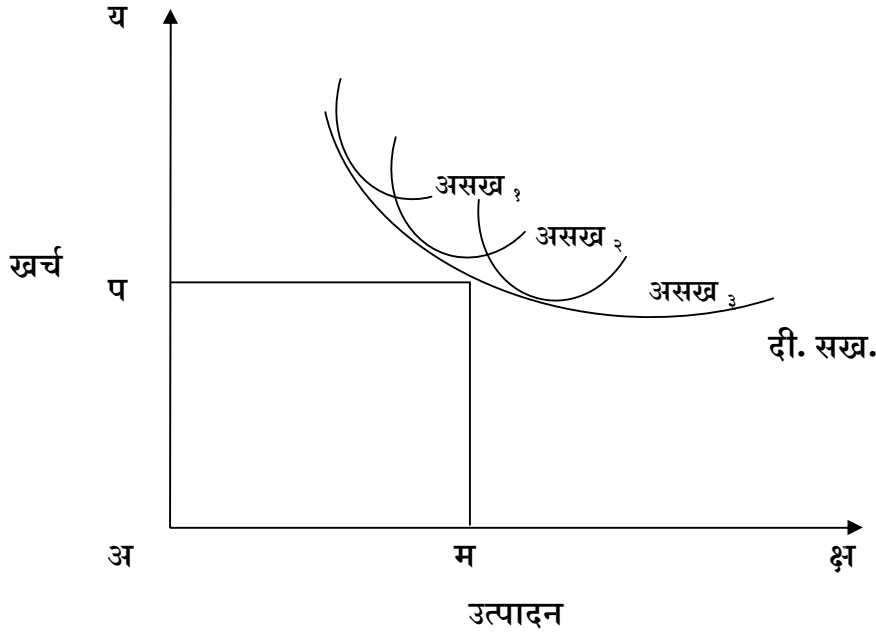
अर्थव्यवस्थेच्या पूर्ण स्पर्धेच्या बाजारात खाजगी क्षेत्राची उत्पादन पर्याप्तता अवलंबून असते. त्यासाठी पर्याप्ततेच्या काही अटी सांगितल्या जातात.

१. प्रत्येक उद्योगात अनेक ग्राहक व विक्रेते असतात.

२. ग्राहक व विक्रेत्यांना बाजाराचे पूर्ण ज्ञान असते.
३. उत्पादन घटक पूर्ण गतिशील असतात.
४. सर्व संयोजकांचे नफा मिळविणे हे उद्दिष्ट असते.
५. ग्राहकांचे उद्दिष्ट महत्तम समाधान मिळविणे असते.

अर्थव्यवस्थेत प्रत्येक उद्योग हा पूर्ण स्पर्धात्मक असतो. मात्र ज्यावेळी वरील परिस्थिती निदर्शनास येत नाही अशा वेळी सार्वजनिक क्षेत्राची आवश्यकता भासते. उत्पादन प्रक्रियेमध्ये उत्पादन घटकांच्या विशेषीकरणामुळे उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उत्पादनाच्या मितव्ययता निर्माण होतात. यामुळे जसजसे उत्पादन वाढत जाईल तसतसा सरासरी खर्च घटत जाईल. मोठ्या उद्योगसंस्थांना फायदा मिळत जाईल. यामुळे नविन उद्योगसंस्था बाजारात प्रवेश करणार नाहीत. कारण, त्यांना साधारण नफाही प्राप्त होणार नाही. यामुळे बाजारात थोड्याच उद्योगसंस्था सबळ होतील व त्यांचे केंद्रीकरण होईल. याचाच अर्थ फक्त काही उद्योगसंस्थांच्या हातात बाजाराच केंद्रीकरण होईल म्हणजेच बाजारपेठ ही थोडक्याच उद्योगसंस्थांमध्ये विभागली जाईल. या ठिकाणी मितव्ययता महत्वाची आहे. या मितव्ययतेमुळेच मोजक्याच अशा उद्योगसंस्थांमध्ये बाजारपेठ विभागली गेल्यामुळे बाजारावर ह्या उद्योगसंस्थांचीच जरब निर्माण होते. यामुळे अपूर्णतः निर्माण होऊन अपूर्ण स्पर्धेची बाजारपेठ तयार होते.

आकृती २.१

असख_१, असख_२, असख_३ = अल्पकालीन सरासरी खर्च वक्र
 = दीर्घकालीन सरासरी खर्च वक्र

आकृतीमध्ये (२.१) अक्ष अक्षावर उत्पादन तर अय अक्षावर खर्च दर्शविलेला आहे. असख_१ व असख_२ हे दोन्ही अल्पकालीन खर्च वक्र कमी कार्यक्षम आहेत. कारण, असख_३ हा त्यामानाने अधिक कार्यक्षम असून तो अम या उत्पादन पातळीवर स्पर्श करतो.

विशेषीकरणामुळे मितव्ययता निर्माण झाल्यामुळे काही उद्योगसंस्थांचा असख्र हा असख्र३ तयार होतो. असख्र३ व असख्र२ असणाऱ्या उद्योगसंस्था कमी मितव्ययतेमुळे बाजारातून बाहेर पडतात. त्यामुळे ते बाजाराची मागणी पुरवू शकत नाही. काही उद्योगसंस्था म्हणजेच मोठ्या आकारमानाच्या उद्योगसंस्थांचा सरासरी खर्च कमी असतो. यामुळे बाजारपेठेवर त्यांचे प्रभुत्व निर्माण होते.

■ **बहिर्गतता अनिश्चितता :-**

बहिर्गतता या संकल्पनेचा अर्थ असा की, एखाद्या वस्तूच्या निर्मितीमुळे किंवा उपभोगामुळे इतर समाजाला जो परिणाम सोसावा लागतो त्याला बहिर्गतता असे म्हणतात.

बहिर्गतता ही सकारात्मक किंवा नकारात्मक अशा दोन्ही प्रकारची असू शकते.

उदा. एखाद्या व्यक्तीच्या शिक्षणामुळे त्याचा स्वतःचा विकास तर होईलच शिवाय समाजावर ही त्याचे सकारात्मक पडसाद पडतील. हा बहिर्गततेचा चांगला परिणाम आहे. तसेच एखाद्या वस्तूच्या निर्मितीचा कारखाना असेल त्या कारखान्यातून फक्त समाजातील काही व्यक्तींना फायदा होतो. जसे काहिना रोजगार मिळतो तर कारखान्यातून तयार होणाऱ्या वस्तूंचा उपभोग समाजातील फक्त काही लोकांना घेता येतो. तरीही त्या सभोवताली राहणाऱ्या समाजावर त्या कारखान्याच्या आवाजामुळे ध्वनी प्रदूषण, वाहनांच्या वर्दळीमुळे वायू प्रदूषण इ.चा वाईट परिणाम होतो.

एकंदरीत सामाजीक खर्च म्हणजेच बहिर्गततेचा वाईट परिणाम व सामाजीक लाभ म्हणजेच बहिर्गततेचा चांगला परिणाम होय. वस्तूच्या उत्पादन व उपभोगामुळे इतर समाजाला किंवा आर्थिक घटकांना जे परिणाम सोसावे लागतात त्यालाच बहिर्गतता म्हणतात.

सामाजीक वस्तूंपासून मिळणारा लाभ हा प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत पोचतोच अशा नाही. याचाच अर्थ या लाभाच्या बाबतीत अनिश्चिततेचे तत्व लागू होते. याउलट जो वाईट परिणाम समाजावर होत असतो त्याचा प्रभाव समाजातील सर्वच घटकांवर पडतोच असे नाही. काही घटकांवर त्याचा कोणताही परिणाम होत नाही. कारण, समाज म्हणजे एक घटक नाही. समाज ही संकल्पना व्यापक आहे. यामुळेच या ठिकाणी अनिश्चितता दिसून येते. समजा, एखाद्या साथीच्या रोगाच्या लसीचे वाटप करण्यात आले तर, त्याचा नेमका फायदा किती लोकांना होईल हे अनिश्चित असते.

२.२.३ **भविष्यकालीन बाजाराचा अस्तित्वाचा प्रश्न :-**

भविष्यकालीन बाजार हा फक्त काही वस्तूंच्या बाबतीत अस्तित्वात असतो. तो सर्वच वस्तूंच्या बाबतीत नसतो. सर्वच वस्तू सर्वच राज्य व देशांमध्ये अस्तित्वात नसतात.

केन्स व हिक्स यांच्या 'वस्तूंचा भविष्यकालीन बाजार' या सिद्धांतात अशी व्याख्या केली आहे. "भविष्यकालीन बाजारात व्यापारी धोके व अनिश्चिततेसाठी वस्तू व सेवांचा साठा करून ठेवतो, जेणेकरून भविष्यातील किंमतीतील चढ-उताराचा फायदा घेता यावा."

व्यापारी किंवा उत्पादक यासाठी बाजारातील माहिती मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. त्या माहितीचे विश्लेषण करतो. मात्र माहिती तंतोतंत मिळतेच असे नाही. ज्यावेळी उत्पादक किंवा व्यापारी संबंधीत वस्तूंचा साठा करून ठेवतो तेव्हा बाजारात वस्तूंच्या मागणीच्या तूलनने पुरवठा कमी होतो. लोकहितासाठी सरकारला हस्तक्षेप करावा लागतो. शासन अशा प्रकारच्या वस्तू व सेवांची निर्मिती करते. शासनाच्या या हस्तक्षेपामुळे वस्तू व सेवांचा नियमित पुरवठा केला जातो. विशेषीकरणामुळे मितव्ययता निर्माण होते. सरकारचा सरासरी खर्च कमी होवून वस्तूची किंमत देखील कमी होते. अशावेळी संबंधीत वस्तू उत्पादनात खाजगी उत्पादक येणे टाळतात. कारण त्याचा सरासरी खर्च हा जास्त असल्यामुळे ते उद्योगातून आपोआप बाहेर पडतात. अशा परिस्थितीतमुळेच मोठ्या उद्योगसंस्थांना मितव्ययतेमुळे अधिक नफा मिळतो. जेणेकरून बाजार फक्त काही उद्योगसंस्थांच्या हातात एकवटतो.

■ **मक्तेदारीचा उदय :-**

बाजारात एकच विक्रेता असतो. त्याच्या वस्तूला जवळचा पर्याय उपलब्ध नसतो आणि बाजारील किंमतीवर ज्यांचे संपूर्ण नियंत्रण असे अशी बाजारपेठ म्हणजे मक्तेदारी बाजारपेठ होय.

■ **मक्तेदारीची वैशिष्ट्ये :-**

१. एकच विक्रेता
२. पर्याय उपलब्ध नसणे
३. प्रवेश व निर्गमनात अडथळे
४. किंमतभेद
५. किंमत ठरविणारा

वरील मक्तेदारी बाजाराची वैशिष्ट्ये सांगता येतील तसेच मक्तेदारीचा उदय कसा होतो हे पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येतील.

■ **मक्तेदारीच्या उदयाची कारणे :-**

१. **शासकीय परवाना (Government Licensing) :-**

उद्योगामध्ये प्रवेश करण्यापूर्वी उद्योगसंस्थेला शासनाची परवानगी घ्यावी लागते. परवाना म्हणजे उद्योग संस्थेच्या किमान कार्यक्षमतेचा दर्जा असतो. ज्यावेळी सरकार नवीन उद्योगसंस्थांना परवाना देत नसेल तर, सरकारचे उद्दिष्ट असते की, एकच एक उद्योगसंस्था बाजारात असावी.

२. **विशेषाधिकार (Patent Rights) :-**

काही मोठ्या खाजगी कंपन्या संशोधन आणि विकास कार्यात व्यस्त असतात. त्यातून नवीन उत्पादन व नवीन तंत्रज्ञान विकसित करतात. तो त्यांच्या धोका आणि गुंतवणूकीचा

मोबदला असतो. अशावेळी सरकार त्यांना पेटंट अधिकार देत असते. यामुळे संबंधीत उत्पादकाची मक्तेदारी निर्माण होते.

३. संघ (Cartel) :-

उत्पादकांचा संघ म्हणजेच कार्टेल. कारखानदारांचा अथवा उत्पादकांचा असा संघ की, जो उत्पादन व किंमती संदर्भात संगनमताने निर्णय घेतात. एकूण उत्पादन नियंत्रीत करून नफा वाटून घेतात. ओपेक (Opec) पेट्रोल निर्यातीत देशांचा संघ हे कार्टेलचे उत्तम उदाहरण आहे. १९६० पासून ओपेक देश पेट्रोलच्या किंमतीवर नियंत्रण ठेवत आहेत.

४. कच्चा मालाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण (Control on Raw Material) :-

कोणत्याही वस्तूच्या उत्पादनासाठी सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे कच्चा माल होय. डी. बीअर्स ही दक्षिण अफ्रिकेतील हिऱ्यांची कंपनी जवळपास ८०% पर्यंत हिऱ्यांचे उत्पादन नियंत्रीत करते. जरी, १००% इतका हिस्सा नसेल तरीही मोठ्या प्रमाणात असलेली कच्चा माल हा दक्षिण अफ्रिकेतून येत असतो.

अशाप्रकारे मक्तेदारीच्या उदयासाठी वरील प्रकारची परिस्थिती कारणीभूत ठरत असते.

२.२.४ केन्स यांचे स्थिरीकरण धोरणाचे समर्थन :-

सनातनवादी अर्थतज्ज्ञांच्या मते, अर्थव्यवस्थेत समतोल आपोआप होत असतो. जर अर्थव्यवस्थेतील समतोल बिघडत असेल तर, तो सरकारच्या हस्तक्षेपामुळे बिघडतो. सरकारच्या निर्हस्तक्षेप नितीचा पुरस्कार सनातनवादी करतात. त्याचप्रमाणे 'से' यांचा प्रत्येक पुरवठा स्वतःसाठी मागणी निर्माण करतो या सिद्धांताप्रमाणे अर्थव्यवस्थेत मागणी बरोबर पुरवठा असतो. असमतोलाची स्थिती नसतेच.

लॉर्ड केन्स यांनी सनातनवादी रोजगार सिद्धांतावर टिका केली. १९३६ मध्ये केन्स यांनी The General Theory of Employment, Interest and Money या रोजगार सिद्धांतात परिणामकारक मागणी चे तत्व मांडले आहे. त्यांच्या मते, एकूण मागणी व एकूण पुरवठा सारखा असतो.

■ अर्थव्यवस्थेचा समतोल :-

केन्स यांच्या मते, एकूण मागणी व एकूण पुरवठा ज्या ठिकाणी सारखे होतात त्या बिंदूला अर्थव्यवस्थेत समतोल होतो. (प्रभावी) परिणामकारक मागणीच्या कमतरतेमुळे अर्थव्यवस्था अस्थिर होते. यासाठी आवश्यकतेनुसार सरकारने हस्तक्षेप केला पाहिजे.

$AD = AS$ संतुलन

$AD > AS$ → असंतुलन (महागाई, भाववाढ)

$AD < AS$ → असंतुलन (बेरोजगारी)

$AD =$ Aggregate Demand समग्र मागणी

$AS =$ Aggregate Supply समग्र पुरवठा

अर्थव्यवस्थेत $AD = AS$ असेल तर अर्थव्यवस्था संतुलीत असते. ज्यावेळी AD जास्त असेल त्यावेळी पुरवठ्याच्या मानाने मागणी जास्त असल्यामुळे महागाई वाढते. वस्तूचा पुरवठा जास्त झाल्या किंमती घसरतात आणि कालांतराने बेरोजगारी वाढते. अर्थव्यवस्थेतील मूल्य स्थैर्य बिघडते. यावेळी शासनाने हस्तक्षेप करून स्थैर्य धारण (Stablization Policy) राबविले पाहिजे.

■ स्थिरीकरण धोरण (Stabilisation Policy) :-

तेजी आणि मंदी या व्यापारचक्रांच्या अवस्थांना परिणामकारक मागणी कारणीभूत असते. यासाठी परिणामकारक मागणीचे व्यवस्थापन जरूरी आहे. केन्स यांनी स्थिरीकरणासाठी पुढील दोन धोरणांचा वापर सांगितला आहे.

१. विस्तारात्मक धोरण (Expansionary Policy)

२. संकोचात्मक धोरण (Contractionary Policy)

१. विस्तारात्मक धोरण :-

अर्थव्यवस्थेत एकूण पुरवठ्याच्या मानाने एकूण मागणी घट झाल्यास मंदीची परीस्थिती निर्माण होईल याकरीता शासनाने विस्तार नीति अवलंबणे आवश्यक आहे. यासाठी सरकारने खर्चात वाढ करून परिणामकारक मागणीत वाढ केली पाहिजे. पुढील मुद्द्यांच्या आधारे विस्तार धोरण स्पष्ट करता येईल.

१. तुटीचे अंदाजपत्रक :-

केन्स यांच्या मते, संतुलीत अंदाजपत्रकामुळे बेरोजगारी सारख्या प्रश्नांवर मात करता येत नाही. लोकांची खरेदी शक्ती वाढावी यासाठी सरकारने आपल्या सार्वजनिक खर्चात वाढ केली पाहिजे. जेणेकरून, लोकांच्या हातात पैसा येवून त्यांची क्रयशक्ती वाढण्यास मदत होईल.

२. कर कपात :-

सरकारने कर कपातीचे धोरण स्वीकारल्यास लोकांचे वास्तव उत्पन्न वाढेल. वास्तव उत्पन्न वाढल्यामुळे त्यांचे खर्च योग्य उत्पन्न वाढेल म्हणून लोक आधीपेक्षा जास्त खर्च करतील. यामुळे बाजारात तेजीचे वातावरण निर्माण होईल. शासन यात फक्त कर कपात करूनच लोकांचे वास्तव उत्पन्न वाढविणार नाही तर, कर सवलती देवून देखील लोकांचे वास्तव उत्पन्न वाढवू शकते.

३. सार्वजनिक खर्चात वाढ :-

मंदीच्या अवस्थेतून अर्थव्यवस्था बाहेर येण्यासाठी सरकारला सार्वजनिक खर्चात वाढ करणे अपरिहार्य असते. सार्वजनिक स्वरूपाची कामे तसेच लोककल्याणकारी आणि सामाजिक सुरक्षितता यासारख्या बाबींवर खर्च करून सरकारने लोकांची क्रयशक्ती वाढविली पाहिजे. यामुळे बाजार विस्तारण्यास मदत होईल.

४. कमी व्याजदरात कर्ज :-

मंदीचा काळ दूर सारण्यासाठी सरकारने लोकांच्या हाती पैसा कसा खेळेल याकडे लक्ष दिले पाहिजे. उपभोग्य कर्जाच्या व्याजदरात कपात केल्यास लोक अधिक कर्ज घेतील. त्याचप्रमाणे वाहन कर्ज, गृहकर्ज, व्यवसाय कर्ज यासारख्या कर्जाच्या व्याजदरात कपात केल्यास लोक जास्त कर्ज घेवून आपल्या इच्छा पूर्ण करतील.

२. संकोचनात्मक धोरण :-

अर्थव्यवस्थेत एकूण मागणीच्या मानाने एकूण पुरवठ्यात घट झाल्यास अर्थव्यवस्थेत महागाईची स्थिती निर्माण होईल. वस्तूंच्या किंमती भरमसाठ वाढतील. या अस्थैर्याच्या परिस्थितीला आटोक्यात आणण्यासाठी सरकारला लोकांची क्रयशक्ती कमी करावी लागेल. संकोचनात्मक धोरण पुढील मुद्द्यांच्या आधारे अधिक स्पष्ट होईल.

१. उपभोग प्रवृत्ती कमी करणे :-

लोकांचे वास्तव उत्पन्न वाढल्यामुळे लोक अधिक वस्तू व सेवांना मागणी करतात. म्हणजेच बाजारात वस्तू कमी परंतु मागणी जास्त अशी स्थिती निर्माण होते. प्रो. डॉल्टन यांच्या मतानुसार, "कमी वस्तूंचा पाठलाग जास्त पैसा करतो (Too Much Money, Chasing too few goods)" उपभोग्य वस्तूंवरील कपात वाढ केल्यामुळे लोकांना त्या वस्तू महाग होतील, परिणामी मागणी कमी होईल. चैनीच्या व डामडौल वस्तूंवरही अधिक कर लादून मागणी आटोक्यात आणता येईल.

२. करांमध्ये वाढ :-

लोकांच्या हातातून पैसा काढून घेण्यासाठी प्रत्यक्ष कर वाढ करणे हा सर्वात सोपा उपाय आहे. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांमध्ये वाढ केल्यास अर्थव्यवस्थेतील पैशाची संख्या ही कमी करता येईल. जेणेकरून, मंदीच्या काळात तो पैसा सार्वजनिक खर्चासाठी कामी आणता येईल अशा प्रकारे बाजारातील पैसा कमी करता येईल.

३. व्याजदरात वाढ :-

मध्यवर्ती बँकेच्या सल्ल्यानुसार व्यापारी बँकांनी व्याजदरात वाढ केल्यास लोक आजची गरज उद्यावर ढकलतील. वाहन कर्ज, उपभोग्य कर्ज, गृहकर्ज यासारख्या कर्जांमध्ये कमालीची घट होईल. यामुळे बाजारात संबंधीत वस्तूंना मागणी कमी होऊन अर्थव्यवस्थेत एकूण मागणीत घट निर्माण होईल. जेणेकरून, पैसा कमी धोरण यशस्वी होईल.

४. सार्वजनिक खर्चात घट :-

लोककल्याणकारी कामे तसेच सामाजिक सुरक्षितता सारख्या बाबींवरील खर्चात घट केल्यास लोकांचे वास्तव उत्पन्न कमी होईल. जेणेकरून, त्यांची क्रयशक्ती कमी होऊन परिणामकारक मागणी कमी होईल. यामुळे अर्थव्यवस्थेतील अतितेजीची परिस्थिती कमी होण्यास मदत होईल. अर्थव्यवस्थेतील पैसा काढला गेल्यामुळे रोखता कमी होण्यास मदत होईल. यामुळे चलनवाढ नियंत्रणात आणता येईल.

■ अनिश्चितता आणि अपेक्षा :-

न्यूमन व मार्गेन्स्टर्न यांच्या 'Theory of Games and Economic Behaviour' या पुस्तकात अनिश्चितता व अपेक्षा या बाबतीत विवेचन केले आहे. प्रो. अँलन व हिक्स यांचे समवृत्ती वक्र विश्लेषण हे धोकातंत्र मांडण्याच्या बाबतीत अयशस्वी ठरले आहे. तटस्थता वक्र विश्लेषणात उपभोक्ता ज्या वेळी कोणताही वस्तूगट निवडतांना गोंधळलेला असतो अशावेळी उपभोक्ता तटस्थ राहतो. उपभोक्ता वस्तूची खरेदी करतांना जास्तीत जास्त समाधान मिळविण्याचा प्रयत्न करतो. वास्तविक व्यवहारात उपभोक्ता वस्तू व सेवा खरेदी करतांना समाधानाचा विचार करतोच मात्र यामध्ये धोका व अनिश्चितता असते.

उपभोक्ता ज्यावेळी शेअर्स, कर्ज रोखे, जुगार, गुंतवणूक इ. ठिकाणी पैसे गुंतवतो. अशावेळी त्याला काहीतरी मिळेल म्हणजे त्याची अपेक्षा असते की, त्याला चांगला परतावा मिळेल. मात्र परतावा अपेक्षेप्रमाणे मिळेलच असे नाही. याचाच अर्थ त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर अनिश्चितता असते. जेवढी अनिश्चितता तेवढा फायदा या उक्तीप्रमाणे काही व्यक्तींना अधिक धोका किंवा अनिश्चितता स्वीकारण्याची तयारी असते. याचाच अर्थ त्यांना जास्त अपेक्षित परतावा मिळेल याचीही अपेक्षा असते. जे उपभोक्ते अनिश्चितता पत्करत नाही ते तटस्थ राहतात.

■ बर्नोली यांचे विश्लेषण :-

बर्नोली यांच्या मते, विवेकशील उपभोक्ता जुगारासारख्या गोष्टींमध्ये रस घेत नाहीत. जिंकण्याची ५०% व हरण्याची ५०% इतकी शक्यता असतांनाही विवेकी लोक अशा प्रकारच्या खेळामध्ये रस घेत नाहीत. यात बर्नोली यांनी रशियातील लोकांचे उदाहरण घेतले आहे की, ५०% पेक्षाही अधिक जिंकण्याची शक्यता असतांना तेथील लोक शर्यतीत भाग घेत नाहीत. ही विसंगती 'पीटर्सबर्ग विरोधाभास' या नावाने ओळखतात. यासाठी त्याने नाण्याचे उदाहरण दिले आहे. समजा एखादे नाणे वर फेकले असता, छापा किंवा काटा पडेल अशी दोनच बाबतीत शक्यता असते. तरीही लोक सीमांत उपयोगीतेचा विचार करतात.

समजा, एका व्यक्तीजवळ ५०० रु. आहेत. जिंकण्याची किंवा हरण्याची ५०-५०% इतकी शक्यता आहे. जिंकल्यावर त्याला २५० रु. मिळतील म्हणजेच $५०० + २५० = ७५०$ व हरल्यानंतर त्याला २५० रु. गमवावे लागतील. म्हणजेच $५०० - २५० = २५०$ यात मौद्रिक नुकसान किंवा फायदा २५० इतकाच आहे. मात्र जिंकल्यानंतर होणाऱ्या फायद्यापेक्षा नुकसान अधिक वाटते.

■ फ्रिडमन - सॅव्हेज यांचे विश्लेषण :-

व्यक्तीचे उत्पन्न कमी असल्यास त्याची पैशांची सीमांत उपयोगीता वाढत जाते. उत्पन्नाच्या एका विशिष्ट पातळीपर्यंत पैशाची सीमांत उपयोगीता घटत जाते. काही मर्यादेनंतर

सीमांत उपयोगीता वाढते, शेवटी वरच्या पातळीवरील मर्यादेपलीकडे उत्पन्न वाढत केल्यास सीमांत उपयोगीता पून्हा घटते.

जेव्हा एखादी व्यक्ती विमा उतरवते तेव्हा धोका टाळण्यासाठी असे करते तसेच लॉटरीचे तिकीट खरेदी करते अशावेळी अपेक्षित लाभ मिळविण्यासाठी धोका स्वीकारते. यापैकी काही व्यक्ती धोका टाळण्यासाठी विमा उतरवतात व अपेक्षित लाभासाठी लॉटरीसाठी धोकाही पत्करतात. फ्रीडमन व सॅव्हेज यांच्या मते, पैशांची सीमांत उपयोगीता ही निरपेक्ष उत्पन्न पातळीवर अवलंबून असते. प्रदर्शन परिणाम यासारख्या बाबींचा परिणाम होत नाही.

■ न्यूमन - मार्गेन्स्टर्न यांचे विश्लेषण :-

न्यूमन-मार्गेन्स्टर्न यांनी 'Theory of Games and Economic Behaviour' या पुस्तकात अनिश्चित परिस्थिती तसेच धोक्यायुक्त स्थितीतील उपभोक्ता कशा पद्धतीने आपली उपयोगीता महत्तम करण्याचा प्रयत्न करतो. उपभोक्त्याला ज्या स्थितीत उपयोगीता महत्तम होईल असे वाटते अशा पर्यायाची निवड तो करतो. यासाठी तो जुगार, लॉटरीची तिकीटे व शर्यतीसारख्या स्पर्धामधून जातीत जास्त नफा कसा मिळेल याचा प्रयत्न करित असतो. न्यूमन-मार्गेन्स्टर्न हे उपयोगीतेचे मापन करण्यासाठी संख्यात्मक (Cardinal) विश्लेषणाऐवजी क्रमवाचक (Ordinal) विश्लेषण वापरतात. त्यासाठी त्यांनी काही गृहीत परिस्थिती मांडली आहे.

गृहीते :-

1. व्यक्ती उपयोगीतेचे महत्तमीकरण करण्याचा प्रयत्न करतो.
2. कोणताही पर्याय निवडतांना जास्त संभाव्यता असलेला पर्याय निवडतो.
3. संभाव्य पर्यायांची निवड करता येते.
4. पर्यायापासून उपयोगीतेचे महत्तमीकरण जरी सारखे असेल तरीही ज्या पर्यायात जिंकण्याची शक्यता जास्त आहे असा पर्याय निवडेल.
5. संभाव्य पर्यायांना क्रम लावता येतो.

उदाहरण :-

दोन लॉटरीचे तिकीटे आहे. दोन्हीवर बक्षीस ₹२,०००/- इतके आहे. कोणतीही लॉटरी जिंकल्यानंतर त्याला ₹२,०००/- इतका मौद्रिक लाभ होणार आहे. मात्र आधीच्या तिकीटाची जिंकण्याची शक्यता ६०% आहे तर, हरण्याचे ४०% आहे. दुसऱ्या तिकीटाची ५०-५०% इतकी शक्यता आहे. हरल्यावर २०० रु. इतकी सांत्वनपर रक्कम मिळणार आहे. अशावेळी उपभोक्ता पाहिल्या तिकीटाची निवड करेल. पुढील समीकरणाच्या सहाय्याने मांडणी करूया.

$$P(W) + (1-P)C$$

P = संभाव्यता Possibility

W = जिंकणे Win

C = सांत्वनपर रक्कम Consolation Prize

संभाव्यता नेहमी ० ते १ इतकी असते. एकतर मिळते म्हणजे १ हा सकारात्मक बिंदू आहे व हरणे याला ० च्या सहाय्याने दर्शवितात.

■ **मार्कोविट्झ यांचे विश्लेषण :-**

मार्कोविट्झ यांनी आपल्या 'The Utility of Wealth' या लेखात उपभोक्त्याच्या धोक्याकृत स्थितीतील वर्तनाचे विश्लेषण केले आहे.

मार्कोविट्झ यांच्या मते, व्यक्ती गरीब असो वा श्रीमंत ते जुगार खेळतात. त्यावर गरीब व श्रीमंतीचा फारसा फरक पडत नाही. त्यांच्या मते, व्यक्तीची पैशाबाबतची सीमांत उपयोगीता ही उत्पन्नातील बदलाच्या पातळीनुसार बदलते. ज्यावेळी व्यक्तीच्या उत्पन्नात अल्प वाढ होते. अशावेळी व्यक्तीची सीमांत उपयोगीता वाढत जाते. उत्पन्नात जास्त वाढ झाली की, सीमांत उपयोगीता घटते. म्हणूनच उच्च उत्पन्न गटातील लोक सहसा जुगार खेळत नाहीत. ज्या व्यक्तीच्या उत्पन्नात थोडी फार वाढ होत असते अशा व्यक्तीच्या बाबतीत सीमांत उपयोगीता जास्त असल्यामुळे त्यांना आपण लवकर श्रीमंत व्हावे असे वाटते यामुळे ते जुगार खेळतात. त्याबरोबरच उत्पन्नात थोडीशी घट झाल्यासही त्यांची सीमांत उपयोगीता वाढते. उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात घट झाल्यास पैशाची सीमांत उपयोगीतासुद्धा घटत जाते. अशावेळी व्यक्ती भविष्यातील नुकसान टाळण्यासाठी विमा उतरवितात. तसेच मोठ्या प्रमाणावरील नुकसान टाळण्यासाठी जुगार देखील खेळतात.

■ **आंतर-कालीक बाजाराचे अपयश :-**

ज्या ठिकाणी वस्तूंच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जातात अशा ठिकाणाला बाजार असे म्हणतात. बाजार या संकल्पनेचा विचार करतांना फक्त एखादे ठिकाण किंवा भूप्रदेश असा याचा अर्थ नव्हे. आजच्या आधुनिक काळात बाजाराची संकल्पना खूपच विस्तारली आहे. सध्याच्या काळात व्यवहार हा कोणत्याही ठिकाणाहून केला जातो. म्हणजेच एखादा भूप्रदेश किंवा एखादे ठिकाण हे अपूर्ण स्पष्टीकरण होईल.

■ **बाजार व काळ यातील संबंध :-**

बाजार व काळ यांचा अतिशय जवळचा संबंध असतो. डॉ. मार्शल यांनी बाजाराचे दोन प्रकारात वर्गीकरण केले आहे. अल्पकाळ व दीर्घकाळ. यामध्ये ही अल्पकाळाचे अति अल्पकाळ व अल्पकाळ तसेच दीर्घकाळाचे दीर्घकाळ व अतिदीर्घकाळ असे चार प्रकार पडतात.

वस्तू व सेवांच्या किंमतीची लवचिकता ही काळ या घटकावरूनच ठरते. दीर्घकाळात वस्तू व सेवांचा पुरवठा हा लवचिक असतो. त्याचप्रमाणे अल्पकाळात किंवा अतिअल्पकाळात वस्तूंचा पुरवठा हा अलवचिक/ताठर असतो. अल्पकाळात वस्तूंचा पुरवठा वाढविणे अशक्य असते. अशावेळी वस्तूंची मागणी वाढली तर, पुरवठा वाढविणे तात्काळ शक्य नसल्यामुळे वस्तूंना जास्त किंमत मिळेल. मात्र दीर्घकाळात उत्पादन तंत्र, उत्पादन घटकाच्या क्षमतेत वाढ करून पुरवठा वाढविता येतो. मागणी व पुरवठ्यावरून किंमत ठरत असते. यावरून असे लक्षात येते की, दीर्घकाळात किंमती अवाजवी वाढत नाही. त्या नियंत्रीत करता येतात. मात्र

अल्पकाळात किंमती अवाजवी वाढतात. कारण, नाशवंत वस्तूंचा पुरवठा अल्पकाळात ताठर असतो. त्यामुळे मागणी वाढल्यास पुरवठा त्यामानाने वाढविता येत नसल्यामुळे किंमती खुप वाढू शकतात.

■ **आंतरकालिक बाजार :-**

आंतरकालिक बाजार म्हणजे असा बाजार की, ज्या बाजारातील व्यवहार विशिष्ट काळातच होतात किंवा विशिष्ट काळानुसार केले जातात अशा बाजाराला आंतरकालिक बाजार असे म्हणतात.

या बाजारात कृषी वस्तूंचा बाजार आणि वायद्याचे व्यवहार अशा दोन प्रकारच्या बाजारांचा समावेश होतो. कारण, कृषी वस्तूंचा बाजार हा विशिष्ट हंगामातच होतो. तर, वायद्याचे व्यवहार हे विशिष्ट हंगामाचा काळा डोळ्यासमोर ठेवून व्यवहार केला जातो. आंतरकालिक बाजार काळा घटक विशेष महत्वाचा असतो. म्हणूनच या बाजाराला 'काळ प्रभावी' बाजार असे देखील म्हणतात.

■ **कृषी वस्तूंचा बाजार :-**

कृषी वस्तूंचा बाजार हा हंगामी बाजार असतो. तो विशिष्ट हंगामातच चालतो. कोणत्याही पिकाचे उत्पादन हे विशिष्ट हंगामातच येते. म्हणून हा बाजार आंतरकालिक बाजार आहे. आंतरकालिक बाजारामुळे वस्तूंच्या किंमती प्रभावित होता. कारण एकाच वेळेस सर्व शेतकरी माल विक्रीसाठी बाजारात आणत असतात. यामुळे पुरवठा वाढून किंमती घसरतात. जर हा बाजार आंतरकालिक ठेवायचा अनसेल तर, कृषी मालाच्या साठवणूकीच्या सोयी, गोदामांच्या सोयी करणे आवश्यक आहे. यामुळे ज्यावेळी वस्तूंचे उत्पादन होत नाही अशा काळात वस्तू विकणे फायदेशीर ठरते.

भारतीय शेतकरी हा गरीब असल्याचे कारण मुळी कृषीचा बाजार आंतरकालिक असणे होय. माल घरात आल्यावर शेतकरी विक्रीसाठी घाई करतो. कारण, त्याला देणी फेडायची असतात. उत्पादन येईपर्यंत त्याच्याकडे दुसऱ्या कोणत्याही मार्गाने उत्पादन येत नसल्यामुळे त्याला कर्जाची गरज भासते. Weare House सारख्या सोयीमुळे Weare House (गोदामे) यांच्या पावतीवरून देखील त्याला कर्ज मिळू शकते व शेतकऱ्याचा फायदा होवू शकतो.

■ **वायद्याचे व्यवहार :-**

वायदा व्यवहार हा खऱ्या अर्थाने सट्टेबाजी व्यवहारातील शब्द आहे. 'एखाद्या वस्तू किंवा सेवेविषयी भविष्यात होणाऱ्या खरेदी-विक्रीच्या व्यवहाराला वायदा व्यवहार म्हणतात.' यालाच करार असे देखील म्हणतात. अशा प्रकारचा व्यवहार भविष्यात होणार असतात. मात्र त्याच्या किंमतीविषयी आधीच निश्चिती होते. जास्त करून शेअर बाजारात असा व्यवहार चालतांना दिसतो.

समजा, एखाद्या गुंतवणूकदाराने टाटा कंपनीचे १०० शेअर्स खरेदी केले. त्याची किंमत ५०० रु. आहे. हा व्यवहार साधरणतः १५ दिवसांनी करायचा ठरला. जर, १५ दिवसांनी त्या

शेअर्सची किंमत जास्त झाली जसे, ७०० रु. झाली तर मात्र गुंतवणूकदार दलालाला ५०० रु. च देईल. कारण वायदा व्यवहार झालेला आहे. जर, त्या शेअर्सची किंमत ३०० रु. झाली तरी, त्याला २०० रु. तोटा सहन करून ते शेअर्स खरेदी करावे लागतील. म्हणजेच वायदा व्यवहार हा सट्टेबाजीचाच एक प्रकार मानला जातो. वायदा व्यवहारात तेजीवाले (Bulls) व मंदीवाले (Bears) असे दोन व्यापारी असतात. शेअर्सचे भाव वाढतील या अपेक्षेने अशी खरेदी केलेले शेअर्स जास्त दराने विकणारे 'तेजीवाले' तसेच भविष्यात शेअर्सचे भाव घसरतील या अपेक्षेने शेअर्स विकसतात व आणखीनच कमी भाव झाल्यावर खरेदी करणाऱ्या व्यापाऱ्यांना 'मंदीवाले' म्हणतात.

■ आंतर-कालिक बाजाराच्या अपयशाची कारणे :-

या बाजारात मागणी व पुरवठा या घटकांवर काळ या घटकाचे जास्त नियंत्रण असते म्हणूनच हा आंतरकालिक बाजार आहे. बाजारात मागणी व पुरवठ्याचे संतुलन व्हावे त्यातून ग्राहकांचे हित साधले जावे त्याचप्रमाणे उत्पादकाला अधिक नफा मिळून अधिक उत्पादन वाढीस प्रेरणा मिळावी असे घडले तर, बाजार यशस्वी होतो. मात्र वरील प्रकारची परिस्थिती आढळत नाही. म्हणजे या बाजारात अपयश आहे ते पुढील मुद्द्यांवरून स्पष्ट करता येईल.

१. अवाजवी पुरवठा :-

मुळात हा बाजारच हंगामी असल्यामुळे या बाजारात येणाऱ्या वस्तूंचा पुरवठा हा विशिष्ट काळातच येतो. कृषी विषयक वस्तूंचा पुरवठा हंगामात अवाजवी असते. सर्वच शेतकरी एकाच वेळेस माल बाजारात आणतात. यामुळे किंमती घसरून शेतकऱ्यांचे नुकसान होते तसेच इतर हंगामात संबंधीत माल बाजारात विक्रीसाठी येतच नाही.

२. उत्पादकाचे नुकसान :-

प्रत्येक उत्पादकाला वाटते की, आपल्या मालाला बाजारभाव चांगला मिळावा मात्र नेहमी प्रमाणे प्रत्येक उत्पादक एकाच वेळेस माल बाजारात आणत असेल तर, पुरवठा अतिरिक्त होतो. अवाजवी पुरवठ्यामुळेच किंमती घसरतात. परिणामी उत्पादकाचे नुकसान होते.

३. दलाल व मध्यस्थ :-

बाजारात दलाल व मध्यस्थांची साखळी असते. ते संगनमताने किंमती कमी करतात तसेच दलाली, हमाली, कमीशन या माध्यमातून आपलीच झोळी भरण्याचा प्रयत्न करतात. यामध्ये फायदा त्यांचाच असते. नुकसान फक्त उत्पादकाचेच होते.

४. कृत्रीम टंचाई :-

व्यापारी व विक्रेत्यांना हंगामी बाजाराचा पूरता अभ्यास असतो. ज्यावेळी विशिष्ट दिवसात विशिष्ट वस्तूला मागणी वाढणार असेल अशावेळी व्यापारी काही वस्तूंचा साठा करून ठेवतात व बाजारात आवक नसल्याचे सांगतात जेणेकरून ग्राहक जास्त किंमत द्यायला तयार होतो.

५. मागणी-पुरवठा संतूलन :-

एखाद्या वस्तूला बारमाही मागणी असते. मात्र त्या वस्तूचा पुरवठा विशिष्ट हंगामातच होत असतो. काही वेळा संबंधित वस्तू बाजारात नसतेच याचाच अर्थ मागणी व पुरवठ्यात मोठे असंतूलन निर्माण होते. तर, कधी हंगामाच्या काळात मागणीच्या कितीतरी पट पुरवठा असतो. अशा वेळीही संतूलन बिघडत असते. त्याचप्रमाणे काही वेळा कृत्रीम टंचाई करून संतूलन बिघडविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

६. गुंतवणूक दारांना प्रेरणेचा अभाव :-

वायदा व्यवहारात सट्टेबाजीमुळे शेअर्सच्या किंमतीमध्ये नेहमीच चढ-उतार होत असतात. यामुळे शेअर्स बाजारात अस्थिरता निर्माण होते. कायमचे गुंतवणूकदारांना सदर परिस्थिती परिचयाची असते. नवीन गुंतवणूकदार मात्र धाडस करीत नाही यामुळे त्यांची गुंतवणूकीची प्रेरणा कमी कमी होत जाते.

७. साठवणूकीच्या सोयींचा अभाव :-

हंगामी बाजारात जास्त करून कृषी वस्तू असतात. बाजारातील चढ्या किंमतीचा फायदा घेण्यासाठी पुरवठा टप्प्याटप्प्याने केला पाहिजे. मात्र बऱ्याच वस्तू ह्या नाशवंत असतात. त्यांना साठविण्यासाठी गोदामे (Ware House) नसतात. शासनाने कृषी मालासाठी अशा प्रकारची अत्याधुनिक गोदामे तयार केली पाहिजेत.

■ रोखता (Liquidity) :-

आधुनिक अर्थशास्त्राचे जनक जे.एम. केन्स यांनी रोखतेची संकल्पना मांडतांना व्याजविषयक सिद्धांताचा आधार घेतला आहे. व्याजाचा रोखता पसंती सिद्धांत म्हणूनही हा सिद्धांत ओळखला जातो. व्यक्ती रोख पैसा जवळ का बाळगतो याचे स्पष्टीकरण यात दिलेले आहे. लोकांची पैशाला असलेली मागणी ही व्याजदरावर अवलंबून असते. लोकांची रोख पैसा बाळगण्याची वृत्ती म्हणजे 'रोकड पसंती' असते. रोकड पसंती पुढील तीन कारणांनी सांगता येईल.

१. व्यवहार हेतू (Transaction Motive) :-

दैनंदिन व्यवहारात लोकांना कामाचा मोबदला रोख स्वरूपात मिळतोच असे नाही मग तो उपभोक्ता असो वा उत्पादक. रोजचे व्यवहार पार पाडण्यासाठी त्याला स्वतः जवळ रोख पैसा बाळगावा लागतो. काही लोकांना आठवड्याला, पंधरवड्याला आणि महिन्याला वेतन मिळते. काहींना त्यापेक्षाही उशीरा वेतन किंवा उत्पन्न मिळते. मधल्या काळात व्यक्तीस दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी रोख रक्कमेची आवश्यकता भासते. उदा. बस भाडे, भाजीपाला, दुध, इतर वस्तू व सेवा या बाबींसाठी तो उत्पन्न मिळेपर्यंत थांबू शकत नाही. पैसा मिळण्याचा कालावधी जेवढा उशीरा तेवढी रोख पैशाला मागणी जास्त असते. ज्यांना

आठवड्याला, पंधरा दिवसांनी म्हणजे लवकर वेतन मिळणार असेल असे व्यक्ती कमी रोख पैशाला मागणी करतील.

२. दक्षता हेतू (Precautionary Motive) :-

भविष्यकाळ हा अनिश्चित असतो. कारण, भविष्यात कोणत्या संकटाला तोंड द्यावे लागेल हे सांगणे अनिश्चित असते. भविष्यात निर्माण होणाऱ्या समस्या सोडविण्यासाठी व्यक्ती रोख पैशाला मागणी करते. यात सर्वच बाबी दुःखकारक असतात असे नाही. तर काही भविष्यातील सुखद प्रसंगाच्या वेळीही पैशांची गरज असे. उदा. लग्न कार्य, समारंभ वगैरे तसेच भविष्यातील आजारपण, उत्पादनातील अनिश्चितता यासारख्या संकटांना तोंड देण्यासाठी लोक रोख पैशाला मागणी करतात. व्यक्तीचा व्यवसाय, कामाचे स्वरूप, त्यातील अनिश्चितता यावरून 'रोकड पसंती' ठरते.

३. सट्टेबाजीचा हेतू (Speculative Motive) :-

केन्स यांच्या मते, "बाजारातील भविष्यकालीन हालचालीविषयी योग्य अंदाज बांधून गुंतणूकीक्षरे नफा मिळविण्याच्या हेतूला सट्टेबाजीचा हेतू असे म्हणतात." सट्टेबाजीच्या हेतूसाठी असणारी पैशाची मागणी ही व्याजदराने प्रभावित होत असते. भविष्यकाळातील व्याजदर स्थिर किंवा फारसे बदलणार नसतील तर सट्टेबाजीसाठी असणारी पैशाची मागणी कमी राहिल. याउलट भविष्यात व्याजदर जास्त चढ उतार होणार असेल तर आताच्या काळात अधिक रोखे व शेअर्स खरेदी करण्यासाठी गुंतवणूकदार अधिक रोख पैशाला मागणी करेल.

याप्रमाणे तीन कारणांसाठी लोक रोख पैशाची मागणी करतील.

२.२.५ सार्वजनिक वस्तूचे सिद्धांत :-

■ खाजगी वस्तू आणि सार्वजनिक वस्तू :-

मानवाच्या गरजा दिवसेंदिवस वाढत जातात. त्या गरजा भागविण्यासाठी वस्तू व सेवांचा उपभोग घेतला जातो. वस्तू फक्त एका प्रकारची नसते. यासाठी प्रा. मसग्रेव्ह यांनी आपल्या सार्वजनिक खर्चाच्या आधुनिक सिद्धांतात खाजगी वस्तू, सार्वजनिक वस्तू व गुणात्मक वस्तू असे वस्तू किंवा गरजांचे प्रकार सांगितले आहेत. त्यांचे सविस्तर वर्णन पुढीलप्रमाणे -

१. खाजगी वस्तू :-

खाजगी वस्तू म्हणजे अशी वस्तू जिचा उपयोग एका व्यक्तीकडून घेतला जातो. त्यानंतर ती इतरांसाठी उपलब्ध नसते. उदा. कपडे, अन्न इ. खाजगी वस्तूची किंमत ही त्या वस्तूच्या सीमांत उत्पादन खर्चाइतकी असते. खाजगी वस्तूंचा पुरवठा हा खाजगी उत्पादकांकडून केला जातो. सरकारला खाजगी वस्तूंचे उत्पादन करण्याची गरज भासत नाही. खाजगी वस्तूंच्या निर्मितीमुळे संसाधनांचा कमाल वापर होतो. खाजगी वस्तूंची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील -

१. **विभाज्यता :-** खाजगी वस्तूंमध्ये पूर्ण विभाज्यता हा गुणधर्म असतो. तीचा वापर स्वंत्रपणे केला जातो. प्रत्येक वस्तूचा उपभोग स्वतंत्रपणे घेता येतो. इतर वस्तूपासून पूर्णपणे वेगवेगळे असते. उदा. सायकल, मोटार कार इ.
  २. **अपवर्जन :-** ग्राहक किंमत देऊन वस्तू आपलीशी करतो. त्या वस्तूची पूर्ण किंमत दिल्यामुळे तीच्या वापराबद्दलचा पूर्ण हक्क त्या संबंधीत उपभोक्त्याचा असतो. इतरांना ती वस्तू वर्जित असते. इतर व्यक्ती त्या वस्तूचा उपभोग घेवू शकत नाहीत.
  ३. **वाढता उत्पादन खर्च :-** खाजगी वस्तूच्या उत्पादनात स्थिर किंवा वाढत्या उत्पादन खर्चाचा सिद्धांत लागू होतो. जसजसे उत्पादन वाढवावे तसतसा खर्च वाढत जातो. जर उत्पादन खर्च हा वाढतच असेल तर, शेवटी उत्पादन बंद करावे लागते.
  ४. **वस्तूबाबत पूर्ण ज्ञान :-** खाजगी वस्तूची किंमत, गुणवत्ता या बाबत ग्राहकांना पूर्ण ज्ञान असते तसेच उत्पादकालाही उत्पादन खर्च, उत्पादन तंत्र, बाजारातील मागणी याबाबत संपूर्ण ज्ञान असते.
  ५. **विक्री खर्च :-** वस्तूची अधिकाधिक विक्री व्हावी यासाठी उत्पादक ग्राहकाला अनेक आमिष दाखवितो. विक्री महत्तम करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात विक्री खर्च करतो.
२. **सार्वजनिक वस्तू :-**

प्रा. मसगोव्ह - सार्वजनिक वस्तू म्हणजे अशी वस्तू जिचा उपभोग समाजातील सर्वच व्यक्तींना सारख्याच प्रमाणात घेता येतो. सार्वजनिक वस्तू ह्या विभाज्य स्वरूपाच्या असतात. त्यांना अपवर्जनाचे तत्व लागू होत नाही. संबंधीत वस्तूसाठी सर्वच लोकांनी किंमत दिलेली असतेच असे नाही. काही व्यक्तींना वस्तूची कोणतीही किंमत न देता तिचा उपभोग घेता येतो. कोणत्याही व्यक्तीला त्या वस्तूच्या उपभोगापासून वर्जित करता येवू शकत नाही. लोक स्वेच्छेने किंमत देण्याचीही शक्यता नसते. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीत पसंतीक्रम व्यक्त करता येत नाही. एखाद्या व्यक्तीला एखादी गोष्ट हवी असेलच असे नाही. मात्र ती गोष्ट इतरांना हवी असते. सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीत काही वेळा तेथील स्थानिक लोकांना त्यापासून फायदा कमी व नुकसान जास्त असते. उदा. सीमावर्ती भागामध्ये लष्कराच्या हालचाली, चकमकी घडतात, सैनिक त्यापासून देशाचे रक्षण करतात. मात्र सीमावर्ती भागातील लोकांना त्याचा तीतका फायदा होत नाही तसेच महामार्गालगत असलेल्या गावांना महामार्गाचा फारसा उपयोग नसेल मात्र महामार्ग राष्ट्राच्या विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

सार्वजनिक वस्तूचे दोन वैशिष्ट्ये साधारणपणे दिसून येतील.

१. सार्वजनिक वस्तूचा उपभोग सर्वच व्यक्तींना सारख्या प्रमाणात घेता येवू शकत नाही.
२. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीचा सार्वजनिक वस्तूसाठी पसंतीक्रम असेलच असे नाही.

■ गुणवत्ता वस्तू आणि शुद्ध सार्वजनिक वस्तू गुणवत्ता वस्तू :-

गुणवत्ता गरजा किंवा गुणवत्ता वस्तूची संकल्पना सर्वप्रथम रिचर्ड मसग्रेव्ह यांनी मांडली. गुणवत्ता वस्तू हा सार्वजनिक वस्तूचाच एक प्रकार मानला जातो. संपूर्ण समाजाच्या हितासाठी शासनाकडून मोफत पुरविल्या जाणाऱ्या वस्तू व सेवांना गुणवत्ता वस्तू किंवा गरजा असे म्हणतात. उदा. शिक्षण व आरोग्य सुविधा.

गुणवत्ता वस्तू ह्या खाजगी वस्तू व सार्वजनिक वस्तू यांच्या सीमा रेषेवर असतात. गुणवत्ता वस्तू खाजगी बाजार यंत्रणेच्या माध्यमातून देखील पुरविल्या जाऊ शकतात. परंतु, सर्वच व्यक्ती त्याचा योग्य प्रमाणात उपभोग घेतीलच असे नाही. श्रीमंत व्यक्ती अधिक किंमत देवून चांगल्या प्रकारच्या गोष्टींचा उपभोग घेवू शकतो. यामुळे गरीब व्यक्ती चांगले शिक्षण व आरोग्य यांचा उपभोग घेवू शकणार नाही. याचा समाजावर अनिष्ट परिणाम होईल. याकरीता शासनाने या वस्तू गुणात्मक दृष्ट्या कार्यक्षमतेने समाजासाठी पुरविल्या पाहिजेत. अशा वस्तूच्या उपभोगासाठी सरकार अंशतः किंमत आकारू शकते तसेच वस्तूच्या वापराच्या अतिरेक होत असेल तर, जास्त किंमत आकारून त्यावर निर्बंध देखील लादू शकते. गुणात्मक गरजा ह्या सुरुवातीला सार्वजनिक असतात. कालांतराने त्या गुणात्मक गरजा होत जातात. समाजातील गरीब घटकांसाठी आरोग्य सुविधा मोफत दिल्या गेल्यास त्याचा समाजातील सर्वच घटकांना फायदा होतो. जसे साथीच्या रोगाचे निर्मूलन करायचे असेल तर, गरीब वस्तीमधील नागरिकांना आरोग्याचे महत्व पटवून दिले पाहिजे तसेच त्यांना स्वच्छतेचे महत्व पटवून देवून त्यांना मोफत लसीकरण करावे जेणकरून, समाजाच्या इतर घटकांना त्या साथीच्या रोगापासून दूर ठेवता येईल.

■ शुद्ध सार्वजनिक वस्तू :-

अंशतः सार्वजनिक वस्तू आणि शुद्ध सार्वजनिक वस्तू यांमध्ये नेमका फरक असा की, अंशतः सार्वजनिक वस्तूच्या उपभोगापासून उपभोक्त्याला दूर करता येते. जर, त्याने त्या वस्तूसाठी किंमत दिली नसेल जसे वाहतुक वसुली कर. मात्र शुद्ध सार्वजनिक वस्तूच्या उपभोगापासून कोणत्याही व्यक्तीला दूर करता येवू शकत नाही. किंबहुना कोणत्या व्यक्तीला त्या वस्तूपासून मिळणाऱ्या लाभापासून वंचित ठेवता येत नाही. उदा. राष्ट्रीय संरक्षण तसेच पोलीस संरक्षण

जरी, एखाद्या व्यक्तीने म्हंटले की, मला राष्ट्रीय सुरक्षा नको, माझ्यावर कोणतेही संकट येणार नाही. मात्र एका व्यक्तीला राष्ट्रीय सुरक्षेपासून दूर किंवा वेगळे करता येत नाही. त्याला ते इतर व्यक्तीसोबत आपोआप मिळते. अंशतः सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीत सांगायचे झाल्यास रस्त्याच्या वापरासाठी टोल टॅक्स द्यावाच लागेल. अन्यथा रस्त्याच्या वापरापासून वंचित रहाल. शुद्ध सार्वजनिक वस्तूचे वैशिष्ट्ये म्हणजे समान उपभोग आणि अपवर्जनाचे तत्व लागू होत नाही. कारण सर्वांना सारखा लाभ मिळतो. कोणत्या एखाद्या व्यक्तीचा उपभोग कमी करता येत नाही तसेच कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या उपभोगापासून वंचित ठेवता येत नाही. जरी, त्या व्यक्तीने त्यासाठी किंमत दिलेली असो वा नसो.

■ आभासी सार्वजनिक वस्तू आणि क्लब वस्तू :-

आभासी सार्वजनिक वस्तू :-

ज्या सार्वजनिक वस्तूंच्या उपभोगापासून किंमत न देणाऱ्या उपभोक्त्यांना दूर ठेवले जाते. अशा सार्वजनिक वस्तूला आभासी सार्वजनिक वस्तू असे म्हणतात. यालाच जवळ जवळ सार्वजनिक वस्तू असे म्हणतात. उदा. शुद्ध हवा ही सर्वांसाठी मुफ्त असते. तीच्या वापरापासून कोणालाही दुर ठेवता येत नाही. म्हणून हवा ही सार्वजनिक वस्तू मानली जाईल. मात्र रस्ता (महामार्ग) हा सार्वजनिक आहे. परंतू, कोणालाही तो मोफत नाही. त्यासाठी टोल द्यावा लागतो तसेच वाचनालय, अग्निशमन सेवा इ. या सर्व बाबी सार्वजनिक वस्तू म्हणून ओळखल्या जातात. त्या सर्वांसाठी ख्रुल्या देखील असतात. मात्र त्यांचा मुक्त वापर करू दिला जात नाही. त्यावर काही निर्बंध लादलेले असतात. म्हणून त्या आभासी सार्वजनिक वस्तू म्हणून ओळखल्या जातात. काही वेळा आभासी सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा हा खाजगी बाजार यंत्रणेमार्फत केला जातो. जसे ग्रंथालय हे खाजगी देखील असते. ते सर्वांसाठी ख्रुले असते. मात्र काही नाममात्र शुल्क दिल्यावरच तेथे प्रवेश मिळतो. त्याचप्रमाणे व्यायामशाळा सारख्या बाबी या सर्व आभासी सार्वजनिक वस्तू या संज्ञेत मोडतात.

क्लब वस्तू :-

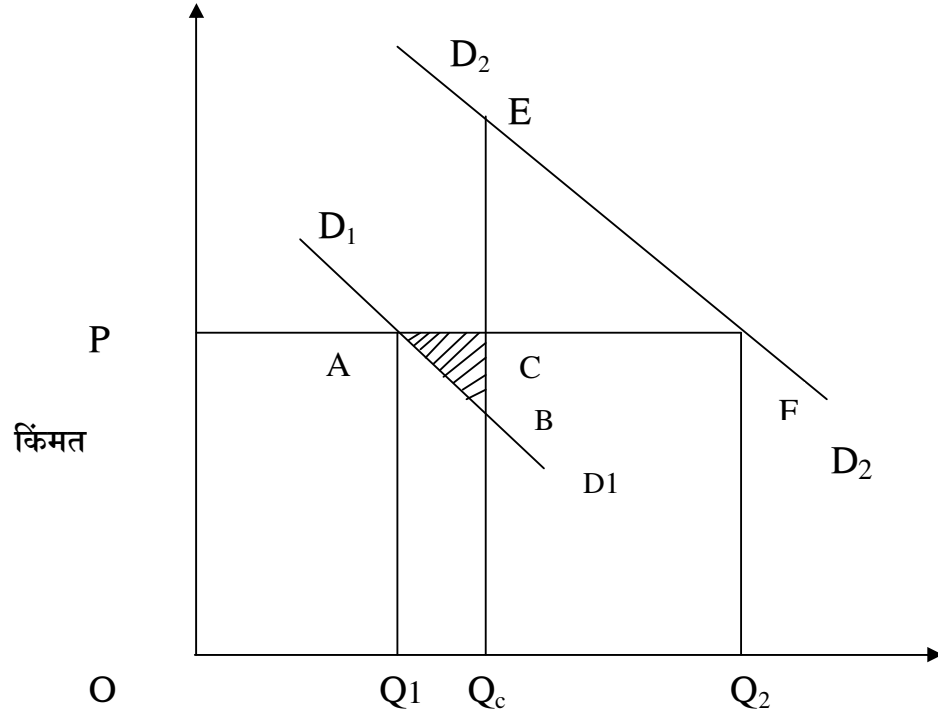
सेन्डलर आणि शिरहाट यांच्या मते, ज्या वस्तूंच्या वैशिष्ट्यांच्या आधारे व उत्पादन खर्चात सदस्यत्व स्वीकारून वस्तूचा समान लाभ घेण्यासाठी स्वेच्छागट एकत्रित येतात अशा वस्तूला क्लब वस्तू म्हणता येईल. उदा. सार्वजनिक बगीचे, पोहण्याचे तलाव, खेळ मैदान इ.

थोडक्यात क्लब वस्तूमध्ये खाजगी वस्तू व सार्वजनिक वस्तूंची वैशिष्ट्ये पहावयास मिळतात. क्लब वस्तूंचा पुरवठा हा खाजगी यंत्रणा तसेच शासकीय यंत्रणा या दोन्ही मार्फत केला जातो. या वस्तूंच्या उपभोगामुळे बाह्य लाभ व खर्च निर्माण होतात. ज्या वस्तूंच्या वापरामुळे पारस्परिक हितसंबंधात विरोध होतो तसेच ज्या वस्तूंच्या वापराबाबत वर्जनतत्व लागू पडते अशा वस्तूंना क्लब वस्तू असे म्हणतात. क्लब वस्तू या संमिश्र प्रकारच्या असतात त्या पूर्णतः खाजगी वस्तू देखील नसतात किंवा पूर्णतः सार्वजनिक वस्तू देखील नसतात. त्याची काही वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

१. अशा वस्तूंचा उपभोग सामूदायिकपणे घेता येतो.
२. या वस्तूंच्या वापराबद्दल किंमत द्यावी लागते.
३. या वस्तूंच्या अतिवापरामुळे पारस्परिक हितसंबंध बिघडतात.
४. जास्त सदस्यांमुळे अराजकता निर्माण होवू शकते.
५. केबल, टी.व्ही., व्यायामशाळा, वाचनालय, स्वीमींग पुल इ. वस्तूंना क्लब वस्तूची वैशिष्ट्ये लागू पडतात.

२.२.६ सार्वजनिक वस्तूंचा विकेंद्रीत पद्धतीने पुरवठा करण्यातील अडचणी : सॅम्यूलसन आणि मसग्रेव्ह यांचे योगदान :-

सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा शासनातर्फे केला जातो. बऱ्याच वेळा सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा हा केंद्रीत पद्धतीने करावा की, विकेंद्रीत पद्धतीने करावा हाच प्रमुख प्रश्न शासनाला पडतो. मात्र सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत बऱ्याचअंशी केंद्रीत नियोजन फायदेशीर ठरत नाही. अर्थात ते देशाची लोकसंख्या व आकार यावर अवलंबून असते तसेच खर्चाच्या हक्कासंदर्भात दिली जाणारी स्वायत्तता व उत्पन्नाबाबत दिली जाणारी स्वायत्तता यामध्ये विविध देशामध्ये फरक असतो तसेच त्याच्या कालावधीत देखील फरक असते. केंद्रशासन, राज्यशासन व स्थानिक शासन या स्तरावर शासनामार्फत सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा केला जातो. टिबू यांच्या मते देखील साधन संपत्तीचे वितरण कार्यक्षम करण्यासाठी विकेंद्रीत व्यवस्था फायद्याची ठरते. विकेंद्रीत व्यवस्थेत महत्तम कल्याण साधले जाते. हे पुढील आकृतीच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

वस्तूंचा पुरवठा

आकृतीमध्ये लोकसंख्येचे दोन गटात वर्गीकरण केले आहे. त्यांचे D_1 , D_1 आणि D_2 , D_2 असे दोन मागणी वक्र आहेत. दोन्ही गटांची मागणीची लवचिकता भिन्न आहे. सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठ्याचा खर्च प्रत्येक व्यक्तीला समान असल्याचे गृहीत धरले आहे.

गट अ मधील व्यक्तींना Q_1 इतक्या सार्वजनिक वस्तू हव्या आहेत. तर, गट ब मधील व्यक्तींना Q_2 इतक्या सार्वजनिक वस्तू हव्या आहेत. केंद्रीत पद्धतीने पुरवठा केल्यावर लोकांची मागणी किती आहे याचा विचार होणार नाही. सरकारला किती वस्तू पुरविणे शक्य आहे तेवढ्या

वस्तू सरकार पुरवेल. याचाच अर्थ सर्वांना सारखाच वस्तूंचा पुरवठा होईल. हे प्रमाण Q_C इतके असेल. यावेळी गट अ मधील लोकांना गरजेपेक्षा जास्त वस्तू घ्याव्या लागतील. त्यामुळे त्यांचे ABC इतके नुकसान होईल. कारण, मागणी वक्र D_1, D_1 पेक्षा जास्त वस्तूंचा पुरवठा अ गटाला मिळतो. गट ब मधील लोकांचा मागणी वक्र D_2, D_2 हा आहे. मात्र त्यांना देखील Q_C इतक्याच वस्तू मिळतात. म्हणून त्यांना Ecf इतक्या कमी वस्तू मिळतात. तेवढे त्यांचे नुकसान होते. म्हणून केंद्रीत पद्धतीने पुरवठा केल्यास नुकसान सर्वांचेच होते. विकेंद्रीत पद्धतीनु पुरवठा केल्यास अडचणी येतात. मात्र जास्तीत जास्त कल्याण साधण्याचा प्रयत्न केला जातो.

सॅम्यूलसन :-

सॅम्यूलसन यांनी सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत सर्वसाधारण विश्लेषण मांडले आहे. सॅम्यूलसन यांच्या मते, सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा हा समन्वयाच्या अभावामुळे शक्य होत नाही. किंबहुना त्यामध्ये अडचणी येतात. सरकारला लोकांच्या वास्तव मागणीची कल्पना नसते. कारण लोक वास्तव मागणी दर्शवित नाहीत. काही वस्तू त्या 'एकत्रीत उपभोग वस्तू' (Collective Consumption Goods) असतात. विकेंद्रीत पद्धतीमध्ये वितरणाची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असते. वितरण प्रणालीमध्ये समन्वयाचा अभाव असल्यामुळे सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत अडचणी निर्माण होतात.

सार्वजनिक वस्तूसाठी व्यक्ती किती किंमत द्यावयास तयार आहे याची माहिती मिळविणे आवश्यक असते. अशी माहिती एकत्रित करून सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत निर्णय घेतले जातात. अर्थव्यवस्थेतील लोकांचे एकूण कल्याण साध्य करण्यासाठी कोणत्या वस्तू व सेवा आवश्यक आहे. हे नियोजनकारांना माहिती असणे आवश्यक आहे. यामुळे अडचणी येतात. सार्वजनिक वस्तूबाबतची पसंती प्रत्येकजण उघड करतोच असे नाही.

मसग्रेव्ह :-

टिबू यांच्याप्रमाणेच मसग्रेव्ह यांनी देखील विकेंद्रीत पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. मात्र काही निवडक वस्तूंबाबत केंद्रीत पुरवठा पद्धतीचा पुरस्कार केला आहे. मसग्रेव्ह यांनी स्तरीकरण पद्धत गृहीत धरली आहे. त्यांच्या मते, ज्या वस्तू स्थानिक स्तरावर पुरविणे शक्य आहे त्या वस्तू विकेंद्रीत पद्धतीने पुरवाव्यात जेथे स्थानिक स्तरावर कार्यक्षम पद्धतीने सार्वजनिक वस्तू पुरविणे शक्य नसेल तेथे केंद्रीत पद्धतीने द्यावे.

स्तरीकरण सिद्धांतामध्ये सर्वोच्च स्तरामार्फत म्हणजेच केंद्रीत स्तरावर अर्थव्यवस्थेशी असणारे महत्वाचे प्रश्न सोडविले जातात. अर्थव्यवस्थेत स्थिरीकरण येण्यासाठी सार्वजनिक खर्च आवश्यक ठरतो. हा केंद्रामार्फत केला जातो. स्थानिक पातळीवर ते शक्य नाही. म्हणजेच सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत मसग्रेव्ह यांनी विकेंद्रीत पद्धती प्रमाणेच आवश्यकता भासल्या. केंद्रीत पद्धतीचा देखील पुरस्कार केला आहे.

२.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

खालील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. संसाधनांच्या वाटपातील अडचणी सांगा.
२. केन्स यांचे स्थिरीकरण धोरण स्पष्ट करा.
३. सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत मसग्रेव्ह यांचे योगदान सांगा.

टिपा लिहा.

१. बाजार अपयश
२. आभासी सार्वजनिक वस्तू
३. शुद्ध सार्वजनिक वस्तू
४. क्लब वस्तू

२.४ सारांश :-

सार्वजनिक धोरणाचे समर्थन या प्रकरणात सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबद्दल समाजातील व्यक्तीची भूमिका कशा प्रकारची असते याचे विवेचन ह्या प्रकरणात केले आहे. सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन, वितरणावर शासनाचा हस्तक्षेप असतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या निर्मितीसाठी संसाधनाचे योग्य पद्धतीने वाटप करणाऱ्याचा प्रयत्न केला जातो.

लोकांची सार्वजनिक वस्तूंना असलेली मागणी व पुरवठा यामध्ये तफावत निर्माण झाल्यास सरकारला उपाय योजावे लागतात. लोकांची खाजगी व सार्वजनिक वस्तू याबाबत मागणी सतत बदलत असते. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेतून वस्तूंचा पुरवठा वस्तूंची मागणी सारखी नसते. यामुळे बाजारपेठेच्या अपयशाची संकल्पना उदयास येते. बाजारपेठेतील अपयश दूर करण्यासाठी सरकारला स्थिरीकरण धोरण राबवावे लागते.

सार्वजनिक वस्तूंच्या सिद्धांतात खाजगी वस्तूला विभाज्यता हा गुणधर्म लागू होतो. तिच्या वापराचा अधिकार प्रत्येकाला नसतो. एकाने उपभोग घेतल्यानंतर दुसरा त्या वस्तूचा उपभोग घेवू शकत नाही. शुद्ध सार्वजनिक वस्तू व अंशतः सार्वजनिक वस्तू यामधील नेमका फरक असा की, शुद्ध सार्वजनिक वस्तूंच्या उपभोगापासून कोणालाही दूर ठेवता येत नाही. जरी, त्याने त्यासाठी किंमत दिली नसेल तरी अंशतः सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत किंमत स्वीकारली जाते. काही वस्तू ह्या आभासी सार्वजनिक वस्तू असतात. कारण, त्या जवळ जवळ सार्वजनिक वस्तू असतात. सर्वांसाठी खुल्या मात्र शुल्क देवूनच उपभोग घेता येतो. उदा. राष्ट्रीय महामार्ग सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा हा विकेंद्रीत पद्धतीने करावा यावर तज्ज्ञांचा अधिक भर आहे. मात्र मसग्रेव्ह यांना काही वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत केंद्रीत नियोजन असावे असे वाटते.

२.५ पारिभाषीक शब्द :-

---

१. क्रयशक्ती - व्यक्तीची खरेदी शक्ती
२. मितव्ययता - बचती (उत्पादन खर्चातील)
३. अपवर्जन - नाकारणे (दूर ठेवणे)

२.६ संदर्भसूची :-

---

१. डॉ. पाटील जे.एफ. (२००४) - सार्वजनिक अर्थकारण, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक १८ ते २५
२. ओझरकर सु.श. (१९८८) - 'राजस्व', नागपूर, विद्या प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक १० ते १३
३. Sanford J. Grossman, (1977) - The Review of Economic Studies, Oxford, Published by Oxford University Vol 44, No.3 PP 431 - 449
४. Henry B. Arthur (1966) - Economic Risk, Uncertainty and The Future Market, Harvard, Mimir Publishers. Inc. Research Paper
५. Musgrave Rechar A. (1998) - Merit Goods In New Palgrave, A Dictionary of Economics, London Macmillan Vo.2 P.P. 452-453
६. Culver A.J. (1971) 0 Merit Goods and Welfare Economics of Corecion, Public Finance Page 26, 546-571

२.७ सरावासाठी प्रश्न :-

---

१. उभरत्या मक्तेदारीची वैशिष्ट्ये चर्चा करा.
२. बाजार आणि कृषी संबंधीत आंतरकालिक बाजाराबद्दल माहिती मिळवा.
३. सार्वजनिक वस्तू, खाजगी वस्तू यातील मुलभूत फरक लक्षात घ्या.
४. सार्वजनिक वस्तू व शुद्ध सार्वजनिक वस्तू, क्लब वस्तू यावर चर्चा करा.

घटक -३

सार्वजनिक निवड

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ विषय विवेचन
  - ३.२.१ सार्वजनिक निवडीचा अर्थ (पसंती प्रकटीकरण)
  - ३.२.२ पसंती प्रकटीकरणाची समस्या आणि समूहाची पसंती
  - ३.२.३ सार्वजनिक वस्तूंसाठी मागणी प्रकटीकरण योगदान
  - ३.२.४ लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत
  - ३.२.५ राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक : मतदार, राजकारणी, नोकरशाही, दबावगट आणि लॉबी
  - ३.२.६ मतदान पद्धत: प्रत्यक्ष बहुमत मतदान आणि स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान
  - ३.२.७ परस्पर स्तुती प्रतिमान, प्रतिनिधींची निवड
  - ३.२.८ अॅरोचा अशक्यता सिद्धांत
- ३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ३.३ सारांश
- ३.५ पारिभाषिक शब्द
- ३.६ संदर्भसूची
- ३.७ सरावासाठी प्रश्न

३.० उद्दिष्टे :-

या घटकाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

- ५. सार्वजनिक निवडीचा अर्थ समजून घेणे.
- ६. सार्वजनिक वस्तूंच्या मागणीचे प्रकटीकरणाचा अभ्यास करणे.
- ७. लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत अभ्यासणे.
- ८. राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक अभ्यासणे.
- ९. अॅरो यांच्या अशक्यता वक्राच्या विश्लेषणाचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना :-

सार्वजनिक वस्तूची वस्तू ही रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातील महत्वाची बाब आहे. दैनंदिन जीवन जगतांना पदोपदी सार्वजनिक वस्तूंचा वापर करावा लागतो. त्या सार्वजनिक वस्तूंची निवड कशी करावी? किंबहुना सार्वजनिक वस्तूसाठी व्यक्ती आपली पसंती कशा प्रकारे प्रकट करतो त्यासंबंधीचे विविध अर्थतज्ज्ञाने विचार मांडलेले आहेत.

सार्वजनिक वस्तूंचे वाटप हे शासन यंत्रणेकडे असते. लोकशाहीमध्ये शासन यंत्रणा ही अप्रत्यक्षरित्या लोकांच्या हातात असते. जनतेकडून संसदेत लोक प्रतिनीधी हातात असते. जनतेकडून संसदेत लोक प्रतिनीधी निवडले जातात. ते सार्वजनिक वस्तूंचे वाटप हे केंद्रीत तसेच विकेंद्रीत पद्धतीने होत असते. या वाटपाच्या प्रक्रियेत नोकरशाही महत्वाची भूमिका पार पाडते. राजकीय प्रक्रियेमध्ये मतदार, दबावगट, लोकप्रतिनीधी हे निर्णायक भूमिका पार पाडत असतात. लोकशाहीत मतदान प्रक्रिया कशाप्रकारे पार पाडतात याचाही अभ्यास सदर प्रकरणात केलेला आहे. राजकीय प्रक्रियेतील लॉग रोलिंग, स्वेच्चा विनिमय प्रतिमानासारख्या संकल्पनांचा अभ्यास केलेला आहे. अॅरो यांच्या अशक्यता वक्राचे स्पष्टीकरण करतांना व्यक्तीगत निवड व सार्वजनिक निवड यातील संघर्ष स्पष्ट करतांना अॅरो म्हणतात व्यक्तीगत निवडीतून सार्वजनिक निवड तयार होते. मात्र सार्वजनिक निवड ही प्रत्येक व्यक्तीची व्यक्तीगत निवड असेलच असे नाही.

३.२ विषय विवेचन :-

३.२.१ सार्वजनिक निवडीचा अर्थ (पसंती प्रकटीकरण) :-

सार्वजनिक लोकांची सार्वजनिक वस्तूसाठी असलेली मागणी हाच प्रकट पसंतीचा म्हणे सार्वजनिक निवडीचा अभ्यासविषय आहे. नियोजनकारांना वैयक्तिक पसंतीचे पूर्ण ज्ञान असत नाही. म्हणून सार्वजनिक सत्तेकडून सार्वजनिक वस्तूंचा एकतर कमी पुरवठा केला जातो अथवा जास्त पुरवठा केला जातो.

लोकांनी सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत कोणतीही किंमत चुकवलेली नसेल तरीही सार्वजनिक वस्तूंपासून उपभोग घेतलेला आहे असे बऱ्याचवेळा घडत असते. जर, लोकांना त्यांच्या सीमांत लाभाइतका कर द्यावयास सांगितला तर, बहुसंख्य लोक त्यांचा सार्वजनिक वस्तूंपासून मिळणारा सीमांत लाभ व्यक्तच करणार नाहीत. जर सरकारने कर सक्ती केली तर सरकारला अधिक सार्वजनिक वस्तू पुरविता येतील. यावर एकच उपाय असू शकतो जर लोकांना कर निवड करता आली आणि त्यांना कोणत्या मार्गाने कर भरावा तसेच त्यांना त्यांचा कर कोठे जातो ? एवढे सर्व माहिती झाले तर त्यांचा सार्वजनिक वस्तूबाबतचा खरा पसंतीक्रम समजेल.

३.२.२ पसंती प्रकटीकरणाची समस्या आणि समूहाची पसंती :-

सार्वजनिक वस्तूंची मागणी म्हणजेच सार्वजनिक वस्तूंची निवड म्हणता येईल. सार्वजनिक वस्तूंची निवड करतांना येणारी अडचण म्हणजे समाजात अनेक व्यक्ती असतात प्रत्येक व्यक्तीला वाटते की, आपल्या घराजवळ बाग, पोहण्याचा तलाव, व्यायामशाळा, ग्रंथालय असावे. मात्र वरील सर्व वस्तूंसाठी जो पसंतीक्रम एका व्यक्तीचा आहे तो संपूर्ण समाजाचा असेलच असे नाही. व्यक्तीप्रमाणे समाजाच्या अनेक गरजा असतात. या गरजा संपूर्ण समाजाच्या असल्यामुळे या वस्तू व सेवांचा उपभोग संपूर्ण समाजाने घ्यावा याची व्यवस्था करावी लागते.

समूहाच्या पसंतीच्या वस्तू किंवा सेवा ह्या अविभाज्य असतात. सार्वजनिक वस्तूचा उपभोग घेतांना कोणालाही दूर ठेवता येत नाही. सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत 'वगळणीचे तत्व' (Exclusion Principle) लागू होत नाही. जरी काही व्यक्तींची स्वेच्छेने किंमत द्यायची तयारी नसणाऱ्या व्यक्तींना देखील सार्वजनिक वस्तूंच्या उपभोगापासून वंचित ठेवता येत नाही. सामूहिक वस्तूंचा सीमांत उपभोग खर्च शून्य असतो. कारण, सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग आणखी एका व्यक्तीने घेतला तरी त्याचा सीमांत खर्च शून्य असेल.

उदा. समजा सार्वजनिक बागेमध्ये ५० व्यक्ती सकाळी फिरताहेत त्यांनी त्यासाठी शुल्क दिलेले आहे. जर ५१ व्या व्यक्तीने बागेत सकाळी फेरफटका मारल्यास बागेचे शून्य नुकसान (खर्च) होईल.

व्यक्तीगत पसंतीतून समूहाची पसंती ठरत असते. मात्र पसंतीक्रमामध्ये अडचणी निर्माण होतात. समूहाची पसंती ही समूहातील प्रत्येक व्यक्तीची पहिली पसंती असेलच असे नाही.

उदा. समजा समूहाला वाटते की, आपल्या परिसरातून राष्ट्रीय महामार्ग जावा, जेणेकरून जाणे-येणे सोयीचे ठरेल असे समूहातील बहुतेकांना वाटते, मात्र काहींना वाटेल की, वाहनांची वर्दळ, धूर, आवाज इ. मुळे आरोग्य धोक्यात येते. म्हणजेच समूहाची पसंती आणि व्यक्तीगत पसंती एक होईलच असे नाही.

३.२.३ सार्वजनिक वस्तूसाठी मागणी प्रकटीकरण :-

सार्वजनिक वस्तूंची मागणी ही समाजातील प्रत्येक व्यक्तीकडून होत असते. सार्वजनिक वस्तूंपासून मिळणारा लाभ मात्र वैयक्तिक स्वरूपाचा असतो. परंतू, व्यक्ती सार्वजनिक वस्तूंच्या मागणीबाबत आपली पसंती सहसा व्यक्त करीत नाही. किंबहुना त्यातच तो समाधान मानतो. कारण, बऱ्याच वेळा सार्वजनिक वस्तूंची मागणी इतर लोक करतातच त्यातच त्यांची मागणी पूर्ण होत असते.

■ क्लार्कचे योगदान :-

एडवर्ड क्लार्क यांनी सार्वजनिक वस्तूंच्या पसंती प्रकटीकरणाबाबत व्यक्ती आपली पसंती व्यक्त करत नाही याची दोन कारणे सांगितली आहे.

१. सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग मुक्त वावरणारे (Free Riders) घेत असतात. त्यांना आपली पसंती व्यक्त करण्याची आवश्यकता भासत नाही. कारण, सार्वजनिक वस्तूंच्या उपभोगापासून त्यांना कोणीही दूर ठेवू शकत नाही.
२. सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत लोकांची सीमांत उपयोगीतेनुसार किंमत वसूल केली जात नाही. म्हणजेच सार्वजनिक वस्तूंचा सीमांत खर्च हा शून्य असतो. त्यामुळे काही व्यक्तींना आपली पसंती व्यक्त करण्याची गरज वाटत नाही.

यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीकडून त्याच्या सीमांत उपयोगीतेनुसार सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत व्यक्ती किंमत द्यावयास तयार होते. खाजगी वस्तूबाबत आपली पसंती व्यक्त करीत असतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या उत्पादन खर्चाबाबत विचार करून लोकांकडून त्यांच्या सीमांत उपयोगीतेनुसार रक्कम आकारली पाहिजे.

■ ग्रोव्हज आणि लेडयार्ड चे योगदान :-

टी.गोव्हज आणि जे. लेडयार्ड यांनी १९७७ मध्ये सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन आणि वितरण हे विकेंद्रीत पद्धतीने करावे असे मत मांडले आहे. समाजात जे मुक्त वावरणारे असतात त्यांना सार्वजनिक वस्तूंच्या वापरापासून दूर ठेवू शकत नाहीत ही मोठी अडचण आहे. त्यांच्या मते, सार्वजनिक वस्तूंच्या वितरणामध्ये एक अदृश्य हाताचा वापर करावा यामुळे बाह्यता निर्माण होणार नाहीत. जो परिणाम सार्वजनिक यंत्रणेला हवा आहे तो साध्य होईल. अर्थव्यवस्थेचा आकार मोठा असल्यामुळे मुक्त वावरणारे शोधणे कठीण असल्याचे लेडयार्ड सांगतात. यामुळे मागणी प्रकटीकरणामध्ये अडचणी येतात.

गोव्हज आणि लेडयार्ड यांनी सार्वजनिक वस्तूंच्या प्रकटीकरणाच्या संदर्भात सर्वात महत्वाची अडचण 'मुक्त वावरणारे' यांची आहे. कारण सार्वजनिक वस्तूंच्या वापरापासून त्यांना कोणीही दूर ठेवू शकत नाही. त्यांच्या पसंतीचे काम हे समाजाच्या पसंतीतच होवून जाते. समाजाच्या पसंतीमध्ये त्यांची पसंती आपोआप समाविष्ट असते. म्हणून त्या मागणीचे प्रकटीकरण करण्याची गरज भासत नाही.

■ टिबू प्रतिमान :-

चार्ल्स टिबू यांनी सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा स्थानिक पातळीवर विकेंद्रीत पद्धतीने करावा असे मत मांडले आहे. एखादी व्यक्ती आपण कोठे रहावे ? हा निर्णय घेत असतांना, आपणाला मिळणाऱ्या सुविधा व त्यासाठी द्यावी लागणारी रक्कम (किंमत) याचा विचार करतात.

ग्राहक आपल्या पसंतीनुसार स्थानिक शासन संस्था निवडतात. सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करणाऱ्या विविध स्थानिक शासन संस्था असतात. अशा ठिकाणी लोक स्वतःहून आपली पसंती व्यक्त करतात (Voted with their feet) प्रत्येक व्यक्ती सार्वजनिक वस्तूंसंबंधी आपली पसंती व्यक्त करीत असल्यामुळे स्थानिक शासन संस्था

कार्यक्षम पुरवठा करते. ज्याप्रमाणे खाजगी बाजार यंत्रणेत ग्राहक आपली पसंती व्यक्त करतो मात्र टिबू यांचे हे 'बाजार प्रतिमान' जाचक गृहीतावर आधारलेले आहे ते गृहीते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

गृहीते -

१. उपभोक्ता पूर्ण गतिशील आहे.
२. ग्राहकाला बाजारपेठेचे पूर्ण ज्ञान आहे.
३. समूहाची संख्या मोठी आहे.
४. कराच्या दराचा स्पष्ट उल्लेख नाही.
५. उत्पन्न खर्च करण्यासाठी कोठे रहावे असा निर्णय घेतात.
६. रोजगार संधी, नातेवाईक, मित्र इ. बाह्य घटकांचा कोणताही परिणाम होत नाही.

टिबू यांनी मांडलेली गृहीते वास्तवात येणे कठीण दिसते. या प्रतिमानातून एक स्पष्ट होते की, ज्यावेळी लोक स्थलांतर करतात त्यावर आर्थिक घटकांचा परिणाम होतो.

३.२.४ लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत :-

अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ अँथनी डारुन्स यानी १९९७ मध्ये An Economic Theory of Democracy हा ग्रंथ प्रकाशित केला. या ग्रंथात लोकशाहीतील विविध राजकीय पक्ष, राजकीय प्रक्रिया, नोकरशाही इ.चे सविस्तर वर्णन केले आहे.

१. राजकीय प्रक्रिया :-

लोकशाही राष्ट्रामध्ये प्रशासन चालविण्यासाठी नोकरशाही व शासनयंत्रणा अस्तित्वात असते. नोकरशाही ही कायम प्रक्रिया आहे. विशिष्ट काळासाठी बहुमताने सत्तेवर आलेले पक्ष किंवा अनेक पक्षांचे सरकार सत्तेवर येते. सामाजीक वस्तूचा पुरवठा तसेच सामाजीक निवडीचा अधिकार त्यांना प्राप्त होतो. जरी, बहुसंख्य मतदारांनी निवडून दिलेले प्रतिनिधी सत्तेवर असले तरी, त्यांच्याकडून सामाजीक निवडीचे योग्य दिग्दर्शन होतेच असे नाही. कारण, लोकशाहीत तसेच नोकरशाहीत सामाजीक निवड करतांना व्यक्तिगत निवडीचा विचार करण्याची शक्यता असते.

२. मतदार व त्याची निवड :-

सार्वजनिक वस्तूची निवड खाजगी वस्तूच्या निवडीपेक्षा वेगवेगळी असते.

१. **नियंत्रण :-** सामाजीक वस्तूचा उपभोग घेतांना किंवा सार्वजनिक वस्तू विकत घेतांना मतदाराचे नियंत्रण असणार नाही. शासन / सरकारने ठरवून दिल्याप्रमाणेच सामाजीक वस्तू घ्याव्या लागतील.

२. **लाभाबाबत अपूर्ण माहिती :-** खाजगी वस्तूच्या वापराबाबत व्यक्तीला संपूर्ण माहिती असते. त्यापासून किती लाभ मिळणार याबाबत संपूर्ण

माहिती असते. मात्र सार्वजनिक वस्तूपासून किती लाभ मिळणार याची नेमकी माहिती मतदाराला नसते.

३. अनिश्चितता :- सामाजिक वस्तूच्या लाभाबाबत प्रत्येक व्यक्ती अनभिज्ञ असतो. उदा. विशिष्ट आरोग्य सेवेचा लाभ कोणाला किती मिळेल याबाबत अनिश्चितता असते.

३. राजकीय पक्ष व निर्वाचीत प्रतिनिधी :-

विविध राजकीय पक्ष व निर्वाचीत प्रतिनिधी मतदारांना जास्तीत जास्त चांगल्या सामाजिक वस्तू पुरवठ्याकडे लक्ष देतात. राजकीय पक्ष व निर्वाचीत प्रतिनिधी हे सार्वजनिक निवड प्रक्रियेत महत्वाची भूमिका पार पाडतात. शासकीय पक्ष लोकांना जास्तीत जास्त काय हवे याकडे लक्ष देतात. विशेषतः निवडणूका तोंडावर आल्या की, मतदारांकडे विशेष लक्ष देतात. त्यांना जास्तीत जास्त सार्वजनिक वस्तू पुरवठ्याकडे लक्ष देतात. लोकांच्या गरजा लक्षात घेवून त्या पुरवठ्याबाबत आश्वासने देतात. मात्र त्या पूर्ण होतातच असे नाही.

४. कार्यकारिणी व नोकरशाही :-

निवडणूक प्रक्रियेतून निवडून आलेले प्रतिनिधी व नोकरशाही ह्या दोन्ही घटकांची भूमिका लोकशाहीत महत्वाची ठरते. लोकशाहीत कार्यकारिणीतील प्रमुख म्हणून पंतप्रधान प्रमुख असतात. विविध प्रकारचे निर्णय विशिष्ट चौकटीत बसविणे, लोकांच्या आवडी निवडी लक्षात घेवून योजना राबविणे यासारख्या कामाबरोबर जनमत तयार करणे ही खरी कसोटी असते. कार्यकारिणी प्रमाणे नोकरशाही तितकीच महत्वाची भूमिका पार पाडते. कारण, कार्यकारिणीने घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी नोकरशाही करते. यामध्ये नोकरशाहा देखील आपले वर्चस्व दाखविण्याची संधी सोडत नाही. उदा. कार्यकारिणीने रस्ता बाधायचा निर्णय घेतला असेल तर त्याची अंमलबजावणी करतांना नोकरशाहा कंत्राट 'अ' एवजी 'ब' ला देवून आपली सत्ता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो.

५. प्राधान्य क्रमातील संघर्षाचे निरसन :-

सार्वजनिक निवडीबाबतचे निर्णय घेतांना सत्ताधारी पक्ष व नोकरशाहा यांच्यात संघर्ष होण्याची शक्यता असते. अशा वेळी सर्वांचे एकमत लक्षात घेवून निर्णय घ्यावा लागतो. तसेच काहीवेळा बहुमताचा निर्णय घ्यावा लागतो.

एकंदरीत सार्वजनिक वस्तूंची निवड करतांना कार्यकारिणी तसेच नोकरशाहा हे सुरुवातीला स्वतःच्या आर्थिक हिताचे निर्णय घेतात त्यानंतर समाजाच्या हिताचे निर्णय घेण्याचा प्रयत्न करतात.

३.२.५ राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक : मतदार, राजकारणी, नोकरशाही, दबावगट आणि लॉबी :-

सार्वजनिक निवडीच्या संदर्भात निर्णय शासन यंत्रणा घेत असते. लोकशाही राष्ट्रामध्ये लोकप्रतिनिधीद्वारे शासन चालते. या लोकप्रतिनिधींना शासनातील पदावर पोहचविण्यासाठी एक निवडणूक प्रक्रिया असते. त्यामार्फत लोकप्रतिनिधी निवडले जातात. एकंदरीत लोकशाहीमध्ये राजकीय प्रक्रियेला खूप महत्वाचे स्थान असते. या राजकीय प्रक्रियेमध्ये काही घटक निर्णायक स्वरूपाचे असतात. त्यांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे -

१. मतदार (Voters) :-

मतदार हा राजकीय प्रक्रियेचा सर्वात महत्वाचा घटक मानला जातो. लोकशाहीत प्रत्येक नागरिकाला आपल्या पसंतीच्या उमेद्वाराला मत / निवडून देण्याचा अधिकार असतो. मतदार हा लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो.

२. राजकारणी (Politicians) :-

लोकशाहीत मतदाराबरोबरच राजकारण्यांना महत्व असते. जो राजकारणात सक्रीय असतो तो राजकारणी होय. ज्याला प्रशासन कसे चालवावे याचे ज्ञान असते, पक्षाची बांधणी करणे, सदस्यांना पक्षाशी जुळवून ठेवणे इ. प्रकारचे काम राजकारणी करीत असतो.

३. नोकरशाही (Bureaucracy) :-

खाजगी किंवा सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रशासकीय रचना म्हणजे नोकरशाही होय. लोकशाहीची खरी मदार नोकरशाहीवर अवलंबून असते. कोणत्याही राष्ट्राचा कारभार मग ते समाजवादी असो, भांडवलशाही असो वा लोकशाही त्या ठिकाणी नोकरशाहीच्या हाती असतो. प्रशासनात विविध पदे असतात. ती सर्व तळागाळातील जनतेपासून ते मुख्य प्रशासकापर्यंत साखळीप्रमाणे जोडलेली असतात.

४. दबावगट आणि लॉबी (Pressure Groups and Lobbies) :-

धार्मिक, राजकीय, तात्विक किंवा समान ध्येये असलेला लोकांचा समूह जो राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकतो. दबावगट निश्चित असा नसतो. त्यामध्ये सातत्याने बदल होतात. त्यांचे अस्तित्वही कायम नसते. ते एखाद्या राजकीय पक्षाचे देखील असू शकतात. विरोधी पक्षाचे देखील असू शकतात. लोकशाहीमध्ये अन्याय होत असल्यास समाजातील एखादा गट उठून उभा राहतो. आपल्या न्याय हक्कांसाठी झगडतो. यामुळे शासनकर्त्यांना आपले निर्णय बदलणे भाग पाडले जाते. दबावगट पूर्ण राजकीय उलथापालथ देखील करू शकतो. लोकशाहीत दबावगट महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडतो.

लॉबी - एखाद्या जाती-समूह किंवा विशिष्ट हेतूने जमलेला किंवा संघटीत झालेला समाज म्हणजे लॉबी. एकंदरीत समान उद्दिष्टे असलेला मोठा जनसमुदाय म्हणजे

लॉबी. एखाद्या विशिष्ट प्रदेशात सदर लॉबी पूर्ण राजकीय प्रक्रिया ढवळून टाकते. कायदे करणाऱ्यांना कायद्यात बदल करण्यास भाग पाडते. एकंदरीत राजकीय प्रक्रियेत लॉबी निर्णायक भूमिका अदा करते.

३.२.६ मतदान पद्धत: प्रत्यक्ष बहुमत मतदान आणि स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान :-

मतदान पद्धती म्हणजे उपलब्ध पर्यायातून योग्य पर्याय निवडून देणे होय. निवडणूकीच्या माध्यमातून इच्छुक उमेद्वारामधून योग्य उमेद्वार निवडण्याचे स्वातंत्र्य मतदाराला असते. प्रामुख्याने बहुमत असणाऱ्या उमेद्वाराला विजयी घोषित केले जाते. मतदारांपुढे दोनच पर्याय असतात एकतर उपलब्ध पर्यायातून योग्य पर्याय निवडणे अन्यथा मतदान न करणे. यात दुसरा पर्याय कोणत्याही बाबीवर तोडगा असत नाही. याऐवजी तिसरा पर्याय उपलब्ध असेल तर मतदानाचे परिणामच बदलून जातील.

■ प्रत्यक्ष बहुमत मतदान :-

बहुमत निर्णय म्हणजे मतांच्या ५०% पेक्षा अधिक मत मिळविणाऱ्याचा विजय होतो. बहुमताचा निर्णय हा लोकशाही शासन प्रणालीतील महत्वाचा निर्णय आहे. ज्या राजकीय गटाला सार्वजनिक निवडीचे निर्णय घ्यायचे असतात त्या राजकीय पक्षाने ५०% पेक्षा अधिक बहुमताने निवडून यावे लागते. त्यानंतर त्यांच्याकडे जनतेच्या सार्वजनिक निवडीच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्याची पात्रता दिली जाते. सार्वजनिक निवड अर्थात व्यक्तीगत निवडीला प्रथम प्राधान्य नंतर सामाजिक निवडीला प्राधान्य दिले जाते.

■ स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान :-

विकसेल / लिंडाल या तज्ज्ञांनी स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान मांडले आहे. हे प्रतिमान सार्वजनिक वस्तूच्या मागणी पुरवठ्याचे संतुलन कशाप्रकारे होते ते सांगते. सार्वजनिक वस्तूचे पर्याप्त उत्पादन व उपभोक्त्यांचा करातील प्रत्यक्ष सहभाग कसा आहे हे या प्रतिमानातून समजते. लिंडाल यांच्या मते, 'अ' आणि 'ब' दोन व्यक्ती किंवा राजकीय पक्ष आहेत. ते समाजाच्या दोन गटाची पसंती व्यक्त करतात. दोन्ही पक्षाकडे सत्ता आहे. सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा व कर आकारणतील सहभाग कसा आहे हे या प्रतिमानातून कळते. हे प्रतिमान सहकार्य खेळ पद्धतीवर अवलंबून आहे. दोन्ही पक्ष आपले पसंतीक्रम अचूक व्यक्त करतात. 'अ' आणि 'ब' ग्राहक सार्वजनिक व खाजगी वस्तूच्या उपयोगातून मिळणारी उपयोगिता महत्तम करण्याचा प्रयत्न करतात. 'अ' आणि 'ब' दोन्हींचा करामधील सहभाग जवळपास सारखा असतो. मात्र 'अ' पेक्षा 'ब' अधिक सार्वजनिक वस्तू पसंत करित असेल तर, अशावेळी दोन ग्राहकांत सार्वजनिक वस्तूच्या पुरवठ्याबाबत एकमत होत नाही.

अशा वेळी ते स्वेच्छा विनिमय करून मधला मार्ग काढतात. अर्थात दोहोंमधील विनिमय प्रक्रिया ही तौलनिक सौदा शक्तीवर अवलंबून असते. यामध्ये विकसेल लिंडाल

यांनी दोन्ही पक्षांची शक्ती समान गृहीत धरली आहे. लोकशाही रचनेत सार्वजनिक खर्च आणि कर आकारणीत निर्णय कसे घेतले जातात तसेच दोन ग्राहकांमधील अभिप्रेत असणारी स्वेच्छा विनिमय प्रक्रिया कशी पार पडते. त्यासाठी कराच्या लाभतत्वाचा आधार घेण्यात आला. ग्राहक सार्वजनिक वस्तूंच्याबाबत आपली पूर्ण पसंती व्यक्त करतो असे गृहीत आहे. मात्र प्रत्यक्षात असा अनुभव येत नाही.

३.२.७ परस्पर स्तुती प्रतिमान :-

अमेरिकन तज्ज्ञ डेव्ही क्रॉकेट (Davy Crockett) यांनी सर्वप्रथम ही संकल्पना मांडली. लॉगरोलींग हा एक राजकीय व्यापार आहे. यात एकमेकांची स्तुती करतांना स्वतःच्या स्तुतीची अपेक्षा असते. यालाच परस्पर स्तुती प्रतिमान म्हणता येईल. लॉगरोलींगचे तीन प्रकार आहेत.

१. प्रत्यक्ष लोकशाही दरम्यान Logrolling within a direct democracy
२. अव्यक्त लॉगरोलींग Implicit Logrolling
३. वितरीत लॉगरोलींग Distributive Logrolling.

ज्यावेळी लॉगरोलींग प्रत्यक्ष लोकशाहीत केली जाते अशा वेळी काही मते मुक्तपणे बदलतात त्यावर लक्ष ठेवता येते. स्तुती केली जाते. गुंतागुंतीचे विषय असल्यास अव्यक्तपणे स्तुती केली जाते जेणेकरून आपली स्तुती होईल. वितरीत लॉगरोलींग जेव्हा धोरणकर्त्यांना त्यांची उद्दिष्टे गाठण्यात अपयश येतात अशावेळी वेगवेगळ्या ठिकाणी जनतेचे मत मिळविण्यासाठी स्वतःचे प्रतिनिधी पाठवून लोकांना तात्पुरता सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करून स्तुती मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

लोकशाहीमध्ये एखाद्याला हिरो बनवायचे झाल्यास कार्यकर्ते मोठ्या प्रमाणात लॉगरोलींगच्या कामाला लागतात तसेच दुसऱ्या एखाद्या नेत्याला प्रचाराकरीता बोलाविणे अशी नवनवीन पद्धती सध्या वापरात आहे. एखादा नेता विशिष्ट प्रदेशात लोकप्रीय असेल तर, त्याला अशा ठिकाणी प्रचाराला आणले जाते की, जेथे लोकप्रतिनिधी कमजोर असतो. यामुळे दोन उद्दिष्टे साध्य होतात. एकतर स्वतःची वाहवा होते शिवाय मुख्य उद्दिष्टे साध्य होते शिवाय स्थानिक नेता प्रचारासाठी आलेल्या नेत्याची पून्हा स्तुती करतो.

■ प्रतिनिधीची निवड :-

प्रतिनिधीची निवड हा सध्याच्या युगातील राजकीय प्रक्रियेतील महत्वपूर्ण भाग मानला जातो. प्रतिनिधीची निवड ही लोकशाहीत फक्त संसदेच्या दोन्ही सभागृहापुरतीच मर्यादीत न राहता ती संसद, शालेय व्यवस्थापन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, संयुक्त कंपनी, सहकारी सोसायटी अशा अनेक ठिकाणी प्रतिनिधीची निवड महत्वाची ठरते. साहजिकच ज्याचे चाहते म्हणजे जो लोकप्रतिनिधी म्हणून हवा अशा मतदारांची संख्या जास्त असा प्रतिनिधी निवडून येतो. त्याला एखादा पर्याय उपलब्ध असल्यास निवडणूक प्रक्रियेत संदिग्धता निर्माण होते. बहुमत असणाऱ्या व्यक्तीची निवड निश्चित असते.

काही ठिकाणी समाजातील सर्वच व्यक्तींना लोकप्रतिनिधी निवडून देण्याची मुभा नसते. तर ठराविक सदस्यच निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी होवू शकतात. उदा. इंग्लंडमध्ये मर्यादीत मतदार भाग घेतात. यामध्ये सुधारणा १८६७ नुसार तीन संबंधीत मतदार संघ आणि सिटी ऑफ लंडन इ. तर लोकशाही राष्ट्रात सर्वच नागरिक भाग घेतात.

३.२.८ अॅरो यांचा अशक्यता सिद्धांत :-

केनेथ अॅरो यांनी १९६७ मध्ये **Social Choice and Individual Values** या ग्रंथात सार्वजनिक वस्तूंच्या संदर्भात सामाजिक निवडीचा प्रश्न एका वेगळ्याच पद्धतीने अभ्यासला आहे.

अॅरो यांच्या मते, प्रत्येक राष्ट्रामध्ये असंख्य व्यक्ती राहतात. अशा असंख्य व्यक्तींना असंख्य सामाजिक वस्तू व सेवांची आवश्यकता भासते. अशा असंख्य व्यक्तींना त्यांना हव्या असणाऱ्या सामाजिक वस्तूंचा पसंतीक्रम देण्यास सांगावे. सर्वच व्यक्तींच्या पसंतीक्रमातून सारखा पसंतीक्रम निश्चित करणे अशक्य आहे असे मत मांडले. उदा. शहरातील असंख्य लोकांना त्यांना हव्या असणाऱ्या सामाजिक वस्तूंची यादी करणेही अशक्य होईल, कारण प्रत्येकाला घराजवळ बाग, सिमेंटचे रस्ते, ग्रंथालय, पोहण्याचा तलाव हवा असेल अशाप्रकारे कोणत्याही लोकशाही यंत्रणेमध्ये व्यक्तिगत निवडीतून सामाजिक निवड शोधून काढणे केवळ अशक्य आहे. यालाच अॅरो यांचे अशक्यता प्रमेय म्हणतात.

व्यक्तिगत निवडीतून सामाजिक निवडीपर्यंत जाण्यासाठी अॅरो यांनी काही अटींची पूर्तता करावी लागेल असे म्हंटले आहे.

१. सातत्य व वहनीयता :-

समजा अ, ब व क हे तीन पर्याय आहेत. अ पेक्षा ब व ब पेक्षा क अधिक पसंतीचा ठरू शकणार नाही. मात्र प्रत्यक्ष परिस्थितीत समाजातील लोकांना कोणताही पर्याय हवासा वाटू शकतो. यामध्ये सातत्य या अटीचा भंग होतो आणि सामाजिक निवडीत असेच घडण्याची शक्यता जास्त आहे.

२. व्यक्तिगत निवडीला प्रतिसाद :-

सामाजिक निवडीचा प्रतिसाद हा व्यक्तिगत निवडीला योग्य प्रतिसाद देणारा असला पाहिजे. व्यक्तिगत प्राधान्य क्रमानुसार सामाजिक प्राधान्यक्रमही बदलला पाहिजे. समजा 'अ' व्यक्तीची सार्वजनिक उद्यानाला प्रथम पसंती आहे. त्यानंतरची पसंती शाळेला आहे. अशाप्रकारे संपूर्ण समाजाची पसंती असली पाहिजे

३. ऐच्छिक सामाजिक निवड :-

व्यक्तिगत निवडीच्या पातळीतून समाजाला कोणत्या सामाजिक वस्तू हव्या आहेत हे ठरवितांना सामाजिक निवडीची ही संपूर्ण प्रक्रिया ही व्यक्तीच्या इच्छेनुरूप झाली पाहिजे. परंतू, ही अट पूर्ण करणे अशक्य आहे. कारण, सामाजिक वस्तूंचा कोणताही एक विशिष्ट समूह प्रत्येक व्यक्तीच्या इच्छेनुसार असू शकणार नाही.

४. लोकशाही :-

कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार स्वातंत्र्य व लोकशाही यांच्या माध्यमातूनच कल्याणकारी व्यवस्था निर्माण होवू शकते. अॅरो यांच्या मते, सामाजिक निवड ही हुकूमशाहीतून येता कामा नये. तर ती लोकशाहीतूनच आली पाहिजे. मात्र ही अट लोकशाही राज्यव्यवस्थेत पूर्ण होणे अशक्य आहे.

५. पर्यायांचे स्वतंत्र अस्तित्व :-

व्यक्तीगत निवडीतून सामाजिक निवड साध्य करावयाची असल्यास व्यक्तीगत असलेले पर्याय असंबद्ध असूनही स्वतंत्र असले पाहिजे. उदा. अ, ब व क या पर्यायांचा पसंतीक्रम लावल्यास क व ब पेक्षा 'अ' हाच पर्याय श्रेष्ठ ठरला पाहिजे.

३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. मागणी पसंती प्रकटीकरणासंदर्भात टिबूचे प्रतिमान लिहा.
२. लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत स्पष्ट करा.
३. राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक सांगा.
४. अॅरो यांचा अशक्यता वक्र स्पष्ट करा.

टिपा लिहा.

१. लॉगरोर्लींग
२. मतदान पद्धती
३. पसंती प्रकटीकरण

३.४ सारांश :-

लोकांची सार्वजनिक वस्तूंच्या निवडी संदर्भातील पसंती यांचा अभ्यास करतांना असे लक्षात येते की, व्यक्तीगत निवडीतून सार्वजनिक निवड निर्माण होत असते. खाजगी बाजार यंत्रणेत व्यक्तीला वस्तूसाठी किंमत मोजावी लागते. व्यक्तीला त्या वस्तूसंबंधी संपूर्ण ज्ञान असते म्हणून व्यक्ती खाजगी वस्तूसाठी पसंती प्रकट करित असतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत इतरांनी पसंती प्रकट केल्यामुळे त्यातच त्याची पसंती समाविष्ट असते.

सार्वजनिक वस्तूला अपवर्जन तत्व लागू होत नाही. त्याच्या उपभोगापासून कोणालाही वर्जित करता येत नाही. जरी त्या व्यक्तीने सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत किंमत दिलेली असो वा नसो. त्याला त्याचा लाभ मिळतोच. सार्वजनिक वस्तूंच्या वितरणात शासनाची भूमिका महत्वाची असते. लोकशाही यंत्रणेमध्ये शासन हे अप्रत्यक्षरित्या जनतेच्या हातात जरी असले तरी, जनतेने आपले प्रतिनिधी निवडलेले असतात. ते राज्यकारभार चालवत असतात. नोकरशाही हा लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो. ज्यावेळी

सत्ताधाऱ्यांना वाटते की, अमुक प्रकारच्या सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करावा त्यावेळी ते निर्णय घेतात. मात्र अंमलबजावणी नोकरशाही मार्फत होत असते. प्रत्येकजण या प्रक्रियेत आपली व्यक्तिगत निवड जोपासण्याचा प्रयत्न करतो. नोकरशाहा आपल्या पसंतीने एखाद्याला कामाचा कंत्राट देणे हे देखील व्यक्तिगत पसंती जोपासण्या सारखेच आहे. राजकीय प्रक्रियेवर अनेक घटक परिणाम करतात. त्यामुळे त्यांचे निर्णय हे जनतेच्या इच्छेवर अवलंबून असतात. केनेथ ॲरो यांनी अशक्यता प्रमेय मांडतांना सांगितले की, व्यक्तीच्या निवडीतून सामाजीक निवड तयार होते. मात्र सामाजीक निवड हीच प्रत्येक व्यक्तीची निवड असेलच असे नाही.

३.५ पारिभाषिक शब्द :-

---

१. प्रकटीकरण	-	व्यक्त करणे.
२. निर्वाचीत	-	निवडलेला
३. स्वेच्छा विनिमय	-	स्वतःच्या इच्छेने देवाण-घेवाण

३.६ संदर्भसूची :-

---

१. डॉ. पाटील जे.एफ. (२००४), सार्वजनिक अर्थकारण, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक २६-३५
  २. Dennis C. Mueller (1976) "Public Choice : A Survey", Journal of Economic Literature, 14(2), Page No. 396 (395-433)
  ३. Borcharding T.E., Dillon, P. & Willett, T.D. (1998), Henry George : Precursor to Public Choice Analysis, The Americal Journal of Economics and Sociology 57 (2), Page No. 173-182
  ४. Wicksell, Knut (1958) "A New Principle of Just Taxation." Trnas, J.M. Buchanan, in Richard A Musgrave and Alan T. Peacock. Ed., Classics in the Theory of Public Finance, Palgrave, Macmillan.
  ५. Downs, Antony (1957) An Economic Theory of Democracy, Cambride : York : Cambridge University Press
  ६. Are Groves and Ledyard (1983) The Review of Economic Studies, New York, State University. Vol. 50 No. 02
-

३.७ सरावासाठी प्रश्न :-

---

१. सार्वजनिक निवडीचा अर्थ व्यवहारात समजून घेणे.
  २. पसंती प्रकटीकरणावर चर्चा करा.
  ३. राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणारे घटकांवर चर्चा करा.
  ४. ॲरो यांच्या अशक्यता वक्राचा अभ्यास करा.
-

घटक -३

सार्वजनिक निवड

अनुक्रमणिका

- ३.० उद्दिष्टे
- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ विषय विवेचन
  - ३.२.१ सार्वजनिक निवडीचा अर्थ (पसंती प्रकटीकरण)
  - ३.२.२ पसंती प्रकटीकरणाची समस्या आणि समूहाची पसंती
  - ३.२.३ सार्वजनिक वस्तूंसाठी मागणी प्रकटीकरण योगदान
  - ३.२.४ लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत
  - ३.२.५ राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक : मतदार, राजकारणी, नोकरशाही, दबावगट आणि लॉबी
  - ३.२.६ मतदान पद्धत: प्रत्यक्ष बहुमत मतदान आणि स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान
  - ३.२.७ परस्पर स्तुती प्रतिमान, प्रतिनिधींची निवड
  - ३.२.८ अॅरोचा अशक्यता सिद्धांत
- ३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न
- ३.३ सारांश
- ३.५ पारिभाषिक शब्द
- ३.६ संदर्भसूची
- ३.७ सरावासाठी प्रश्न

३.० उद्दिष्टे :-

या घटकाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

१. सार्वजनिक निवडीचा अर्थ समजून घेणे.
२. सार्वजनिक वस्तूंच्या मागणीचे प्रकटीकरणाचा अभ्यास करणे.
३. लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत अभ्यासणे.
४. राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक अभ्यासणे.
५. अॅरो यांच्या अशक्यता वक्राच्या विश्लेषणाचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना :-

सार्वजनिक वस्तूची वस्तू ही रोजच्या दैनंदिन व्यवहारातील महत्वाची बाब आहे. दैनंदिन जीवन जगतांना पदोपदी सार्वजनिक वस्तूंचा वापर करावा लागतो. त्या सार्वजनिक वस्तूंची निवड कशी करावी? किंबहुना सार्वजनिक वस्तूसाठी व्यक्ती आपली पसंती कशा प्रकारे प्रकट करतो त्यासंबंधीचे विविध अर्थतज्ज्ञाने विचार मांडलेले आहेत.

सार्वजनिक वस्तूंचे वाटप हे शासन यंत्रणेकडे असते. लोकशाहीमध्ये शासन यंत्रणा ही अप्रत्यक्षरित्या लोकांच्या हातात असते. जनतेकडून संसदेत लोक प्रतिनीधी हातात असते. जनतेकडून संसदेत लोक प्रतिनीधी निवडले जातात. ते सार्वजनिक वस्तूंचे वाटप हे केंद्रीत तसेच विकेंद्रीत पद्धतीने होत असते. या वाटपाच्या प्रक्रियेत नोकरशाही महत्वाची भूमिका पार पाडते. राजकीय प्रक्रियेमध्ये मतदार, दबावगट, लोकप्रतिनीधी हे निर्णायक भूमिका पार पाडत असतात. लोकशाहीत मतदान प्रक्रिया कशाप्रकारे पार पाडतात याचाही अभ्यास सदर प्रकरणात केलेला आहे. राजकीय प्रक्रियेतील लॉग रोलिंग, स्वेच्चा विनिमय प्रतिमानासारख्या संकल्पनांचा अभ्यास केलेला आहे. अॅरो यांच्या अशक्यता वक्राचे स्पष्टीकरण करतांना व्यक्तीगत निवड व सार्वजनिक निवड यातील संघर्ष स्पष्ट करतांना अॅरो म्हणतात व्यक्तीगत निवडीतून सार्वजनिक निवड तयार होते. मात्र सार्वजनिक निवड ही प्रत्येक व्यक्तीची व्यक्तीगत निवड असेलच असे नाही.

३.२ विषय विवेचन :-

३.२.१ सार्वजनिक निवडीचा अर्थ (पसंती प्रकटीकरण) :-

सार्वजनिक लोकांची सार्वजनिक वस्तूसाठी असलेली मागणी हाच प्रकट पसंतीचा म्हणे सार्वजनिक निवडीचा अभ्यासविषय आहे. नियोजनकारांना वैयक्तिक पसंतीचे पूर्ण ज्ञान असत नाही. म्हणून सार्वजनिक सत्तेकडून सार्वजनिक वस्तूंचा एकतर कमी पुरवठा केला जातो अथवा जास्त पुरवठा केला जातो.

लोकांनी सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत कोणतीही किंमत चुकवलेली नसेल तरीही सार्वजनिक वस्तूंपासून उपभोग घेतलेला आहे असे बऱ्याचवेळा घडत असते. जर, लोकांना त्यांच्या सीमांत लाभाइतका कर द्यावयास सांगितला तर, बहुसंख्य लोक त्यांचा सार्वजनिक वस्तूंपासून मिळणारा सीमांत लाभ व्यक्तच करणार नाहीत. जर सरकारने कर सक्ती केली तर सरकारला अधिक सार्वजनिक वस्तू पुरविता येतील. यावर एकच उपाय असू शकतो जर लोकांना कर निवड करता आली आणि त्यांना कोणत्या मार्गाने कर भरावा तसेच त्यांना त्यांचा कर कोठे जातो ? एवढे सर्व माहिती झाले तर त्यांचा सार्वजनिक वस्तूबाबतचा खरा पसंतीक्रम समजेल.

३.२.२ पसंती प्रकटीकरणाची समस्या आणि समूहाची पसंती :-

सार्वजनिक वस्तूंची मागणी म्हणजेच सार्वजनिक वस्तूंची निवड म्हणता येईल. सार्वजनिक वस्तूंची निवड करतांना येणारी अडचण म्हणजे समाजात अनेक व्यक्ती असतात प्रत्येक व्यक्तीला वाटते की, आपल्या घराजवळ बाग, पोहण्याचा तलाव, व्यायामशाळा, ग्रंथालय असावे. मात्र वरील सर्व वस्तूंसाठी जो पसंतीक्रम एका व्यक्तीचा आहे तो संपूर्ण समाजाचा असेलच असे नाही. व्यक्तीप्रमाणे समाजाच्या अनेक गरजा असतात. या गरजा संपूर्ण समाजाच्या असल्यामुळे या वस्तू व सेवांचा उपभोग संपूर्ण समाजाने घ्यावा याची व्यवस्था करावी लागते.

समूहाच्या पसंतीच्या वस्तू किंवा सेवा ह्या अविभाज्य असतात. सार्वजनिक वस्तूचा उपभोग घेतांना कोणालाही दूर ठेवता येत नाही. सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत 'वगळणीचे तत्व' (Exclusion Principle) लागू होत नाही. जरी काही व्यक्तींची स्वेच्छेने किंमत द्यायची तयारी नसणाऱ्या व्यक्तींना देखील सार्वजनिक वस्तूंच्या उपभोगापासून वंचित ठेवता येत नाही. सामूहिक वस्तूंचा सीमांत उपभोग खर्च शून्य असतो. कारण, सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग आणखी एका व्यक्तीने घेतला तरी त्याचा सीमांत खर्च शून्य असेल.

उदा. समजा सार्वजनिक बागेमध्ये ५० व्यक्ती सकाळी फिरताहेत त्यांनी त्यासाठी शुल्क दिलेले आहे. जर ५१ व्या व्यक्तीने बागेत सकाळी फेरफटका मारल्यास बागेचे शून्य नुकसान (खर्च) होईल.

व्यक्तीगत पसंतीतून समूहाची पसंती ठरत असते. मात्र पसंतीक्रमामध्ये अडचणी निर्माण होतात. समूहाची पसंती ही समूहातील प्रत्येक व्यक्तीची पहिली पसंती असेलच असे नाही.

उदा. समजा समूहाला वाटते की, आपल्या परिसरातून राष्ट्रीय महामार्ग जावा, जेणेकरून जाणे-येणे सोयीचे ठरेल असे समूहातील बहुतेकांना वाटते, मात्र काहींना वाटेल की, वाहनांची वर्दळ, धूर, आवाज इ. मुळे आरोग्य धोक्यात येते. म्हणजेच समूहाची पसंती आणि व्यक्तीगत पसंती एक होईलच असे नाही.

३.२.३ सार्वजनिक वस्तूसाठी मागणी प्रकटीकरण :-

सार्वजनिक वस्तूंची मागणी ही समाजातील प्रत्येक व्यक्तीकडून होत असते. सार्वजनिक वस्तूंपासून मिळणारा लाभ मात्र वैयक्तिक स्वरूपाचा असतो. परंतू, व्यक्ती सार्वजनिक वस्तूंच्या मागणीबाबत आपली पसंती सहसा व्यक्त करीत नाही. किंबहुना त्यातच तो समाधान मानतो. कारण, बऱ्याच वेळा सार्वजनिक वस्तूंची मागणी इतर लोक करतातच त्यातच त्यांची मागणी पूर्ण होत असते.

■ क्लार्कचे योगदान :-

एडवर्ड क्लार्क यांनी सार्वजनिक वस्तूंच्या पसंती प्रकटीकरणाबाबत व्यक्ती आपली पसंती व्यक्त करत नाही याची दोन कारणे सांगितली आहे.

१. सार्वजनिक वस्तूंचा उपभोग मुक्त वावरणारे (Free Riders) घेत असतात. त्यांना आपली पसंती व्यक्त करण्याची आवश्यकता भासत नाही. कारण, सार्वजनिक वस्तूंच्या उपभोगापासून त्यांना कोणीही दूर ठेवू शकत नाही.

२. सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत लोकांची सीमांत उपयोगीतेनुसार किंमत वसूल केली जात नाही. म्हणजेच सार्वजनिक वस्तूंचा सीमांत खर्च हा शून्य असतो. त्यामुळे काही व्यक्तींना आपली पसंती व्यक्त करण्याची गरज वाटत नाही.

यासाठी समाजातील प्रत्येक व्यक्तीकडून त्याच्या सीमांत उपयोगीतेनुसार सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत व्यक्ती किंमत द्यावयास तयार होते. खाजगी वस्तूबाबत आपली पसंती व्यक्त करीत असतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या उत्पादन खर्चाबाबत विचार करून लोकांकडून त्यांच्या सीमांत उपयोगीतेनुसार रक्कम आकारली पाहिजे.

■ ग्रोव्हज आणि लेडयार्ड चे योगदान :-

टी.गोव्हज आणि जे. लेडयार्ड यांनी १९७७ मध्ये सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन आणि वितरण हे विकेंद्रीत पद्धतीने करावे असे मत मांडले आहे. समाजात जे मुक्त वावरणारे असतात त्यांना सार्वजनिक वस्तूंच्या वापरापासून दूर ठेवू शकत नाहीत ही मोठी अडचण आहे. त्यांच्या मते, सार्वजनिक वस्तूंच्या वितरणामध्ये एक अदृश्य हाताचा वापर करावा यामुळे बाह्यता निर्माण होणार नाहीत. जो परिणाम सार्वजनिक यंत्रणेला हवा आहे तो साध्य होईल. अर्थव्यवस्थेचा आकार मोठा असल्यामुळे मुक्त वावरणारे शोधणे कठीण असल्याचे लेडयार्ड सांगतात. यामुळे मागणी प्रकटीकरणामध्ये अडचणी येतात.

गोव्हज आणि लेडयार्ड यांनी सार्वजनिक वस्तूंच्या प्रकटीकरणाच्या संदर्भात सर्वात महत्वाची अडचण 'मुक्त वावरणारे' यांची आहे. कारण सार्वजनिक वस्तूंच्या वापरापासून त्यांना कोणीही दूर ठेवू शकत नाही. त्यांच्या पसंतीचे काम हे समाजाच्या पसंतीतच होवून जाते. समाजाच्या पसंतीमध्ये त्यांची पसंती आपोआप समाविष्ट असते. म्हणून त्या मागणीचे प्रकटीकरण करण्याची गरज भासत नाही.

■ टिबू प्रतिमान :-

चार्ल्स टिबू यांनी सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा स्थानिक पातळीवर विकेंद्रीत पद्धतीने करावा असे मत मांडले आहे. एखादी व्यक्ती आपण कोठे रहावे ? हा निर्णय घेत असतांना, आपणाला मिळणाऱ्या सुविधा व त्यासाठी द्यावी लागणारी रक्कम (किंमत) याचा विचार करतात.

ग्राहक आपल्या पसंतीनुसार स्थानिक शासन संस्था निवडतात. सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करणाऱ्या विविध स्थानिक शासन संस्था असतात. अशा ठिकाणी लोक स्वतःहून आपली पसंती व्यक्त करतात (Voted with their feet) प्रत्येक व्यक्ती सार्वजनिक वस्तूंसंबंधी आपली पसंती व्यक्त करीत असल्यामुळे स्थानिक शासन संस्था

कार्यक्षम पुरवठा करते. ज्याप्रमाणे खाजगी बाजार यंत्रणेत ग्राहक आपली पसंती व्यक्त करतो मात्र टिबू यांचे हे 'बाजार प्रतिमान' जाचक गृहीतावर आधारलेले आहे ते गृहीते पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

गृहीते -

१. उपभोक्ता पूर्ण गतिशील आहे.
२. ग्राहकाला बाजारपेठेचे पूर्ण ज्ञान आहे.
३. समूहाची संख्या मोठी आहे.
४. कराच्या दराचा स्पष्ट उल्लेख नाही.
५. उत्पन्न खर्च करण्यासाठी कोठे रहावे असा निर्णय घेतात.
६. रोजगार संधी, नातेवाईक, मित्र इ. बाह्य घटकांचा कोणताही परिणाम होत नाही.

टिबू यांनी मांडलेली गृहीते वास्तवात येणे कठीण दिसते. या प्रतिमानातून एक स्पष्ट होते की, ज्यावेळी लोक स्थलांतर करतात त्यावर आर्थिक घटकांचा परिणाम होतो.

३.२.४ लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत :-

अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ अँथनी डारुन्स यानी १९९७ मध्ये An Economic Theory of Democracy हा ग्रंथ प्रकाशित केला. या ग्रंथात लोकशाहीतील विविध राजकीय पक्ष, राजकीय प्रक्रिया, नोकरशाही इ.चे सविस्तर वर्णन केले आहे.

१. राजकीय प्रक्रिया :-

लोकशाही राष्ट्रामध्ये प्रशासन चालविण्यासाठी नोकरशाही व शासनयंत्रणा अस्तित्वात असते. नोकरशाही ही कायम प्रक्रिया आहे. विशिष्ट काळासाठी बहुमताने सत्तेवर आलेले पक्ष किंवा अनेक पक्षांचे सरकार सत्तेवर येते. सामाजीक वस्तूचा पुरवठा तसेच सामाजीक निवडीचा अधिकार त्यांना प्राप्त होतो. जरी, बहुसंख्य मतदारांनी निवडून दिलेले प्रतिनीधी सत्तेवर असले तरी, त्यांच्याकडून सामाजीक निवडीचे योग्य दिग्दर्शन होतेच असे नाही. कारण, लोकशाहीत तसेच नोकरशाहीत सामाजीक निवड करतांना व्यक्तिगत निवडीचा विचार करण्याची शक्यता असते.

२. मतदार व त्याची निवड :-

सार्वजनिक वस्तूंची निवड खाजगी वस्तूंच्या निवडीपेक्षा वेगवेगळी असते.

१. नियंत्रण :- सामाजीक वस्तूचा उपभोग घेतांना किंवा सार्वजनिक वस्तू विकत घेतांना मतदाराचे नियंत्रण असणार नाही. शासन / सरकारने ठरवून दिल्याप्रमाणेच सामाजीक वस्तू घ्याव्या लागतील.

२. लाभाबाबत अपूर्ण माहिती :- खाजगी वस्तूच्या वापराबाबत व्यक्तीला संपूर्ण माहिती असते. त्यापासून किती लाभ मिळणार याबाबत संपूर्ण

माहिती असते. मात्र सार्वजनिक वस्तूपासून किती लाभ मिळणार याची नेमकी माहिती मतदाराला नसते.

३. अनिश्चितता :- सामाजिक वस्तूच्या लाभाबाबत प्रत्येक व्यक्ती अनभिज्ञ असतो. उदा. विशिष्ट आरोग्य सेवेचा लाभ कोणाला किती मिळेल याबाबत अनिश्चितता असते.

३. राजकीय पक्ष व निर्वाचीत प्रतिनिधी :-

विविध राजकीय पक्ष व निर्वाचीत प्रतिनिधी मतदारांना जास्तीत जास्त चांगल्या सामाजिक वस्तू पुरवठ्याकडे लक्ष देतात. राजकीय पक्ष व निर्वाचीत प्रतिनिधी हे सार्वजनिक निवड प्रक्रियेत महत्वाची भूमिका पार पाडतात. शासकीय पक्ष लोकांना जास्तीत जास्त काय हवे याकडे लक्ष देतात. विशेषतः निवडणूका तोंडावर आल्या की, मतदारांकडे विशेष लक्ष देतात. त्यांना जास्तीत जास्त सार्वजनिक वस्तू पुरवठ्याकडे लक्ष देतात. लोकांच्या गरजा लक्षात घेवून त्या पुरवठ्याबाबत आश्वासने देतात. मात्र त्या पूर्ण होतातच असे नाही.

४. कार्यकारिणी व नोकरशाही :-

निवडणूक प्रक्रियेतून निवडून आलेले प्रतिनिधी व नोकरशाही ह्या दोन्ही घटकांची भूमिका लोकशाहीत महत्वाची ठरते. लोकशाहीत कार्यकारिणीतील प्रमुख म्हणून पंतप्रधान प्रमुख असतात. विविध प्रकारचे निर्णय विशिष्ट चौकटीत बसविणे, लोकांच्या आवडी निवडी लक्षात घेवून योजना राबविणे यासारख्या कामाबरोबर जनमत तयार करणे ही खरी कसोटी असते. कार्यकारिणी प्रमाणे नोकरशाही तितकीच महत्वाची भूमिका पार पाडते. कारण, कार्यकारिणीने घेतलेल्या निर्णयाची अंमलबजावणी नोकरशाही करते. यामध्ये नोकरशाहा देखील आपले वर्चस्व दाखविण्याची संधी सोडत नाही. उदा. कार्यकारिणीने रस्ता बाधायचा निर्णय घेतला असेल तर त्याची अंमलबजावणी करतांना नोकरशाहा कंत्राट 'अ' एवजी 'ब' ला देवून आपली सत्ता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतो.

५. प्राधान्य क्रमातील संघर्षाचे निरसन :-

सार्वजनिक निवडीबाबतचे निर्णय घेतांना सत्ताधारी पक्ष व नोकरशाहा यांच्यात संघर्ष होण्याची शक्यता असते. अशा वेळी सर्वांचे एकमत लक्षात घेवून निर्णय घ्यावा लागतो. तसेच काहीवेळा बहुमताचा निर्णय घ्यावा लागतो.

एकंदरीत सार्वजनिक वस्तूंची निवड करतांना कार्यकारिणी तसेच नोकरशाहा हे सुरुवातीला स्वतःच्या आर्थिक हिताचे निर्णय घेतात त्यानंतर समाजाच्या हिताचे निर्णय घेण्याचा प्रयत्न करतात.

३.२.५ राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक : मतदार, राजकारणी, नोकरशाही, दबावगट आणि लॉबी :-

सार्वजनिक निवडीच्या संदर्भात निर्णय शासन यंत्रणा घेत असते. लोकशाही राष्ट्रामध्ये लोकप्रतिनिधीद्वारे शासन चालते. या लोकप्रतिनिधींना शासनातील पदावर पोहचविण्यासाठी एक निवडणूक प्रक्रिया असते. त्यामार्फत लोकप्रतिनिधी निवडले जातात. एकंदरीत लोकशाहीमध्ये राजकीय प्रक्रियेला खूप महत्वाचे स्थान असते. या राजकीय प्रक्रियेमध्ये काही घटक निर्णायक स्वरूपाचे असतात. त्यांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे -

१. मतदार (Voters) :-

मतदार हा राजकीय प्रक्रियेचा सर्वात महत्वाचा घटक मानला जातो. लोकशाहीत प्रत्येक नागरिकाला आपल्या पसंतीच्या उमेद्वाराला मत / निवडून देण्याचा अधिकार असतो. मतदार हा लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो.

२. राजकारणी (Politicians) :-

लोकशाहीत मतदाराबरोबरच राजकारण्यांना महत्व असते. जो राजकारणात सक्रीय असतो तो राजकारणी होय. ज्याला प्रशासन कसे चालवावे याचे ज्ञान असते, पक्षाची बांधणी करणे, सदस्यांना पक्षाशी जुळवून ठेवणे इ. प्रकारचे काम राजकारणी करीत असतो.

३. नोकरशाही (Bureaucracy) :-

खाजगी किंवा सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रशासकीय रचना म्हणजे नोकरशाही होय. लोकशाहीची खरी मदार नोकरशाहीवर अवलंबून असते. कोणत्याही राष्ट्राचा कारभार मग ते समाजवादी असो, भांडवलशाही असो वा लोकशाही त्या ठिकाणी नोकरशाहीच्या हाती असतो. प्रशासनात विविध पदे असतात. ती सर्व तळागाळातील जनतेपासून ते मुख्य प्रशासकापर्यंत साखळीप्रमाणे जोडलेली असतात.

४. दबावगट आणि लॉबी (Pressure Groups and Lobbies) :-

धार्मिक, राजकीय, तात्विक किंवा समान ध्येये असलेला लोकांचा समूह जो राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकतो. दबावगट निश्चित असा नसतो. त्यामध्ये सातत्याने बदल होतात. त्यांचे अस्तित्वही कायम नसते. ते एखाद्या राजकीय पक्षाचे देखील असू शकतात. विरोधी पक्षाचे देखील असू शकतात. लोकशाहीमध्ये अन्याय होत असल्यास समाजातील एखादा गट उठून उभा राहतो. आपल्या न्याय हक्कांसाठी झगडतो. यामुळे शासनकर्त्यांना आपले निर्णय बदलणे भाग पाडले जाते. दबावगट पूर्ण राजकीय उलथापालथ देखील करू शकतो. लोकशाहीत दबावगट महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडतो.

लॉबी - एखाद्या जाती-समूह किंवा विशिष्ट हेतूने जमलेला किंवा संघटीत झालेला समाज म्हणजे लॉबी. एकंदरीत समान उद्दिष्टे असलेला मोठा जनसमुदाय म्हणजे

लॉबी. एखाद्या विशिष्ट प्रदेशात सदर लॉबी पूर्ण राजकीय प्रक्रिया ढवळून टाकते. कायदे करणाऱ्यांना कायद्यात बदल करण्यास भाग पाडते. एकंदरीत राजकीय प्रक्रियेत लॉबी निर्णायक भूमिका अदा करते.

३.२.६ मतदान पद्धत: प्रत्यक्ष बहुमत मतदान आणि स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान :-

मतदान पद्धती म्हणजे उपलब्ध पर्यायातून योग्य पर्याय निवडून देणे होय. निवडणूकीच्या माध्यमातून इच्छुक उमेद्वारामधून योग्य उमेद्वार निवडण्याचे स्वातंत्र्य मतदाराला असते. प्रामुख्याने बहुमत असणाऱ्या उमेद्वाराला विजयी घोषित केले जाते. मतदारांपुढे दोनच पर्याय असतात एकतर उपलब्ध पर्यायातून योग्य पर्याय निवडणे अन्यथा मतदान न करणे. यात दुसरा पर्याय कोणत्याही बाबीवर तोडगा असत नाही. याऐवजी तिसरा पर्याय उपलब्ध असेल तर मतदानाचे परिणामच बदलून जातील.

■ प्रत्यक्ष बहुमत मतदान :-

बहुमत निर्णय म्हणजे मतांच्या ५०% पेक्षा अधिक मत मिळविणाऱ्याचा विजय होतो. बहुमताचा निर्णय हा लोकशाही शासन प्रणालीतील महत्वाचा निर्णय आहे. ज्या राजकीय गटाला सार्वजनिक निवडीचे निर्णय घ्यायचे असतात त्या राजकीय पक्षाने ५०% पेक्षा अधिक बहुमताने निवडून यावे लागते. त्यानंतर त्यांच्याकडे जनतेच्या सार्वजनिक निवडीच्या प्रश्नाची सोडवणूक करण्याची पात्रता दिली जाते. सार्वजनिक निवड अर्थात व्यक्तीगत निवडीला प्रथम प्राधान्य नंतर सामाजिक निवडीला प्राधान्य दिले जाते.

■ स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान :-

विकसेल / लिंडाल या तज्ज्ञांनी स्वेच्छा विनिमय प्रतिमान मांडले आहे. हे प्रतिमान सार्वजनिक वस्तूच्या मागणी पुरवठ्याचे संतुलन कशाप्रकारे होते ते सांगते. सार्वजनिक वस्तूचे पर्याप्त उत्पादन व उपभोक्त्यांचा करातील प्रत्यक्ष सहभाग कसा आहे हे या प्रतिमानातून समजते. लिंडाल यांच्या मते, 'अ' आणि 'ब' दोन व्यक्ती किंवा राजकीय पक्ष आहेत. ते समाजाच्या दोन गटाची पसंती व्यक्त करतात. दोन्ही पक्षाकडे सत्ता आहे. सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा व कर आकारणतील सहभाग कसा आहे हे या प्रतिमानातून कळते. हे प्रतिमान सहकार्य खेळ पद्धतीवर अवलंबून आहे. दोन्ही पक्ष आपले पसंतीक्रम अचूक व्यक्त करतात. 'अ' आणि 'ब' ग्राहक सार्वजनिक व खाजगी वस्तूच्या उपयोगातून मिळणारी उपयोगिता महत्तम करण्याचा प्रयत्न करतात. 'अ' आणि 'ब' दोन्हींचा करामधील सहभाग जवळपास सारखा असतो. मात्र 'अ' पेक्षा 'ब' अधिक सार्वजनिक वस्तू पसंत करित असेल तर, अशावेळी दोन ग्राहकांत सार्वजनिक वस्तूच्या पुरवठ्याबाबत एकमत होत नाही.

अशा वेळी ते स्वेच्छा विनिमय करून मधला मार्ग काढतात. अर्थात दोहोंमधील विनिमय प्रक्रिया ही तौलनिक सौदा शक्तीवर अवलंबून असते. यामध्ये विकसेल लिंडाल

यांनी दोन्ही पक्षांची शक्ती समान गृहीत धरली आहे. लोकशाही रचनेत सार्वजनिक खर्च आणि कर आकारणीत निर्णय कसे घेतले जातात तसेच दोन ग्राहकांमधील अभिप्रेत असणारी स्वेच्छा विनिमय प्रक्रिया कशी पार पडते. त्यासाठी कराच्या लाभतत्वाचा आधार घेण्यात आला. ग्राहक सार्वजनिक वस्तूंच्याबाबत आपली पूर्ण पसंती व्यक्त करतो असे गृहीत आहे. मात्र प्रत्यक्षात असा अनुभव येत नाही.

३.२.७ परस्पर स्तुती प्रतिमान :-

अमेरिकन तज्ज्ञ डेव्हि क्रॉकेट (Davy Crockett) यांनी सर्वप्रथम ही संकल्पना मांडली. लॉगरोलींग हा एक राजकीय व्यापार आहे. यात एकमेकांची स्तुती करतांना स्वतःच्या स्तुतीची अपेक्षा असते. यालाच परस्पर स्तुती प्रतिमान म्हणता येईल. लॉगरोलींगचे तीन प्रकार आहेत.

१. प्रत्यक्ष लोकशाही दरम्यान Logrolling within a direct democracy
२. अव्यक्त लॉगरोलींग Implicit Logrolling
३. वितरीत लॉगरोलींग Distributive Logrolling.

ज्यावेळी लॉगरोलींग प्रत्यक्ष लोकशाहीत केली जाते अशा वेळी काही मते मुक्तपणे बदलतात त्यावर लक्ष ठेवता येते. स्तुती केली जाते. गुंतागुंतीचे विषय असल्यास अव्यक्तपणे स्तुती केली जाते जेणेकरून आपली स्तुती होईल. वितरीत लॉगरोलींग जेव्हा धोरणकर्त्यांना त्यांची उद्दिष्टे गाठण्यात अपयश येतात अशावेळी वेगवेगळ्या ठिकाणी जनतेचे मत मिळविण्यासाठी स्वतःचे प्रतिनिधी पाठवून लोकांना तात्पुरता सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करून स्तुती मिळविण्याचा प्रयत्न केला जातो.

लोकशाहीमध्ये एखाद्याला हिरो बनवायचे झाल्यास कार्यकर्ते मोठ्या प्रमाणात लॉगरोलींगच्या कामाला लागतात तसेच दुसऱ्या एखाद्या नेत्याला प्रचाराकरीता बोलाविणे अशी नवनवीन पद्धती सध्या वापरात आहे. एखादा नेता विशिष्ट प्रदेशात लोकप्रीय असेल तर, त्याला अशा ठिकाणी प्रचाराला आणले जाते की, जेथे लोकप्रतिनिधी कमजोर असतो. यामुळे दोन उद्दिष्टे साध्य होतात. एकतर स्वतःची वाहवा होते शिवाय मुख्य उद्दिष्टे साध्य होते शिवाय स्थानिक नेता प्रचारासाठी आलेल्या नेत्याची पून्हा स्तुती करतो.

■ प्रतिनिधीची निवड :-

प्रतिनिधीची निवड हा सध्याच्या युगातील राजकीय प्रक्रियेतील महत्वपूर्ण भाग मानला जातो. प्रतिनिधीची निवड ही लोकशाहीत फक्त संसदेच्या दोन्ही सभागृहापुरतीच मर्यादीत न राहता ती संसद, शालेय व्यवस्थापन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, संयुक्त कंपनी, सहकारी सोसायटी अशा अनेक ठिकाणी प्रतिनिधीची निवड महत्वाची ठरते. साहजिकच ज्याचे चाहते म्हणजे जो लोकप्रतिनिधी म्हणून हवा अशा मतदारांची संख्या जास्त असा प्रतिनिधी निवडून येतो. त्याला एखादा पर्याय उपलब्ध असल्यास निवडणूक प्रक्रियेत संदिग्धता निर्माण होते. बहुमत असणाऱ्या व्यक्तीची निवड निश्चित असते.

काही ठिकाणी समाजातील सर्वच व्यक्तींना लोकप्रतिनिधी निवडून देण्याची मुभा नसते. तर ठराविक सदस्यच निवडणूक प्रक्रियेत सहभागी होवू शकतात. उदा. इंग्लंडमध्ये मर्यादीत मतदार भाग घेतात. यामध्ये सुधारणा १८६७ नुसार तीन संबंधीत मतदार संघ आणि सिटी ऑफ लंडन इ. तर लोकशाही राष्ट्रात सर्वच नागरिक भाग घेतात.

३.२.८ अॅरो यांचा अशक्यता सिद्धांत :-

केनेथ अॅरो यांनी १९६७ मध्ये **Social Choice and Individual Values** या ग्रंथात सार्वजनिक वस्तूंच्या संदर्भात सामाजिक निवडीचा प्रश्न एका वेगळ्याच पद्धतीने अभ्यासला आहे.

अॅरो यांच्या मते, प्रत्येक राष्ट्रामध्ये असंख्य व्यक्ती राहतात. अशा असंख्य व्यक्तींना असंख्य सामाजिक वस्तू व सेवांची आवश्यकता भासते. अशा असंख्य व्यक्तींना त्यांना हव्या असणाऱ्या सामाजिक वस्तूंचा पसंतीक्रम देण्यास सांगावे. सर्वच व्यक्तींच्या पसंतीक्रमातून सारखा पसंतीक्रम निश्चित करणे अशक्य आहे असे मत मांडले. उदा. शहरातील असंख्य लोकांना त्यांना हव्या असणाऱ्या सामाजिक वस्तूंची यादी करणेही अशक्य होईल, कारण प्रत्येकाला घराजवळ बाग, सिमेंटचे रस्ते, ग्रंथालय, पोहण्याचा तलाव हवा असेल अशाप्रकारे कोणत्याही लोकशाही यंत्रणेमध्ये व्यक्तिगत निवडीतून सामाजिक निवड शोधून काढणे केवळ अशक्य आहे. यालाच अॅरो यांचे अशक्यता प्रमेय म्हणतात.

व्यक्तिगत निवडीतून सामाजिक निवडीपर्यंत जाण्यासाठी अॅरो यांनी काही अटींची पूर्तता करावी लागेल असे म्हंटले आहे.

१. सातत्य व वहनीयता :-

समजा अ, ब व क हे तीन पर्याय आहेत. अ पेक्षा ब व ब पेक्षा क अधिक पसंतीचा ठरू शकणार नाही. मात्र प्रत्यक्ष परिस्थितीत समाजातील लोकांना कोणताही पर्याय हवासा वाटू शकतो. यामध्ये सातत्य या अटीचा भंग होतो आणि सामाजिक निवडीत असेच घडण्याची शक्यता जास्त आहे.

२. व्यक्तिगत निवडीला प्रतिसाद :-

सामाजिक निवडीचा प्रतिसाद हा व्यक्तिगत निवडीला योग्य प्रतिसाद देणारा असला पाहिजे. व्यक्तिगत प्राधान्य क्रमानुसार सामाजिक प्राधान्यक्रमही बदलला पाहिजे. समजा 'अ' व्यक्तीची सार्वजनिक उद्यानाला प्रथम पसंती आहे. त्यानंतरची पसंती शाळेला आहे. अशाप्रकारे संपूर्ण समाजाची पसंती असली पाहिजे

३. ऐच्छिक सामाजिक निवड :-

व्यक्तिगत निवडीच्या पातळीतून समाजाला कोणत्या सामाजिक वस्तू हव्या आहेत हे ठरवितांना सामाजिक निवडीची ही संपूर्ण प्रक्रिया ही व्यक्तीच्या इच्छेनुरूप झाली पाहिजे. परंतू, ही अट पूर्ण करणे अशक्य आहे. कारण, सामाजिक वस्तूंचा कोणताही एक विशिष्ट समूह प्रत्येक व्यक्तीच्या इच्छेनुसार असू शकणार नाही.

४. लोकशाही :-

कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मतानुसार स्वातंत्र्य व लोकशाही यांच्या माध्यमातूनच कल्याणकारी व्यवस्था निर्माण होवू शकते. अॅरो यांच्या मते, सामाजिक निवड ही हुकूमशाहीतून येता कामा नये. तर ती लोकशाहीतूनच आली पाहिजे. मात्र ही अट लोकशाही राज्यव्यवस्थेत पूर्ण होणे अशक्य आहे.

५. पर्यायांचे स्वतंत्र अस्तित्व :-

व्यक्तीगत निवडीतून सामाजिक निवड साध्य करावयाची असल्यास व्यक्तीगत असलेले पर्याय असंबद्ध असूनही स्वतंत्र असले पाहिजे. उदा. अ, ब व क या पर्यायांचा पसंतीक्रम लावल्यास क व ब पेक्षा 'अ' हाच पर्याय श्रेष्ठ ठरला पाहिजे.

३.३ स्वयं अध्ययन प्रश्न :-

सविस्तर उत्तरे लिहा.

१. मागणी पसंती प्रकटीकरणासंदर्भात टिबूचे प्रतिमान लिहा.
२. लोकशाहीचा अर्थशास्त्रीय सिद्धांत स्पष्ट करा.
३. राजकीय प्रक्रियेतील निर्णायक घटक सांगा.
४. अॅरो यांचा अशक्यता वक्र स्पष्ट करा.

टिपा लिहा.

१. लॉगरोर्लींग
२. मतदान पद्धती
३. पसंती प्रकटीकरण

३.४ सारांश :-

लोकांची सार्वजनिक वस्तूंच्या निवडी संदर्भातील पसंती यांचा अभ्यास करतांना असे लक्षात येते की, व्यक्तीगत निवडीतून सार्वजनिक निवड निर्माण होत असते. खाजगी बाजार यंत्रणेत व्यक्तीला वस्तूसाठी किंमत मोजावी लागते. व्यक्तीला त्या वस्तूसंबंधी संपूर्ण ज्ञान असते म्हणून व्यक्ती खाजगी वस्तूसाठी पसंती प्रकट करित असतो. सार्वजनिक वस्तूंच्या बाबतीत इतरांनी पसंती प्रकट केल्यामुळे त्यातच त्याची पसंती समाविष्ट असते.

सार्वजनिक वस्तूला अपवर्जन तत्व लागू होत नाही. त्याच्या उपभोगापासून कोणालाही वर्जित करता येत नाही. जरी त्या व्यक्तीने सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत किंमत दिलेली असो वा नसो. त्याला त्याचा लाभ मिळतोच. सार्वजनिक वस्तूंच्या वितरणात शासनाची भूमिका महत्वाची असते. लोकशाही यंत्रणेमध्ये शासन हे अप्रत्यक्षरित्या जनतेच्या हातात जरी असले तरी, जनतेने आपले प्रतिनिधी निवडलेले असतात. ते राज्यकारभार चालवत असतात. नोकरशाही हा लोकशाहीचा आत्मा मानला जातो. ज्यावेळी

सत्ताधाऱ्यांना वाटते की, अमुक प्रकारच्या सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करावा त्यावेळी ते निर्णय घेतात. मात्र अंमलबजावणी नोकरशाही मार्फत होत असते. प्रत्येकजण या प्रक्रियेत आपली व्यक्तिगत निवड जोपासण्याचा प्रयत्न करतो. नोकरशाहा आपल्या पसंतीने एखाद्याला कामाचा कंत्राट देणे हे देखील व्यक्तिगत पसंती जोपासण्या सारखेच आहे. राजकीय प्रक्रियेवर अनेक घटक परिणाम करतात. त्यामुळे त्यांचे निर्णय हे जनतेच्या इच्छेवर अवलंबून असतात. केनेथ ॲरो यांनी अशक्यता प्रमेय मांडतांना सांगितले की, व्यक्तिच्या निवडीतून सामाजीक निवड तयार होते. मात्र सामाजीक निवड हीच प्रत्येक व्यक्तिची निवड असेलच असे नाही.

३.५ पारिभाषिक शब्द :-

---

१. प्रकटीकरण	-	व्यक्त करणे.
२. निर्वाचीत	-	निवडलेला
३. स्वेच्छा विनिमय	-	स्वतःच्या इच्छेने देवाण-घेवाण

३.६ संदर्भसूची :-

---

१. डॉ. पाटील जे.एफ. (२००४), सार्वजनिक अर्थकारण, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृष्ठ क्रमांक २६-३५
  २. Dennis C. Mueller (1976) "Public Choice : A Survey", Journal of Economic Literature, 14(2), Page No. 396 (395-433)
  ३. Borcharding T.E., Dillon, P. & Willett, T.D. (1998), Henry George : Precursor to Public Choice Analysis, The Americal Journal of Economics and Sociology 57 (2), Page No. 173-182
  ४. Wicksell, Knut (1958) "A New Principle of Just Taxation." Trnas, J.M. Buchanan, in Richard A Musgrave and Alan T. Peacock. Ed., Classics in the Theory of Public Finance, Palgrave, Macmillan.
  ५. Downs, Antony (1957) An Economic Theory of Democracy, Cambride : York : Cambridge University Press
  ६. Are Groves and Ledyard (1983) The Review of Economic Studies, New York, State University. Vol. 50 No. 02
-

३.७ सरावासाठी प्रश्न :-

---

१. सार्वजनिक निवडीचा अर्थ व्यवहारात समजून घेणे.
  २. पसंती प्रकटीकरणावर चर्चा करा.
  ३. राजकीय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकणारे घटकांवर चर्चा करा.
  ४. ॲरो यांच्या अशक्यता वक्राचा अभ्यास करा.
-

घटक - 4

सार्वजनिक खर्च

- 4.0 उद्दिष्टे
- 4.1 प्रस्तावना
- 4.2 विषय विवरण
  - 4.2.1 सार्वजनिक खर्चाची आवश्यकता
  - 4.2.2 सार्वजनिक खर्चवाढीची कारणे
  - 4.2.3 सार्वजनिक खर्चाची तत्त्वे
  - 4.2.4 सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण
  - 4.2.5 सार्वजनिक गुंतवणूक खर्च-लाभ विश्लेषण
  - 4.2.6 सार्वजनिक खर्चाबाबतचे सिद्धांत
  - 4.2.7 सार्वजनिक खर्चाचे परिणाम
  - 4.2.8 सार्वजनिक खर्चविषयक धोरण
  - 4.2.9 भारतातील सार्वजनिक खर्चाची प्रवृत्ती
- 4.3 स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्न
- 4.4 सारांश
- 4.5 पारिभाषिक शब्द
- 4.6 अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

4.0 उद्दिष्टे :

- या घटकाच्या अध्ययनावरून आपल्याला -
- + सार्वजनिक खर्चाची गरज किंवा आवश्यकता स्पष्ट करता येईल.
- + सार्वजनिक खर्चवाढीचे कारणे सांगता येतील.
- + सार्वजनिक खर्चाची तत्त्वे अभ्यासता येतील.
- + सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण करता येईल.
- + सार्वजनिक खर्च-लाभाचे विश्लेषण करता येईल.
- + सार्वजनिक खर्चाचे सिद्धांत अभ्यासता येतील.
- + सार्वजनिक खर्चाचे परिणाम सांगता येतील.
- + सार्वजनिक खर्चाची प्रवृत्ती अभ्यासता येईल.

4.2 प्रस्तावना :

सार्वजनिक सत्तेने किंवा सरकारने केलेला खर्च म्हणजे सार्वजनिक खर्च होय. सार्वजनिक सत्तेत केंद्र-राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी केलेल्या खर्चाचा समावेश होतो. आधुनिक काळात सरकार 'कल्याणकारी सरकार' म्हणून ओळखले जाते. लोकांच्या कल्याणासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. महत्तम सामाजिक हित हा सार्वजनिक खर्चाचा मुख्य उद्देश असतो. अलीकडील काळात सरकारच्या कार्यातील वाढ, संरक्षणाचा वाढता खर्च, वाढती लोकसंख्या, शहरीकरण, आर्थिक नियोजन, आर्थिक विकास इ. कारणे सार्वजनिक खर्च वाढण्यास जाबाबदार आहेत. हा सार्वजनिक खर्च योग्य की अयोग्य याविषयी काही तत्त्वे अर्थशास्त्रज्ञांनी सुचविली आहेत.

सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण विविध निकषांच्या आधारे केले जाते. या वर्गीकरणाचा मुख्य उद्देश म्हणजे ज्या उद्देशाने खर्च केला तो उद्देश साध्य झाला किंवा नाही हे तपासले जाते.

आर्थिक विकासासाठी विविध प्रकल्प हाती घ्यावे लागतात. त्या प्रकल्पांच्या मूल्यमापनासाठी सामाजिक खर्च-लाभ तपासणे आवश्यक ठरते.

सार्वजनिक खर्चात विविध कारणांनी वाढ होत आहे. याविषयी विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी आपले विचार मांडले आहेत. त्यात प्रामुख्याने अँडाल्फ वॅगनर, वाईझमन-पिकाँक व प्रो. मसग्रेव्ह यांचे विचार महत्त्वाचे आहेत.

सार्वजनिक खर्चाचा देशातील उत्पादन, वितरण व रोजगारावर परिणाम होतो. सार्वजनिक खर्चामुळे उत्पादन घटकांचे स्थानांतरण घडून येते. सार्वजनिक खर्च करण्यासाठी उत्पन्नाचे जे मार्ग आहेत त्यात कर व कर्ज यांना महत्त्वाचे स्थान आहे.

सार्वजनिक आय-व्ययात सार्वजनिक खर्च महत्त्वाचा आहे. सार्वजनिक खर्चाचा व्याप विचारात घेऊन खर्चविषयक धोरण ठरवावे लागते.

4.2 विषय विवेचन

4.2.1 सार्वजनिक खर्चाची आवश्यकता (Need of Public Expenditure):

सार्वजनिक आय-व्ययात उत्पन्नाबरोबरच खर्चालाही महत्त्वाचे स्थान दिले जाते. अर्थशास्त्रात उपभोगाचे जे स्थान दिले जाते तेच स्थान राजस्वात सार्वजनिक खर्चाला आहे. १९व्या शतकाच्या शेवटपर्यंत सार्वजनिक खर्चाला महत्त्व नव्हते. सार्वजनिक खर्च अनुत्पादक मानलेला होता. २०व्या शतकात मात्र सरकारची कार्ये वाढल्यामुळे, कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेमुळे सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व वाढत गेले.

सार्वजनिक खर्चाचा उत्पादन, वितरण व रोजगार यावर परिणाम होतो याची जाणीव अर्थशास्त्रज्ञांना झाली. सार्वजनिक आय-व्ययाचे अंतिम उद्दिष्ट व्यापक समाजहित असते. याची कल्पना सामाजातील लोकांना झाली. जागतिक महामंदीच्या काळात (1929-30) सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व केन्स या अर्थशास्त्रज्ञाने विशद केले. तेव्हापासून सार्वजनिक खर्च वाढतच गेला.

सरकारचे काही खर्च असे असतात की ते टाळता येत नाहीत. उदा. संरक्षणावरील खर्च, रेल्वे वाहतूक, रस्ता वाहतूक इत्यादी. सार्वजनिक खर्च व्यक्तींच्या अतृप्त इच्छांच्या पूर्ततेसाठी केले जातात. व्यक्तींकडून काही खर्च केले जात नाहीत किंवा केला तर तो पुरेसा नसतो. उदा. शिक्षण, आरोग्य, भविष्यकालीन तरतूद इत्यादी सार्वजनिक खर्चांमागे व्यापक समाजहित सामावलेले असते. इत्यादी कारणांनी सार्वजनिक खर्चाची आवश्यकता भासली.

4.2.2 सार्वजनिक खर्चवाढीची कारणे :

आधुनिक काळात सार्वजनिक खर्च सतत वाढत आहे. २०व्या शतकापासून याची स्पष्ट जाणीव झाली. प्रसिद्ध जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ अँडाल्फ वॅगनर यांनी १९व्या शतकात अनुभवाधिष्ठित सिद्धांत मांडला. वॅगनच्या या नियमाला 'राज्याच्या वाढत्या कार्यांचा नियम' असे होते. या नियमनुसार सरकार कोणतेही असो सार्वजनिक खर्च सतत वाढतच आहे. या खर्चात वाढ होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे होत-

1) सरकारच्या कार्यात वाढ :

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सरकारची कार्ये प्रचंड वाढली आहेत. सरकार पूर्वीची कार्ये तर करीत आहेच त्याबरोबर अनेक समाजोपयोगी कार्ये सरकारने स्वतःकडे घेतली आहेत. कार्यातील वाढीमुळे खर्चवाढ होत आहे त्यालाच विस्तीर्ण खर्चवाढ म्हणतात. कार्य तेच परंतु खर्चवाढ होत असेल तर त्याला सखोल खर्चवाढ म्हणतात.

2) कल्याणकारी राज्याची संकल्पना :

दुसऱ्या महायुद्धानंतर अनेक देशांनी कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली. त्यामुळे किमान राहणीमानाच्या गरजा भागविण्याची जबाबदारी सरकारवर येऊन पडली. तसेच सरकारला विविध सामाजिक कल्याणाच्या योजना आखाव्या लागल्या म्हणून सरकारच्या खर्चात वाढ झाली.

3) संरक्षणावरील वाढता खर्च :

परकीय आक्रमणापासून संरक्षण व अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्थ टिकविण्याचे काम सरकारकडे आहे. हा खर्च अनुत्पादक असूनही त्यात सतत वाढ होत आहे. देशचे स्वातंत्र्य अबधित ठेवण्यासाठी सरकारला हा खर्च करावाच लागतो. अलीकडील काळात अत्याधुनिक शस्त्रांचा वापर संरक्षणासाठी केला जात आहे. तसेच वाढत्या लोकसंख्येमुळे देशांतर्गत शांतता व सुव्यवस्थेवरील खर्चात वाढ होत आहे.

4) लोकशाही शासनप्रणाली :

आपल्या देशात लोकशाही शासनप्रणाली स्वीकारण्यात आली आहे. म्हणून दरवर्षी केंद्र-राज्ये व स्थानिक पातळीवर निवडणुका होत असतत. या निवडणुकांवर सरकारला प्रचंड खर्च करावा लागतो. उदा. लोकसभा, राज्यसभा, विधानसभा, ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषदा इत्यादी.

5) औद्योगिकीकरण :

औद्योगिकीकरणाशिवाय आर्थिक विकास शक्य नाही म्हणून प्रत्येक देशाने औद्योगिकीकरणाचे धोरण स्वीकारले. औद्योगिकीकरणामुळे कामगारांची संख्या वाढली. त्यामुळे औद्योगिक कामगार कयदे, न्यायालये स्थापन करावी लागली. तसेच कामगारांसाठी किमान राहणीमानाच्या गरज पुरवाव्या लागल्या. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होत गेली.

6) आर्थिक नियोजन :

स्वातंत्र्योत्तर काळात आर्थिक विकासासाठी नियोजन स्वीकारण्यात आले. आर्थिक नियोजनात सरकारला महत्त्वाची भूमिका पार पाडावी लागली. विकासाच्या विविध योजना मांडाव्या लागल्या. योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी प्रचंड खर्च करावा लागला. त्यामुळे सार्वजनिक खर्च सतत वाढत गेला.

7) उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण :

समाजवादी समाजरचना असलेल्या देशांमध्ये उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. राष्ट्रीयीकरणाचे मुख्य उद्देश म्हणजे उद्योगांवर समाजाची मालकी प्रस्थापित करून लोकांना कमीत-कमी किमतीला वस्तू व सेवा पुरविणे होय. राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रक्रियेत सरकार प्रथम त्या उद्योगांना नुकसानभरपाई द्यावी लागते. तसेच या उद्योगांमधील तोटा सरकारला सहन करावा लागतो. यामुळे सरकारचा खर्च वाढला.

8) व्यापारचक्र विरोधी उपाय :

आर्थिक व्यवहारात नेहमी चढउतार होत असतात. तेजी-मंदीच्या परिस्थितीला व्यापारचक्र म्हणतात. तेजीच्या परिस्थितीत उत्पादन रोजगार, किमती व नफा वाढतो. अशा वेळी सरकार आर्थिक व्यवहारात हस्तक्षेप करून कमी किमतीला वस्तू पुरविते. त्यामुळे खर्चात वाढ होते. याउलट मंदीच्या परिस्थितीत सरकारला विशिष्ट किमतीला वस्तूंची खरेदी करावी लागते. अशा वेळी सार्वजनिक खर्चात वाढ होत जाते.

9) तुटीचा अर्थभरणा :

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत सरकारला मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागला. परंतु खर्चाच्या तुलनेने उत्पन्न कमी पडले. अशा वेळी सरकार तुटीचा अर्थभरणा करून तूट भरून काढते. परिणामी सार्वजनिक खर्च वाढला.

10) सरकारकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन :

पूर्वी सरकारकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन संकुचित होता. सरकार म्हणजे जुलूम करणारी व्यक्ती किंवा संस्था होय. अलीकडील काळात सरकारकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन व्यापक बनला. लोकांच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी सरकारने घ्यावी असे मत निर्माण झाले. लोकसंख्यावाढीमुळे शिक्षण, आरोग्य, संशोधन, जीवनावध्यक वस्तूंचा पुरवठा इत्यादी कार्यांवर सरकारला वाढत्या प्रमाणात खर्च करावा लागत आहे.

4.2.3 सार्वजनिक खर्चाची तत्त्वे (Principles of Public Expenditure) :

अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चाची तत्त्वे सुचविली आहेत. त्यात प्रो. फिंडले शिरास यांचे उल्लेख केला जातो. प्रो. शिरास यांनी व्यावहारिक दृष्टिकोनातून सार्वजनिक खर्च योग्य की अयोग्य हे जाणून घेण्यासाठी काही तत्त्वे सुचविली आहेत -

1) लाभाचे तत्त्व :

सार्वजनिक खर्चाचा अंतिम उद्देश महत्तम सामाजिक लाभ हे आहे. या तत्त्वानुसार सार्वजनिक खर्चाचा लाभ कोणत्याही एका गटाऐवजी जास्तीत जास्त लोकांना झाला पाहिजे. प्रो. शिरास यांच्या मते, सार्वजनिक खर्चामुळे उत्पादनवाढ होत असेल तरच महत्तम सामाजिक हित साध्य होईल. हे तत्त्व अमलात आणणे कठीण असते. कारण काही विशिष्ट गटांसाठी योजना राबवावी लागते. अशा वेळी ते आक्षेपाई होत नाही. या तत्त्वाचे सार एवढेच की सार्वजनिक खर्चामुळे उत्पादनवाढ, उत्पन्न व संपत्तीच्या विभजनात सुधारणा झाल्यास समाजाला महत्तम लाभ मिळेल.

2) मितव्ययतेचे तत्त्व :

मितव्ययता म्हणजे काटकसर होय. व्यक्ती आपला पैसा खर्च करताना जशी काळजी घेते तशाच प्रकारे सरकारने खर्च करताना काळजी घ्यावी. सरकारने आवश्यकतेपेक्षा जास्त खर्च करू नये. खर्च करताना उत्पादनवाढ हे उद्दिष्ट ठेवले पाहिजे. सरकारने काटकसरीने खर्च केल्यास समाजाची उत्पादनक्षमता वाढून महत्तम समाजहित साध्य होईल. सार्वजनिक खर्चात दूरदृष्टी हवी. तसेच सार्वजनिक खर्च जबाबदारीपूर्वक केला पाहिजे. सरकारने खरी व खोटी काटकसर यात फरक केला पाहिजे. ज्या काटकसरीमुळे उत्पादनवाढ होत असेल ती खरी काटकसर हेय. याउलट ज्या काटकसरीमुळे उत्पादन घटत असेल ती खोटी काटकसर होय.

3) अधिक्याचे तत्त्व :

सरकारने नेहमी खर्च करताना जास्त उत्पन्न मिळवावे. खर्चाच्या तुलनेने उत्पन्न जास्त असल्यास अधिक्य निर्माण होईल. अंदाजपत्रक समतोल असावे पण तुटीचे असूनये अंदाजपत्रक हे राज्यकोषीय धोरणाचे साधन आहे. त्यामुळे अधिक्याचे किंवा समतोल अंदाजपत्रक चांगले व तुटीचे अंदाजपत्रक वाईट असे आज मानले जात नाही. थोडक्यात सार्वजनिक आय-व्ययात अधिक्याच्या तत्त्वाचे महत्त्व कमी झालेले आहे.

4) लवचिकतेचे तत्त्व :

सार्वजनिक खर्चात लवचिकता हा गुण असला पाहिजे. म्हणजेच परिस्थितीनुसार खर्च वाढला पाहिजे किंवा घटला पाहिजे. परंतु खर्च वाढविणे किंवा कमी करणे सोपे नाही. या तत्त्वाची खरी कसोटी खर्च कमी करताना दिसून येते. सरकारने लोकांसाठी अधिकाधिक खर्च करावा अशी अपेक्षा असते म्हणून सार्वजनिक जागरूकता दाखविल्यास हे तत्त्व अमलात आणता येईल.

5) प्रभाव तत्त्व :

सरकारने केलेल्या खर्चाचा परिणाम देशाच्या आर्थिक परिस्थितीवर झाला पाहिजे. सार्वजनिक खर्च अशा रीतीने करायला हवा की ज्यामुळे उत्पन्न व संपत्तीचे वितरण समान व न्याय्य होईल. विकसनशील देशात या तत्त्वाला विशेष महत्त्व दिले जाते. कारण आर्थिक विषमता ती असते अशा वेळी सरकारने गरिबांसाठी अधिकाधिक खर्च करावा. म्हणजेच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बळ घटकांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार या सवलतींचा लाभ मिळेल. म्हणून या तत्त्वाला विशेष महत्त्व आहे.

2) समन्वयाचे तत्त्व :

सार्वजनिक खर्च करताना विविध स्तरांवरील सरकारांनी खर्चात समन्वय साधला पाहिजे. याचाच अर्थ असा की खर्चाची पुनरावृत्ती टाळावी. अन्यथा एकाच बाबींवर दोनदा खर्च व इतर बाबींकडे दुर्लक्ष होईल. घटनेतील तरतुदीनुसार खर्चाची काटेकोर विभागणी केल्यास समन्वयाचे तत्त्व साध्य होण्यास मदत झाली.

7) मान्यतेचे तत्त्व :

प्रत्येक स्तरांवरील सार्वजनिक खर्चास अधिकृत मान्यता असली पाहिजे. लोकशाही अर्थव्यवस्थेत या तत्त्वाला विशेष महत्त्व आहे. मान्यतेशिवाय खर्चातील अपव्यय टाळता येत नाही. या तत्त्वामुळे विशिष्ट कार्यासाठी खर्च होतो तसाच ते विशिष्ट मर्यादित राहतो. या तत्त्वात काही दोष आहेत तरीही लोकांच्या पैश्यांचा सदुपयोग व्हावा या दृष्टीने हे तत्त्व महत्त्वाचे आहे.

8) सोयीचे तत्त्व :

कोणताही सार्वजनिक खर्च करताना लोकांची गैरसोय होणार नाही याची काळजी सरकारने घ्यावी. उदा. पावसाळ्यात रस्ते व पूल निर्मितीचे किंवा दुरुस्तीचे काम हाती घेऊ नये अन्यथा सरकारला लोकांचा विरोध सहन

करावा लागतो. सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोनातून सार्वजनिक खर्च सोयीचे तत्त्व अमलात आणणे आवश्यक आहे. परंतु परिस्थितीनुरूप या तत्त्वाला मुरड घालावी लागते.

वरील तत्त्वावरून असे आढळून येते की, सार्वजनिक खर्चासंबंधी महत्तम समाजहित हेच एकमेव तत्त्व स्वीकारले जाते. सार्वजनिक खर्चाचा हा सैद्धांतिक आधार आहे. या एकाच निकषावर सार्वजनिक खर्चाचे यशापयश अवलंबून आहे. वरील इतर सर्व तत्त्वे प्रशासकीय स्वरूपाची आहेत. म्हणून शासकीय अधिकाऱ्यांनी सार्वजनिक खर्च करताना कोणत्या तत्त्वांचे पालन करावे यासंबंधी मार्गदर्शन करणारे हे नियम आहेत.

4.2.4 सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण (Classification of Public Expenditure) :

सार्वजनिक खर्च विविध प्रकारचा असल्याने त्याचे वर्गीकरण वेगवेगळ्या प्रकारे कले जाते. खर्चाचे वर्गीकरण केले तर कार्याचे वर्गीकरण आपोआप होते. प्रो. फिंडले शिरास यांच्या मते, “चांगल्या खर्चाचे मर्म एकूण खर्चात नसून वेळोवेळी वेगवेगळ्या कार्याकरिता केलेल्या तुलनात्मक खर्चात आहे.” लोकशाही अर्थव्यवस्थेत सार्वजनिक खर्चाच्या वर्गीकरणामुळे लोकांकडून गोळा केल्या पैशाचा वापर कशा रीतीने होत आहे याची जाणीव होते.

सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण 19व्या शतकापासून करण्यात येत आहे. या सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरणाचे प्रमुख दोन निकष सुचविण्यात आले.

- 1) कोणत्याही वर्गीकरणाचा वर्ग परस्परांपासून पूर्णपणे वेगहा असला पाहिजे.
- 2) ज्या माहितीचे वर्गीकरण करावयाचे तिच md वर्गीकरणाचा आधा यांचा निश्चित संबंध असला पाहिजे.

19 व्या शतकातील अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण लाभाच्या व उत्पन्नाच्या आधारे केले. त्यानंतरच्या अर्थशास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या आधारावर सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण केले आहे.

1) सामाजिक लाभाच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ कोहन व अमेरिकन अर्थशास्त्रज्ञ प्लेहन यांनी सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण समाजाला मिळणाऱ्या लाभाच्या आधारे केले आहे.

- अ) संपूर्ण समाजाला लाभ देणारा खर्च : काही खर्च असे असतात की, त्यांच्यामुळे संपूर्ण समाजाला लाभ मिळतो. उदा. संरक्षक, प्रशासन, शिक्षण, रस्ते इत्यादी.
- ब) काही लोकांनाच लाभ देणारा खर्च : काही खर्च सर्वांसाठी केले जातात, परंतु त्याचा लाभ मात्र ठरावीक लोकांनाच मिळतो. उदा. पेन्शन, बेकारी भत्ता इत्यादी.
- क) काही लोकांबरोबर सर्व समाजाला लाभ देणारा खर्च : काही खर्च अशा प्रकारचे आढळतात की, तो सर्वांसाठी केला जाते तरी विशिष्ट लोकांना त्यापासून अधिक लाभ मिळतो. उदा. सार्वजनिक क्षेत्राकडून पुरविलेल्या सेवा.

2) उत्पन्नाच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

प्रो. निकोलसन यांनी सार्वजनिक उत्पन्नाच्या आधारे खर्चाचे वर्गीकरण केले आहे.

- अ) ज्या खर्चापासून सरकारला कोणतेही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष असे उत्पन्न मिळत नाही. उदा. गरिबांसाठी केलेला खर्च.
- ब) ज्या खर्चापासून प्रत्यक्षपणे उत्पन्न मिळत नाही तर अप्रत्यक्षपणे उत्पन्नवाढीला चालना मिळते. उदा. शिक्षण, आरोग्य यावरील खर्च.

- क) ज्या खर्चापासून सरकारला काही प्रमाणात उत्पन्न मिळते. उदा. शिक्षण, वाहतूक सेवा, पाणीपुरवठा इ.
ड) ज्या खर्चापासून सरकार पुरेपूर उत्पन्न मिळते किंवा काही वेळा नफासुद्धा मिळतो. उदा. सार्वजनिक उद्योग.

3) कर्तव्याच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

प्रो. फिंडले शिरास यांनी कर्तव्याच्या आधारे सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे केले आहे -

- अ) **प्राथमिक खर्च** : सरकारला अपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी जो खर्च करावा लागतो त्याला प्राथमिक खर्च असे म्हणतात.
ब) **दुय्यम खर्च** : प्राथमिक खर्चाव्यतिरिक्त इतर सर्व खर्च दुय्यम खर्चात समाविष्ट होतात. उदा. आर्थिक व सामाजिक कल्याणासाठी जे खर्च केले जातात त्यांना दुय्यम खर्च म्हणतात.

4) हस्तांतरणाच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

प्रो. पिंगू यांनी खरेदीशक्ती हस्तांतरणाच्या आधारे सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण केले आहे.

- अ) **हस्तांतरणीय खर्च** : ज्या सार्वजनिक खर्चामुळे देशातील लोकांच्या खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण एक वर्गाकडून दुसऱ्या वर्गाकडे होते त्यात हस्तांतरणीय खर्च म्हणतात. उदा. निवृत्ती वेतन, बेकारी भत्त इ.
ब) **अहस्तांतरणीय खर्च** : ज्या खर्चामुळे देशातील लोकांच्या खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण होत नाही त्याला अहस्तांतरणीय खर्च असे म्हणतात. उदा. युद्ध खर्च, न्यायदान व्यवस्था इ.

5) कार्याच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

प्रा. अँडम्स यांनी सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण कार्याच्या आधारे पुढीलप्रमाणे केले आहे.

- अ) **संरक्षणात्मक कार्ये** : देशातील सरकार परकीय आक्रमणापासून संरक्षण, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था, न्यायदान व्यवस्था इ. कार्यावर खर्च करते.
ब) **व्यावसायिक कार्ये** : देशात विविध प्रकारचे उग सार्वजनिक क्षेत्रात निर्माण करून खाजगी क्षेत्राल प्रेरणा देण्यासाठी हा खर्च केला जातो. उदा. वाहतूक व दळणवळण, पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, अनुदाने इ.
क) **विकास कार्यावरील खर्च** : ज्या खर्चामुळे आर्थिक विकासाच्या कार्याला हातभार लागतो त्या कार्यावर सरकारला खर्च करावा लागतो. उदा. शिक्षण, आरोग्य, संशोधन इ.

6) उत्पादकतेच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

प्रा. राबिन्स यांनी सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण उत्पादकतेच्या आधारे पुढीलप्रमाणे केले आहे -

- अ) **उत्पादक खर्च** : ज्या सार्वजनिक खर्चामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षपणे साधनसामग्रीच्या विकासाला चालना मिळते त्याला उत्पादक खर्च म्हणतात.
ब) **अनुत्पादक खर्च** : ज्या सार्वजनिक खर्चामुळे समाजाला कोणताही प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष लाभ मिळत नाही त्याला अनुत्पादक खर्च म्हणतात. उदा. युद्ध खर्च.

7) सरकारी कार्याच्या आधारे वर्गीकरण :

सरकारी कार्याच्या आधारे प्रो. मिलने वर्गीकरण केले आहे. सरकारला काही कार्ये करावीच लागतात तर काही कार्ये पुढे ढकलता येतात.

- अ) आवश्यक खर्च : ज्या कार्यावर सरकारला खर्च करणे आवश्यकच असते त्याला आवश्यक खर्च म्हणतात. उदा. संरक्षण, प्रशासन व न्यायदान इ.
- ब) ऐच्छिक खर्च : सरकारचे काही खर्च असे असतात की ते खर्च करावेत किंवा करू नये, याबाबत सरकारला स्वातंत्र्य असते. उदा. शिक्षण, आरोग्य इ.

8) खर्चाच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

प्रा. जे. के. मेहता यांनी मूल्यासिद्धांतातील खर्चाच्या आधारे सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण केले आहे. अल्पकाळात एखाद्या उद्योगसंस्थेच्या खर्चाची विभागणी दोन प्रकारात केली जाते.

अ) स्थिर खर्च :

लोकोपयोगी कार्यासाठी झालेला खर्च जेव्हा कार्याचा उपयोग कमी किंवा जास्त होऊनही स्थिर राहतो त्यास स्थिर खर्च असे म्हणतात. उदा. संरक्षणावरील खर्च, दीपस्तंभावरील खर्च इ.

ब) अस्थिर खर्च :

एखाद्या सेवेवर खर्च केल्यामुळे त्या सेवेचा उपयोग कमी जास्त केल्याने कमी-जास्त होतो त्यास अस्थिर खर्च म्हणतात. उदा. पोस्ट खाते, परिवहन सेवा इ.

9) गरजांच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

प्रो. बॅस्टॅबल यांन अंदाजपत्रकातील संज्ञाचा वापर करून सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण केले आहे. अंदाजपत्रकातील संज्ञाचा बराच उपयोग होत असला तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याचा फारसा उपयोग होत नाही.

अ) सामान्य खर्च :

सतत निर्माण होणाऱ्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी जो खर्च केला जातो त्याला सामान्य खर्च असे म्हणतात. या खर्चात सरकारला नेहमी कराव्या लागणाऱ्या कार्याचा समावेश होतो. उदा. प्रशासन, न्यायदान, शिक्षण, आरोग्य इ.

ब) असामान्य खर्च :

अनपेक्षितपणे निर्माण होणाऱ्या गरजांच्या पूर्ततेसाठी केलेल्या खर्चाला असामान्य खर्च म्हणतात. उदा. नैसर्गिक आपत्ती निवारण्यासाठी केलेला खर्च, युद्ध खर्च. इ. खर्चाचा समावेश होतो.

10) मोबदल्याच्या आधारे केलेले वर्गीकरण :

डॉ. डाल्टन यांनी सार्वजनिक खर्चाचे मोबदल्याच्या आधारे वर्गीकरण केले आहे. सरकारला काही खर्चाबद्दल मोबदला मिळतो तर काही खर्चाबद्दल मोबदला मिळत नाही.

अ) अनुदान :

ज्या खर्चामुळे सरकारला कोणताही मोबदला मिळत नाही त्याला अनुदान असे म्हणतात. उदा. निवृत्ती वेतन, बेकारी भत्ता, वृद्धापकाळातील आर्थिक मदत. यासाठी सरकार जो काही खर्च करित असते तेव्हा कोणताही मोबदला मिळत नाही.

ब) खरेदी मूल्य :

ज्या सार्वजनिक खर्चाबद्दल सरकारला मोबदला मिळतो त्या खर्चाला खरेदी मूल्य असे म्हणतात. सरकार लोकांकडून वस्तू व सेवा विकत घेण्यासाठी खर्च करते त्या खर्चाच्या मोबदल्यात त्यांच्याकडून सेवा घेते. उदा. सरकारी कर्मचाऱ्यांना दिले जाणारे वेतन व भत्ते इ.

वरील सर्व सार्वजनिक खर्चाच्या वर्गीकरणात काही ना काही तरी दोष आढळतात. म्हणजेच कोणतेही वर्गीकरण काटेकोर नाही कारण सार्वजनिक खर्च सतत वाढतच आहे. ही खर्चवाढ विस्तृत व सखोल अशा दोन्ही प्रकारची आहे. त्यामुळे कोणत्याही वर्गीकरणाचा निश्चित असा वर्ग ठरविणे अशक्य आहे. अलीकडील काळात सर्वच देशांमध्ये एकाच प्रकारचे वर्गीकरण स्वीकारलेले आढळते. त्यालाच आर्थिक वर्गीकरण असे म्हणतात.

11) आर्थिक वर्गीकरण :

आर्थिक वर्गीकरणात सरकारचे उत्पन्न व खर्च असे दोन भाग आढळतात. एका वर्गाला महसुली खाते व दुसऱ्या वर्गाला भांडवली खाते असे म्हणतात. महसुली खात्यालाच चालू खाते असेही म्हणतात. सरकारी खर्चाचेही दोन भाग पडतात -

अ) महसुली खर्च व भांडवली खर्च :

जो खर्च सरकारकडून दरवर्षी केला जातो त्याला महसुली खर्च असे म्हणतात. उदा. प्रशासन, लष्कर, व्याजावरील खर्च इ. महसुली खर्च महसुली उत्पन्नातून करावा लागतो असा संकेत आहे. भांडवलीखर्च विविध प्रकल्पांवर केला जातो. हा खर्च करण्यासाठी सरकार शक्यतो कर्जाऊ निधीचा वापर करते. या कर्जाची परतफेड संबंधित प्रकल्पातून निर्माण होणाऱ्या उत्पन्नातून केली जाते.

ब) विकासात्मक व विकासेतर खर्च :

सार्वजनिक खर्चाचे हे वर्गीकरण विकसनशील देशांच्या संदर्भात महत्त्वाचे मानले जाते. भांडवली प्रकल्प उभारण्यासाठी केलेला खर्च विकासात्मक खर्च असतो. अशा खर्चातून उत्पन्नाचे नवीन प्रवाह निर्माण करणारी मालमत्ता निर्माण होते. याउलट सरकारचे काही खर्च विकासेतर खर्च म्हणून आढळतात. हा खर्च अनुत्पदक स्वरूपाचा असतो. उदा. सत्कार समारंभ, निवडणुका, युद्ध खर्च इत्यादी.

क) योजना खर्च व योजनेतर खर्च :

जलदगती आर्थिक उपलब्ध साधनसामग्रीचा वापर करून आर्थिक विकासासाठी जो खर्च केला जातो त्याला योजना खर्च असे म्हणतात. याउलट योजनेतर खर्च म्हणजे जो खर्च सरकारला टाळता येत नाही किंवा जो खर्च सरकारला करावाच लागतो अशा खर्चांमध्ये युद्धावरील खर्च, प्रशासनावरील खर्च, व्याजावरील खर्च इत्यादी खर्चांचा समावेश होतो.

4.2.5 सार्वजनिक गुंतवणूक खर्च-लाभ विश्लेषण (Public Investment : Social Cost Benefit Analysis) :

अर्थव्यवस्थेत विविध आर्थिक विकासाचे प्रकल्प उभारावे लागतात. प्रकल्प मूल्यमापनामध्ये सामाजिक खर्च-लाभ तपासण्याची आवश्यकता असते. या विश्लेषणामुळे त्या भागातील लोकांचे उत्पन्न, राहणामान, आर्थिक स्थिती, सामाजिक स्थिती यावर होणारे परिणाम विचारात घेतले जातात. उदा. धरण, वीज प्रकल्प, रेल्वे इ. सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूक प्रकल्पांचे सामाजिक खर्च-लाभ विचारत घेऊन त्या प्रकल्पांचे यशापयशचे मूल्यमापन केले जाते.

प्रकल्प मूल्यमापनचे चार टप्पे आहेत -

- 1) सर्वप्रथम प्रकल्पाची पाहणी करणे.
- 2) प्रकल्प सुरू झाल्यावर आढावा घेणे.
- 3) प्रकल्पातील त्रुटी दूर करून उपाय सुचविणे.
- 4) प्रकल्प पूर्ण झाल्यावर मूल्यमापन करणे.

प्रकल्प मूल्यमापनच्या प्रमुख चा पद्धती आहेत -

- 1) प्रकल्पाच्या आर्थिक व तांत्रिक बाबी तपासणे.
- 2) अर्थव्यवस्थेवरील परिणामांचे मूल्यमापन करणे.
- 3) प्रकल्पाचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष परिणाम विचारात घेणे.
- 4) प्रकल्प निवडीचे निकष ठरविणे.

सामाजिक खर्च-लाभ विश्लेषणाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे निव्वळ सामाजिक लाभ होय.

निव्वळ सामाजिक लाभ = सामाजिक लाभ - सामाजिक खर्च

NSB = TSB - TSC

NSB = Net Social Benefits

TSB = Total Social Benefits

TSC = Total Social Costs

सामाजिक खर्च-लाभाचे मापन बाजारातील किमतीवरून केले जात नाही तर सामाजिक किमतीच्या साहाय्याने केले जाते. सार्वजनिक गुंतवणुकीपासून सरकारला प्रत्यक्ष जो लाभ होतो व खर्च येतो त्याला प्रत्यक्ष लाभ व प्रत्यक्ष खर्च असे म्हणतात. याउलट समाजातील इतर घटकांना जे फायदे-तोटे सहन करावे लागतात त्यास अप्रत्यक्ष फायदे-तोटे असे म्हणतात.

भारतीय नियोजन मंडळाने 1975 मध्ये असे मत व्यक्त केले की, गुंतवणुकीबाबत विश्लेषकाने चार परिणाम विचारात घेतले पाहिजेत ते म्हणजे आर्थिक, सामाजिक, वित्तीय व पर्यावरणविषयक होत. सामाजिक खर्च-लाभाचे विश्लेषण करताना अनेकविध प्रश्न भेडसावतात. अशा वेळी त्यांची सोडवणूक पुढीलप्रमाणे करावी -

- 1) पैशात रूपांतरित करता येणारे व पैशात मोजता येणारे सामाजिक खर्च-लाभ.
- 2) सामाजिक खर्च-लाभ पैशात मोजता येतो, परंतु पैशात रूपांतर करता येत नाही.

ज्या सामाजिक खर्च-लाभाचे मापन पैशात करता येत नाही त्यासाठी या विश्लेषणाचा वापर केला जातो. या विश्लेषणात प्रत्यक्ष लाभ = प्रत्यक्ष खर्च, अप्रत्यक्ष लाभ = अप्रत्यक्ष खर्च हे घटक असतात. सामाजिक लाभांमध्ये सरकारच्या महसुलात वाढ, परकीय चलन बचत, रोजगार वाढ यांचा समावेश होतो. सामाजिक खर्चांमध्ये समाजाला सहन करावा लागणारा प्रत्येक खर्च होय.

सामाजिक खर्च-लाभ विश्लेषणातील दुसरा महत्त्वाचा घटक म्हणजे काल्पनिक किमतीचा वापर होय. खर्च-लाभाचे विश्लेषण करताना बाजार किमती उपयुक्त नसतात तर काल्पनिक किमती महत्त्वाच्या ठरतात. बाजारातील किमती सीमांत खर्चापेक्षा जास्त असतात.

सामाजिक खर्च-लाभ विश्लेषणात भविष्यकालीन लाभापेक्षा वर्तमानकालीन लाभ मोजण्यासाठी 'वटावदाराचा' वापर केला जातो.

सर्वसाधारणपणे सामाजिक खर्च-लाभ मोजण्यासाठी सामाजिक लाभ/सामाजिक खर्च हे गुणोत्तर वापरले जाते. म्हणजेच

B B = सामाजिक लाभ

C C = सामाजिक खर्च

सार्वजनिक प्रकल्प गुंतवणुकीपासून मिळणारे खर्च-लाभ मोजताना चालू खर्च व देखभाल खर्च विचारात घेतले जातात. सामाजिक खर्च-लाभाच्या वर्तमान खर्च-लाभाच्या गुणोत्तरावरून प्रकल्प स्वीकारला किंवा नाकारला जातो. हे गुणोत्तर 1 किंवा 1 पेक्षा जास्त किंवा 1 पेक्षा कमी असते. गुणोत्तर 1 पेक्षा जास्त असेल तर प्रकल्प स्वीकारला जातो. 1 व 1 पेक्षा कमी गुणोत्तर असल्यास प्रकल्प नाकारला जातो.

सामाजिक खर्च - लाभ विश्लेषणातील घटक (Factors evaluated in Cost Benefit Analysis) :

सार्वजनिक गुंतवणुकीमुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात जी वाढ होते, त्यामुळे लोकांचे उत्पन्न किती वाढले. शेवटी उत्पादन व उपभोग वाढीवरून लाभ मोजले जातात. हे लाभ ठरविणारे घटक पुढीलप्रमाणे -

1) वास्तव लाभ :

एखाद्या धरणाच्या निर्मितीमुळे शेतीच्या पाणीपुरवठ्यात वाढ होऊन शेतकऱ्यांचे वास्तव उत्पन्न वाढते. पण सरकारने शेतकऱ्यांवर कर आकारल्यास फायदे कमी होतील. याउलट सिंचनामुळे शेती उत्पादन वाढून शेतकऱ्यांचे वास्तव उत्पन्न वाढल्यास त्याचा वास्तव लाभ जास्त होईल.

2) प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष लाभ :

प्रकल्प गुंतवणुकीपासून ताबडतोब मिळणारा लाभ म्हणजे प्रत्यक्ष लाभ होय. उदा. नदीवरील धरणामुळे पूरनियंत्रण, सिंचनवाढ, जलवाहतूक, विद्युतनिर्मिती इ. प्रत्यक्ष लाभ मिळतात. याउलट त्या भागातील लोकांच्या रोजगारात वाढ, मूलभूत सुखसोयीतील वाढ झाल्याने लोकांचे उत्पन्न वाढल्यास त्याला अप्रत्यक्ष लाभ म्हणतात.

3) पैशात मोजता येणारे व न मोजता येणारे लाभ :

गुंतवणुकीमुळे काही लाभ पैशात मोजता येतात. उदा. उत्पन्नवाढ, उत्पादन वाढ, गुंतवणूक वाढ इत्यादी. याउलट काही लाभ पैशात मोजता येत नाहीत. उदा. लोकांमधील गुणात्मक बदल.

ब) सामाजिक खर्चाशी संबंधित घटक :

- 1) **प्रकल्प खर्च** : प्रकल्प उभारणीसाठी येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या खर्चाचा समावेश यात होतो. उदा. कामगार भांडवल, नैसर्गिक साधने, परकीय चलन इ.
- 2) **सहखर्च** : उत्पादन प्रक्रियेत प्रकल्पखर्चाशिवाय जो खर्च केला जातो त्याला सहखर्च म्हणतात. उदा. विविध प्रकारचे कर.
- 3) **वास्तव व नामधारी खर्च** : एखादा प्रकल्प राबविताना लोकांकडून पैसा घेतला असेल तर त्याला वास्तव खर्च म्हणतात. याउलट लोकांकडून कर्ज घेऊन प्रकल्प हाती घेताना तर त्याला नामधारी खर्च म्हणतात.
- 4) **प्रत्यक्ष खर्च** : प्रकल्प उभारणीसाठी देखरेख व अंमलबजावणीवर केलेला खर्च म्हणजे प्रत्यक्ष खर्च होय. यालाच प्राथमिक खर्च असेही म्हणतात.
- 5) **अप्रत्यक्ष खर्च** : प्रकल्पावर काम करणाऱ्या लोकांसाठी घरे बांधणे, शाळा, दवाखाने इत्यादींसाठी केलेला खर्च होय. यालाच दुय्यम खर्च असेही म्हणतात.

थोडक्यात असे की, सामाजिक खर्च-लाभ विश्लेषण महत्त्वाचे असले तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात खर्च-लाभ मोजण्यात अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. खर्च मोजताना काल्पनिक किंमत विचारात घ्यावी लागते त्यामुळे लाभाचे मापन करणे अवघड काम आहे. तरीही सामाजिक खर्च-लाभ पद्धती महत्त्वाची आहे कारण नियोजनकारांना गुंतवणुकविषयक निर्णय घेण्यास मदत होते. त्यामुळे साधनसामग्रीचे योग्य वाटप करता येते.

4.2.6 सार्वजनिक खर्चविषयक सिद्धांत (Theory of Public Expenditure) :

सार्वजनिक खर्च म्हणजे सरकारने केलेला खर्च होय. सरकार समाजासाठी किंवा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेसाठी खर्च करीत असते. ऐतिहासिकदृष्ट्या सर्वच देशांचा सार्वजनिक खर्च सतत वाढतच आहे. 20 व्या शतकात सरकारच्या वाढत्या खर्चाचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले. लॉवेल हॅरिस यांच्या मते, अर्थशास्त्रज्ञांनी करसिद्धांतांवर जेवढे लक्ष केंद्रित केले तेवढे खर्चविषयक सिद्धांतांवर केलेले नाही. एवढेच नव्हे तर वाढत्या खर्चावर मर्यादा घातली होती. त्यानंतरच्या अर्थशास्त्रज्ञांनी ही मर्यादा दूर करण्याचा प्रयत्न केला. यासंदर्भात प्रामुख्याने दोन सिद्धांत विचारात घ्यावे लागतात. त्यांनाच वाढत्या खर्चाचे नियम किंवा सिद्धांत असे म्हणतात.

4.2.6.1 वॅगनरचा नियम (Wagner's Law) :

जर्मन अर्थशास्त्रज्ञ अँडॉल्फ वॅगनर यांनी सर्वप्रथम सार्वखर्चाचा सिद्धांत मांडला. वॅगनरच्या या नियमालाच राज्याचा वाढत्या कार्याचा नियम असे म्हणतात. वॅगनरच्या नियमानुसार केंद्र-राज्ये व स्थानिक अशा सर्व स्तरांवरील सरकारांचा खर्च सतत वाढतच आहे. कारण अलीकडील सरकारे नवीन व जुनी कार्ये अधिक कुशलतेने पार पाडत आहेत. प्रसिद्ध इटालियन अर्थशास्त्रज्ञ एफ. एस. निट्टी यांनी वॅगनरच्या नियमाला पाठिंबा देऊन असा निष्कर्ष काढला की प्राचीन काळापासून सार्वजनिक खर्च वाढतच आहे. सरकारे केंद्रीकृत असोत की, विकेंद्रिकृत, युद्धप्रिय असोत की शांतताप्रिय, लहान असोत की मोठी, या सर्व सरकारांमध्ये सार्वजनिक खर्च सतत वाढतच आहे. तसेच वॅगनरच नियम फक्त जर्मनीलाच लागू पडतो असे नाही तर सर्व देशांना लागू पडतो. या सार्वजनिक खर्चात विस्तीर्ण खर्चवाढ व सखोल खर्चवाढ दिसून येते. ही खर्चवाढीची प्रवृत्ती पुढील कारणांनी दिसून येते -

- 1) सार्वजनिक खर्चात वाढ होण्याचे कारण म्हणजे परंपरागत कार्यात झालेला वाढ होय. उदा. संरक्षण व प्रशासनावरील खर्चवाढ होय.
- 2) सरकारच्या जबाबदाऱ्या वाढल्यामुळे कल्याणकारी योजनांमुळे खर्च सतत वाढतच आहे.
- 3) अलीकडील काळात सरकारे सामाजिक गरजा भागविण्यासाठी प्रचंड खर्च करित आहेत.
- 4) लोकसंख्यावाढीबरोबर सार्वजनिक खर्च वाढताना दिसतो. वाढत्या लोकसंख्येला अनेकविध सामाजिक सेवा पुरवाव्या लागतात. शहरीकरणाचा वेग वाढल्याने प्रतिव्यक्ती सार्वजनिक खर्च वाढतो.
- 5) किंमतवाढीच्या परिस्थितीत सार्वजनिक खर्च वाढीला चालना मिळते. एवढेच नव्हे तर सार्वजनिक खर्चाचे विशेषीकरण सुरू होते. म्हणजेच सामाजिक सेवांचा दर्जा उंचावण्यासाठी सार्वजनिक खर्च वाढतो. सरकारलाही वाढत्या किमतीला वस्तू व सेवा खरेदी कराव्या लागतात तेव्हा सरकारचा खर्च वाढतो.
- 6) आधुनिक अर्थव्यवस्थांमध्ये सरकारचे महत्त्वाचे कर्तव्य आहे की, बाजारयंत्रणेतील दोष दूर करणे, आर्थिक विषमता कमी करणे, आर्थिक व सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे, सामाजिक सुरक्षा योजना राबविले इत्यादींसाठी सरकारला वाढत्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो.

4.2.6.2 वाईझमन-पिकॉक सिद्धांत (Wiseman peacock Hypothesis) :

सार्वजनिक खर्चात होणाऱ्या वाढीसंबंधी हा दुसरा महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. 1961 मध्ये इंग्लंडमधील अर्थशास्त्रज्ञ प्रा. अँलन पिकॉक आणि जॅक वाईझमन या दोघांनी 'द ग्रोथ ऑफ पब्लिक एक्स्पेंडिचर इन युनायटेड किंगडम' हा ग्रंथ प्रकाशित केला. सन 1890 ते 1955 या कालखंडातील इंग्लंडमधील सार्वजनिक खर्चाचा अभ्यास केला.

या सिद्धांतानुसार सार्वजनिक खर्च हा सतत आणि सारख्याच प्रमाणात वाढत नाही तर तो कमी-अधिक प्रमाणात टप्प्याटप्प्याने वाढतो. अर्थव्यवस्थेत अचानक एखादी सामाजिक व इतर प्रकारची परिस्थिती उद्भवते की ज्यामुळे खर्च वाढविणे आवश्यक ठरते परंतु अस्तित्वात असलेल्या उत्पन्नातून तो खर्च भागविता येत नाही. अशी विशेष परिस्थिती उद्भवण्याच्या आधीच्या काळात देखील सार्वजनिक खर्च वाढल पाहिजे अशी गरज भासते. परंतु 'उत्पन्न पुरेसे नाही' या सबबीखाली तो खर्च केला जात नाही. तथापि बदलत्या परिस्थितीत मात्र ही सबब चालण्यासारखी नसते. अशा वेळी सार्वजनिक खर्च वाढववाच लागतो. तेव्हा सार्वजनिक उत्पन्न खरोखरच कमी पडते याची जाणीव सर्वांनाच होते.

अशा प्रकारे पूर्वीच्या खर्च व उत्पन्नाच्या खालच्या पातळीपासून नवीन वरच्या पातळीवर खर्चाचे स्थानांतरण घडून येते त्याला स्थानांतरण परिणाम असे म्हणतात. नवीन आवश्यक अशा खर्च पातळीच्या तुलनेत कमी पडणाऱ्या उत्पन्नपातळीमुळे तपासणी परिणाम निर्माण होतो.

सरकार आणि लोकांकडून उत्पन्न परिस्थितीची पाहणी केली जाते. तसेच नव्याने निर्माण झालेले महत्त्वाचे प्रश्न सोडविण्यासाठी जी खर्चवाढ आवश्यक आहे तो भरून काढण्यासाठी कोणती उपाययोजना केली पाहिजे व या संबंधी पाहणी केली जाते. त्यातून करविषयक सहनशक्तीची एक वरची पातळी निर्माण होते. म्हणजे करांचे अधिक ओझे सहन करायल लोक तयार होतात. शेवटी करांची व खर्चाची वरची पातळी सुरू होते. अशा प्रत्येक वेळी निर्माण होणाऱ्या ती निकडीच्या विशेष परिस्थितीमुळे एकूण आर्थिक व्यवहारांचे प्रमाण वाढत जाते. त्यालाच केंद्रीकरण परिणाम असे म्हणतात.

वरील सिद्धांताचा ती निकडीच्या विशेष परिस्थितीवर अधिक भर आहे. प्रत्यक्षात मात्र अर्थव्यवस्थेची प्रगती होत असताना काही रचनात्मक बदल घडून येतात त्यामुळे सार्वजनिक खर्चवाढीची प्रवृत्ती दिसून आली.

वाईझमन-पिकॉक यांनी सर्व बाजूंनी विचार न करता फक्त एका विशिष्ट घटकांवर भर दिला आहे. प्रत्यक्षात मात्र वाढती लोकसंख्या, वाढते शहरीकरण, लोकांची जागरूकता, महागाईत वाढ, संरक्षणावरील वाढता खर्च, बाजारयंत्रणेला आलेले अपयश इत्यादी घटकांमुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होत गेली.

4.2.6.3 सार्वजनिक खर्चाचा शुद्ध सिद्धांत (Pure Theory of Public Expenditure) :

सेलिंगमन व इतर अर्थशास्त्रज्ञांनी हा सिद्धांत मांडला. त्यांच्या मते, सार्वजनिक उत्पन्न, सार्वजनिक खर्च व सार्वजनिक कर्ज यासंबंधी विचार करताना सामाजिक कल्याणाचा विचार करण्याची गरज नाही. करांद्वारे श्रीमंताचे उत्पन्न कमी करणे व गरिबांना सवलती देणे याचा सार्वजनिक आय-व्ययाशी कोणताही संबंध नाही. म्हणजेच सरकारने आर्थिक व सामाजिक परिणामापासून अलिप्त राहून सार्वजनिक वित्तव्यवहार करावेत. त्यामुळे सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती कमी राहते.

सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत वॅगनर एजवर्थ, व प्रा. पिंगू यांनी वरील सिद्धांतांवर आक्षेप घेतला. त्यांच्या मते, कररूपाने श्रीमंतांचे उत्पन्न काढून घेऊन गरिबांसाठी खर्च करणे आणि संपूर्ण समाजाचे कल्याण साधणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय कल्याणकारी राज्याची संकल्पना निर्माण करता येत नाही.

केन्स व हॅन्सन या आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक आय-व्ययाचा उपयोग आर्थिक स्थैर्यासाठी करावा असे सुचविले. त्यानंतर प्रो. ए. पी. लर्नर यांनी कार्यात्मक वित्ताची संकल्पना मांडली. य संकल्पनेनुसार करांद्वारे सरकारला उत्पन्न मिळावे हा नसून लोकांची खरेदी-शक्ती कमी व्हावी हा आहे. तसेच सार्वजनिक खर्चाद्वारे देशातील मागणी-पुरवठ्याचा समतोल साधण्याचा उद्देश असावा असे सुचविले.

आधुनिक अर्थव्यवस्थांमध्ये सरकारची कार्ये व जबाबदाऱ्या वाढल्या, अधिकारात वाढ झाली. त्यामुळे सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप व्यापक बनले. पैशांचा वाढता वापर कल्याणकारी राज्याची संकल्पना यांच्यामुळे सार्वजनिक आय-व्ययाचे महत्त्व वाढत गेले. विकसित देशात आर्थिक स्थैर्यासाठी तर विकसनशील देशात आर्थिक विकासाच्या पूर्ततेसाठी सार्वजनिक वित्तव्यवहारांची नितांत गरज भासली. म्हणून या अभ्यास विषयाची पद्धतशर व शास्त्रशुद्ध अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे.

4.2.7 सार्वजनिक खर्चाचे परिणाम (Effects of Public Expenditure):

आधुनिक अर्थव्यवस्थांमध्ये उत्पादनासाठी नवीन यंत्र व तंत्र वापरले जात आहे. सरकारला आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चात वाढ करावी लागत आहे. या सार्वजनिक खर्चात वाढ करावी लागत आहे. या सार्वजनिक खर्चातील वाढीचे अर्थव्यवस्थेवर अल्पकालीन व दीर्घकालीन परिणाम होतात.

अ) सार्वजनिक खर्चाचे उत्पादनावरील परिणाम :

सार्वजनिक खर्चाचे देशातील आर्थिक व्यवहारावर दूरगामी परिणाम होतात. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चाचा साध्य म्हणून नव्हे तर साधन म्हणून उपयोग केला जात आहे. सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्च अनुत्पादक मानला

होता. त्यामुळे सरकारने आपला खर्च मर्यादित ठेवावा. आज मात्र सार्वजनिक खर्चामुळे पाहण्याचा दृष्टिकोन व्यापक बनला. विकसनशील देशात आणि कल्याणकारी राज्य या संकल्पनेमुळे सार्वजनिक खर्च सतत खंडन करून सार्वजनिक खर्चासंबंधी दोन महत्त्वाच्या बाबी मांडल्या -

- 1) सार्वजनिक खर्चाचे खरे स्वरूप म्हणजे देशातील खरेदीशक्तीची हस्तांतरणे होत. उदा. अनुदान, कर्जावरील व्याज, निवृत्ती वेतन इत्यादी.
- 2) शिक्षण, आरोग्य व सामाजिक सुरक्षा योजनांवरील खर्चामुळे समाजाची उत्पादनक्षमता अप्रत्यक्षपणे वाढते. सार्वजनिक खर्चाचे उत्पादनावरील परिणाम साधारणतः तीन घटकांद्वारे व्यक्त केले जातात.
  - 1) काम, बचत व गुंतवणुकीच्या पात्रतेवरील परिणाम.
  - 2) काम, बचत व गुंतवणुकीच्या इच्छेवरील परिणाम.
  - 3) उपभोगाच्या स्थानांतरणाचे परिणाम.

काम, बचत व गुंतवणुकीच्या पात्रतेवरील परिणामाच्या दृष्टीने विचार केल्यास असे आढळून येते की, सार्वजनिक खर्चामुळे व्यक्तीची काम करण्याची पात्रता वाढते. उदा. सरकारने दिलेल्या अनुदानामुळे व्यक्तीची खरेदी-शक्ती वाढते. ही अनुदाने पैशाच्या स्वरूपात व वस्तूच्या स्वरूपात आढळतात. परिणामतः व्यक्तीच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ होते. त्यामुळे व्यक्तीची काम करण्याची पात्रता वाढते.

सार्वजनिक खर्चाचा परिणाम लोकांच्या काम, बचत व गुंतवणुकीच्या इच्छेवरही होतो. हा परिणाम लोकांच्या मानसिक प्रक्रियांशी येतो. यासाठी सरकार तीन प्रकारची अनुदाने देते 1) निश्चित अनुदाने 2) सशर्त अनुदाने 3) बिनशर्त अनुदाने.

निश्चित अनुदानांचा लोकांच्या काम बचत व गुंतवणुकीवर फारसा परिणाम होत नाही. निवृत्तीवेतन, भविष्य निर्वाह निधा इ. सशर्त अनुदानांमुळे काही प्रमाणात लोकांची काम करण्याची इच्छा वाढते. बिनशर्त अनुदानांमुळे मात्र लोकांच्या काम करण्याच्या इच्छेवर अनुकूल परिणाम होतो.

काम, बचत, गुंतवणुकीवरील पात्रता व इच्छा यापेक्षा स्थानांतरणाचे परिणाम अधिक महत्त्वाचे आहेत. सार्वजनिक खर्चामुळे उत्पादनाची साधने एक उपयोगतून दुसऱ्या उपयोगात स्थानांतरित झाल्यामुळे उत्पादन वाढ होते. उदा. सरकारने उद्योगां अनुदाने दिल्यास उत्पादनवाढ होऊ शकते. सार्वजनिक खर्चाच्या मदतीने होणाऱ्या स्थानांतरणामुळे देशाच्या आर्थिक स्थैर्यावर परिणाम होतो. आर्थिक स्थानांतरणाचा मुख्य उद्देश उत्पादनात वाढ करणे हा आहे. त्याचबरोबर प्रादेशिक विषमता कमी करण्याचा हेतू यात दिसून येतो. त्यासाठी सरकार राज्यांना विविध प्रकारची अनुदाने देऊन प्रादेशिक समतोल निर्माण करू शकते.

ब) सार्वजनिक खर्चाचे वितरणावरील परिणाम :

कोणत्याही देशात संपत्तीच्या उत्पादनापेक्ष वितरणाला अधिक महत्त्व दिले जाते. त्यामुळे सरकारी हस्तक्षेपाची अपेक्षा वाढली. म्हणून विकसित व विकसनशील देशात संपत्ती वितरणाचे काम हाती घेण्यात आले. संपत्ती वितरणातील विषमता जेवढी कमी तेवढे समाजहित जास्त याची जाती व सरकारांना झाली. म्हणून महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य करण्यासाठी राज्यकोषीय धोरणाचा वापर सुरू झाल. राज्यकोषीय धोरणाचा एक भाग म्हणून सार्वजनिक खर्चाद्वारे उत्पन्न व संपत्तीतील विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न सरकारकडून केला जात आहे. राज्यकोषीय धोरणामध्ये करारोपण व सार्वजनिक खर्च हे दोन उपाय महत्त्वाचे मानले जातात. कर व खर्च या दोन साधनांद्वारे सरकार उत्पन्न व संपत्तीचे पुनर्वितरण घडवून आणते.

सार्वजनिक खर्चाचे मूलभूत साधन म्हणजे अनुदान होय. डॉ. डाल्टनच्या मते, सरकार विविध प्रकारची अनुदाने देऊन सार्वजनिक खर्च करीत असते. ही अनुदाने साधारणतः पाच प्रकारची असतात -

- 1) **प्रगतशील अनुदाने** – उत्पन्नवाढीबरोबर जी अनुदाने कमी होतात आणि उत्पन्न कमी असताना अनुदाने वाढतात त्यांना प्रगतशील अनुदाने म्हणतात.
- 2) **प्रमाणशीर अनुदाने** – जी अनुदाने सर्व व्यक्तींना सारख्याच प्रमाणात दिली जातात त्यांना प्रमाणशीर अनुदाने म्हणतात.
- 3) **प्रतिगामी अनुदाने** – जी अनुदाने उत्पन्नवाढीबरोबर वाढतात व उत्पन्न कमी असताना कमी होताना त्यांना प्रतिगामी अनुदाने म्हणतात.
- 4) **रोख अनुदाने** – सार्वजनिक खर्चाचा एक भाग म्हणून रोख अनुदाने होत. उदा. वृद्धापकाळातील वेतन बेकारीभत्ता, विधवा, निराधार योजना इ. अनुदानामुळे आर्थिक विषमता कमी होते.
- 5) **वस्तुरूप अनुदाने** – सरकारच्या खर्चाचा आणखी एक भाग म्हणजे वस्तुरूप अनुदाने होत. उदा. अन्नधान्ये, शिक्षणसाहित्य इ.मुळे गरिबांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ होऊन राहणीमानात सुधारणा घडून येते. आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी वरील अनुदानांचा उपयोग होतो.

क) सार्वजनिक खर्चाचे रोजगारावरील परिणाम

प्रत्येक देशात स्थैर्यासह आर्थिक विकास साधणे यावर जस्त लक्ष केंद्रित केले जाते. उपलब्ध साधनसामग्रीचा कार्यक्षम वापर करणे गरजेचे असते. वास्तविक पाहता प्रत्येक देशात बेरोजगारीचे कमी-अधिक प्रमाणात असते. परंतु तिचे स्वरूप वेगवेगळे दिसते. मंदीच्या परिस्थितीत उत्पादनाच्या किमती घसरतात अशा वेळी नफ्याचे प्रमाण कमी झाल्याने उत्पादन कमी किंवा बंद होते. परिणामी बेरोजगारी वाढते. केन्सच्या विचारसरणीनुसार मागणीच्या अभावामुळे मंदी निर्माण झाली. अशा वेळी सार्वजनिक खर्च उपयुक्त ठरतो. म्हणून सरकारने मंदीच्या अवस्थेत खर्चाची भरपाई करावी असे सुचविले. अशा रीतीने सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्था मंदीतून पुनरुज्जीवित करता येईल. थोडक्यात असे की, सार्वजनिक खर्चामुळे रोजगार वाढून उत्पादन साधनांचा कार्यक्षम वापर सुरू होईल.

4.2.8 सार्वजनिक खर्चविषयक धोरण :

सार्वजनिक खर्च करताना प्रत्येक देशात पुढील बाबींना महत्त्व दिले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविणे, नैसर्गिक साधनांचा जास्तीत जास्त वापर करणे, रोजगार संधी वाढवणे, आर्थिक विषमता कमी करणे, किंमतस्थैर्य राखणे, व्यापारचक्र विरोधी उपाययोजने, सामाजिक गरजांची पूर्तता करणे, खाजगी क्षेत्राला प्रेरणा देणे इत्यादी.

आर्थिक नियोजनातील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला विविध कार्ये पार पाडावी लागतात. अशा परिस्थितीत खर्च नियंत्रण सार्वजनिक खर्चातर्गत येते. सार्वजनिक खर्चामुळे महत्तम सामाजिक लाभ निर्माण करता आला पाहिजे. त्यासाठी खर्चविषयक धोरण वास्तववादी, अचूक व शास्त्रशुद्ध असावे असे सुचविले जाते.

सार्वजनिक खर्चाची मार्गदर्शक तत्त्वे :

- 1) आर्थिक गरजेच्या तीतेनुसार उपक्रमांना अग्रक्रम देणे.
- 2) सार्वजनिक उपक्रमांचा अग्रक्रम निश्चित करणे.
- 3) देशाचे आर्थिक स्वावलंबन अबाधित ठेवणे.
- 4) साधनसामग्रीचे पर्याप्त वाटप करणे.
- 5) खाजगी क्षेत्राची स्वायत्तता टिकविणे.
- 6) अत्यावश्यक उपभोग्य वस्तूंचे न्याय्य पद्धतीने वाटप करणे.
- 7) सामाजिक कल्याणाच्या विविध योजना राबविणे.

- 8) अंकेक्षणाची व लेखापरीक्षणाची उचित व्यवस्था निर्माण करणे.
9) सार्वजनिक खर्चाचे पूर्वनियोजन करणे.

सार्वजनिक खर्च धोरण अल्प कालावधीत ताठर व दीर्घकालीन परिस्थितीत लवचीक असावे. परिस्थितीनुरूप सार्वजनिक खर्च बदलल्यास योग्य तो प्रतिसाद मिळेल. देशाची ध्येय-धोरणे व सार्वजनिक खर्च धोरण यात योग्य तो समन्वय असला पाहिजे.

4.2.9 भारतातील सार्वजनिक खर्चाची प्रवृत्ती (Trends in Public Expenditure in India) :

वर्ष Year	महसूली खर्च Revenue Expenditure	भांडवली खर्च Capital Expenditure	एकूण खर्च Total Expenditure
1990-1991	3,38,713	74,535	4,13,248
2002-2003	3,62,074	1,09,129	4,71,203
2004-2005	3,84,329	1,13,923	4,98,252
2005-2006	4,39,761	66,362	5,06,123
2006-2007	5,14,609	68,778	5,83,387
2007-2008	5,94,433	1,18,238	7,12,671
2008-2009	6,58,179	92,764	7,50,883
2009-2010	8,97,232	1,23,606	10,20,835
2010-2011	9,58,724	1,50,025	11,08,749
2011-2012	10,97,162	1,60,567	12,57,729
2012-2013	12,86,109	2,04,816	14,90,925

स्त्रोत : RBI Annual Report 2006-2007 (P 300)
Govt of India - Economic survey 2007-2008 (P 37)

तक्ता क्र. ४.२ केंद्रसरकार योजना व योजनेतर खर्च

वर्ष Year	योजना खर्च Plan Expenditure	योजनेतर खर्च Non-Plan Expenditure	एकूण खर्च Total Expenditure
1990-1991	28,265	76,933	1,05,298
2001-2002	1,01,194	2,61,259	3,62,453
2002-2003	1,14,089	2,89,924	4,04,013
2003-2004	1,69,860	4,13,527	5,83,387
2004-2005	2,05,082	5,07,589	7,12,671
2006-2006	2,43,385	5,07,498	7,50,883
2007-2008	3,25,146	6,95,689	10,20,835
2009-2010	3,73,091	7,35,657	11,08,749
2011-2012	4,41,546	8,16,182	12,57,729

स्त्रोत : Annual Report - 2002-2003 & 2008-2009 (P 37)
Govt of India - Economic survey 2007-2008 (P 39)

तक्ता नं. 4.1 वरील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की केंद्र सरकारच्या महसुली व भांडवली अशा दोन्ही प्रकारच्या खर्चात वाढ झाल्याने एकूण खर्च वाढतच गेला. तसेच भांडवली खर्च वाढीच्या तुलनेने महसुली खर्चात झालेली वाढ मोठ्या प्रमाणावर आहे. हा खर्च 2002-03 मध्ये 4,13,248 कोटी रुपये होता. 2012-13 पर्यंत हा खर्च 12,86,109 कोटी रुपयांपर्यंत वाढला.

अलीकडील काळात केंद्र सरकारच्या कार्यात वाढ होत आहे. तसेच नियोजनाचा अवलंब केल्यामुळे सरकारचा खर्च वाढतच आहे. 1991 नंतरच्या नवीन आर्थिक धोरणामुळे केंद्र सरकारच्या खर्चाची प्रवृत्ती पुढीलप्रमाणे आढळते.

- 1) केंद्र सरकारच्या एकूण खर्चात सतत व मोठ्या प्रमाणावर वाढ होत आहे. 1990-91 मध्ये हा खर्च 1,05,298 कोटी रुपये होता. 2009-10 पर्यंत हा खर्च 10,20,835 कोटी रुपयांपर्यंत वाढ झाली. 2011-13 पर्यंत हा खर्च 12,86,109 कोटी रुपयांपर्यंत वाढला.
- 2) केंद्र सरकारच्या खर्चाची विभागणी योजना व योजनेतर खर्च अशा दोन प्रकारांत केली जाते. 1991 पासून केंद्र सरकारच्या योजना व योजनेतर खर्चात सतत वाढ होत आहे हे तक्ता 4.2 वरून लक्षात घेता येईल. 1990-91 मध्ये केंद्र सरकारच्या योजना खर्च 28,365 कोटी रुपये होता, तर 2009-10 पर्यंत तो 3,25,149 कोटी रुपये झाला. योजनेतर खर्च 1990-91 मध्ये 76,933 कोटी रुपये होता. 2009-10 पर्यंत हा खर्च 6,95,689 कोटी रुपयांपर्यंत वाढला.

थोडक्यात असे की, वरील आकडेवारीच्या तक्त्यावरून केंद्र सरकारच्या एकूण खर्चात योजनेतर खर्चाचे प्रमाण योजना खर्चाच्या तुलनेने जास्त असल्याचे दिसते. 1991 नंतर योजना खर्च वाढत आहे, तर योजनेतर खर्च घटत आहे. परंतु अद्यापही योजना खर्च जवळपास 30 टक्के आणि योजनेतर खर्च 70 टक्के आढळतो.

4.3 स्वयंअध्यानासाठी प्रश्न.

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- 1) सार्वजनिक खर्चाची आवश्यकता का भासली? 2) सर्वजनिक खर्चाची तत्त्वे सांगा.
- 3) योजना व योजनेतर खर्चातील फरक सांगा. 4) सामाजिक खर्च-लाभ मोजण्याचे प्रकार कोणते?
- 5) विकासी व बिनविकासी खर्च म्हणजे काय?

ब) टीपा लिहा.

- 1) सार्वजनिक खर्च वाढीची कारणे. 2) वॅगनरचा नियम.
- 3) सार्वजनिक खर्चाचे आर्थिक वर्गीकरण. 4) सार्वजनिक खर्चाचा शुद्ध सिद्धांत.

क) दीर्घोत्तरी प्रश्न.

- 1) गुंतवणुकीबाबत सामाजिक खर्च-लाभाचे विश्लेषण करा.
- 2) सार्वजनिक खर्चाच्या वर्गीकरणाचे प्रकार स्पष्ट करा.
- 3) सार्वजनिक खर्चवाढीचे सिद्धांत स्पष्ट करा.
- 4) सार्वजनिक खर्चाचे उत्पादनावरील परिणाम सांगा.
- 5) सार्वजनिक खर्चाचे विभाजनावरील व रोजगारावरील परिणाम स्पष्ट करा.
- 6) भारतातील सार्वजनिक खर्चाची प्रवृत्ती विशद करा.

4.4 सारांश

आधुनिक अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकारकडून म्हणजेच केंद्र-राज्ये व स्थानिक सरकारे यांच्याकडून केलेला खर्च म्हणजे सार्वजनिक खर्च होय. अलीकडील काळात या विविध स्तरांवरील सरकारांकडून अनेकविध लोकोपयोगी कार्यांवर खर्च करित आहेत. 1951 पासून नियोजन स्वीकारल्यामुळे कार्ये वाढली म्हणून खर्च वाढत गेला याशिवाय योजनेतर खर्च सुद्धा वाढत गेला. विकासी व बिनविकासी खर्चात ही वाढ होत गेली. आपल्या देशात सार्वजनिक खर्च वाढण्यात लोकसंख्यावाढ, संरक्षणखर्चवाढ, शिक्षण, आरोग्य यावरील खर्चातील वाढ जबाबदार आहे. याशिवाय प्रशासन खर्चवाढ, लोकशाही शासनप्रणाली, कर्जावरील व्याज, किंमतवाढ इ. कारणे खर्चवाढीस जबाबदार आहेत.

सार्वजनिक खर्चवाढ स्पष्ट करण्यासाठी विविध सिद्धांत मांडण्यात आले. त्यात वॅगनर, वाईझमन-पिकाॅक, मसग्रेव्ह यांचे सिद्धांत महत्त्वाचे आहेत. याशिवाय सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण विविध अर्थशास्त्रज्ञांनी केली आहेत. याव्यतिरिक्त सार्वजनिक खर्चाबाबत काही मूलभूत तत्त्वे सुचविण्यात आली. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चातील वाढ नियंत्रित करणे शक्य झाले आहे.

4.5 पारिभाषिक शब्द :

Progressive	:	प्रगतशील
Proportional	:	प्रमाणशीर
Regressive	:	प्रतिगामी
Displacement Effect	:	स्थानांतरण परिणाम
Concentration Effect	:	केंद्रीकरण परिणाम
Developmental Expenditure	:	विकासी खर्च
Non-Development Expenditure	:	बिनविकासी खर्च
Plan Expenditure	:	योजना खर्च
Non-Plan Expenditure	:	योजनेतर खर्च

4.6 अधिक वाचनासाठी संदर्भग्रंथ

- 1) प्रा. देव-झामरे - राजस्व (1988), पिंपळापुरे अँड कंपनी, नागपूर.
- 2) प्रा. सु. रा. ओझरकर - राजस्व (1988), विद्या प्रकशन, नागपूर.
- 3) डॉ. हळवे-लॉडे - सार्वजनिक आय-व्यय, मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
- 4) H. L. Bhatia - Public Finance Vikas Publishing Home.
- 5) Rudder Datta & KPM Sundharam - Indian Economy
- 6) डॉ. राजेंद्र अ. रसाळ - भारतीय सार्वजनिक आय-व्यय (2010) (Success publication (Pune))
- 7) डॉ. एम. एन. शिंदे - सूक्ष्मलक्षी अर्थशास्त्र (2003) अजित पब्लिकेशन सांगली (Page 448 to 456)

pppp

करारोपण (Taxation)

५.१ घटकाची उद्दिष्टे (Objectives):

सदर प्रकरणाची मांडणी करत असताना पुढील महत्त्वाच्या उद्दिष्टांचा विचार करण्यात आलेला आहे .

- करारोपणाची रचना स्पष्ट करणे .
- पर्याप्त करारोपणाचे सिध्दांत स्पष्ट करणे .
- कर आकारणीचे समता तत्व आढावा घेणे .
- कर देय पात्रता स्पष्ट करणे .
- करदेय पात्रता निश्चित करणारे घटकांचे विवेचन करणे .
- लाभता आणि कर देय क्षमता दृष्टिकोन स्पष्ट करणे .
- करभाराचे सिध्दांत अभ्यासने .
- कर संक्रमणाचे सिध्दांताचा आढावा घेणे .
- दुहेरी करारोपणाच्या समस्या जाणून घेणे .
- शेती कराच्या समर्थनाचे आणि विरोधी मुद्दे अभ्यासणे .
- भारतातील प्रमुख कर विषयक सुधारणांची चर्चा करणे .

५.२ करारोपणाची रचना: (Structure of Taxation With Reference to India):

कर उत्पन्न: (Tax Revenue):

“देशातील सरकारला विशिष्ट कालखंडामध्ये सर्वप्रकारच्या प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांपासून प्राप्त होणा-या उत्पन्नास कर उत्पन्न असे म्हणतात .”

कराची व्याख्या (Definition of Tax):

“कोणत्याही विशिष्ट लाभाचा विचार न करता, सामुहिक हितासाठी सरकारने केलेल्या खर्चाच्या पूर्तीसाठी व्यक्ती आणि संस्थांकडून सरकारला दिले जाणारे सक्तीचे देणे म्हणजे कर होय .”

करारोपणाची रचना (Structure of Taxation):

“करांचे स्वरूप, उद्देश, रचना, कर आकारणीचे दर, करपध्दती यांच्या आधारे पुढील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण केले जाते .

स्वरूपानुसार करांचे वर्गीकरण (On the Basis of Form):

१. प्रत्यक्ष करः

“जेव्हा कराचा आघात व कराचा भार एकाच व्यक्तीवरती पडतो, कराचे संकमण होत नाही आणि कर भरण्याची कायदेशीर जबाबदारी ज्याची असते तीच व्यक्ती कर भरत असते त्यास प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात .”

प्राप्ती कर, संपत्ती कर यांच्या बाबतीत कराचा आघात व भार एकाच व्यक्तीवरती पडत असल्याने त्यास प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात .

काटकसर, समता, निश्चितता, लवचिकता, जागरूकता, आर्थिक विषमतेत घट यासारखे काही गुण प्रत्यक्ष कर पध्दतीमध्ये असले तरी गैरसोय, अप्रिय, अन्याय होण्याची शक्यता, कर टाळण्याची अधिक प्रवृत्ती, यासारखे दोष ही दीसून येतात .

२. अप्रत्यक्ष करः

“जेव्हा कराचा आघात एका व्यक्तीवर व कराचा भार दुस-या व्यक्तीवरती पडतो म्हणजेच ज्या करांचे संकमण होते असते अशा करांना अप्रत्यक्ष कर असे म्हणतात .”

विक्रीकर, उत्पादन कर यांच्या बाबतीत कराचा आघात एका व्यक्तीवरती आणि कराचा भार दुस-या व्यक्तीवरती पडत असल्याने त्यास अप्रत्यक्ष कर असे म्हणतात .

सोयीस्करता, सामाजिक कल्याण, उत्पादकता, लवचिकता, व्यापक आधार, टाळता येत नाहीत, चैनीच्या वस्तुंवर अधिक कर अधिक कर आकारणी करून प्रगतशील बनू शकतात यासारखे काही गुण अप्रत्यक्ष कर पध्दतीमध्ये आहेत . असे गुण असले तरी प्रतिगामी स्वरूप, अधिक वसुलीचा खर्च, अनिश्चितता यासारखे दोष दिसून येतात .

मुलतत्वाच्या आधारीत करांचे वर्गीकरण (On the Basis of Essence)

१. परिमाणानुसार कर/ विशिष्ट कर (Specific Tax):

“जेव्हा वस्तूचे वजन, आकारमान, लांबी, रूदी यासारख्या एककांचा किंवा परिमाणांचा विचार करून कर आकारणी केली जाते तेव्हा त्यास परीमाणानुसार कर असे म्हणतात .”

उदा.१०० टन साखरेवरती १०० रूपये कर, १००० मीटर कापडावरती २०० रूपये कर इ .

२. मूल्यानुसार कर (Ad-valorem Tax):

“जेव्हा वस्तूच्या किंमतीचा विचार करून कर आकारणी केली जाते तेव्हा त्यास मूल्यानुसार कर असे म्हणतात .”

उदा. १ हजार रूपयांच्या साखरेवरती १० टक्के कर, १० हजार रूपयांच्या कापडावरती २० टक्के कर .

आकारमाणानुसार कर (On the basis of Volume):

१. एकमुखी कर (Single Tax System):

“जेव्हा कर आकारणी करीत असताना एकच कर आकारला जात असेल तर त्यास एकमुखी कर पध्दती असे म्हणतात.”

२. बहुमुखी कर (Multiple Tax System):

“जेव्हा कर आकारणी करीत असताना विविध स्वरूपाचे अनेक कर आकारले जातात तेव्हा त्यास बहुमुखी कर पध्दती असे म्हणतात.”

करआकारणीच्या पध्दतीनुसार वर्गीकरण (On the Basis of Method)

१. प्रगतशील कर (Progressive Tax):

“ज्या कर प्रणालीमध्ये व्यक्तीच्या उत्पन्नामध्ये होणा-या वाढीबरोबर कराच्या दरामध्ये वाढ केली जाते व उत्पन्नामध्ये होणा-या घटीबरोबर कराच्या दरामध्येदेखील घट केली जाते तेव्हा त्यास प्रगतशील कर असे म्हणतात.”

प्रगतशील करालाच पुरोगामी कर, अधिप्रमाण कर, आरोही कर असेही म्हणतात.

अ.क्र.	कराचा आधार (व्यक्तीचे उत्पन्न)	कराचा दर
१.	रु. २००००० पेक्षा कमी	० %
२.	रु. २००००१ ते रु. ५०००००	१० %
३.	रु. ५००००१ ते रु. १००००००	२० %
४.	रु. १०००००१ पेक्षा जास्त	३० %

प्रगतशील कर प्रणालीचा अवलंब केल्यास लवचिकता, काटकसर, समता, आर्थिक स्थैर्य, आर्थिक समता यासारखे फायदे प्राप्त होत असल्याने या कर प्रणालीस आदर्श कर प्रणाली असे म्हणतात. असे असले तरी कर चुकवण्याच्या प्रवृत्ती मध्ये वाढ, विशिष्ट उत्पन्नापेक्षा अधिक उत्पन्न असणा-यांना समान दराने कर आकारणी केली जात असल्याने अन्यायकारी ठरतात, अव्यवहार्यता असे दोष दिसून येतात.

२. प्रमाणबद्ध कर (Proportional Tax):

“ज्या कर प्रणालीमध्ये करांचे दर सर्वच उत्पन्न स्थिरावरती समान असतात, उत्पन्नामध्ये होणा-या बदलाबरोबर कराच्या दरामध्ये बदलत नसतात त्यास प्रमाणबद्ध कर असे म्हणतात.”

प्रमाणबद्ध करालाच सम-प्रमाण कर, आनुपातिक कर, असेही म्हणतात.

अ.क्र.	कराचा आधार (व्यक्तीचे उत्पन्न)	कराचा दर
१.	रु.२००००० पेक्षा कमी	२० %
२.	रु.२००००१ ते रु.५०००००	२० %
३.	रु.५००००१ ते रु.१००००००	२० %
४.	रु.१०००००१ पेक्षा जास्त	२० %

प्रमाणाबद्ध कर प्रणालीमध्ये सरलता, वस्तूनिष्ठता, सुलभता, समता, उत्पादकता यासारखे फायदे प्राप्त होतात. असे फायदे होत असले तरी लवचिकतेचा अभाव, सामान्यांना अधिक अन्यायकारक, उत्पादकतेकडे दुर्लक्ष, आर्थिक विषमता वाढीस प्रेरक यासारखे दोषही दिसून येतात.

३. प्रतिगामी कर (Regressive Tax):

“ज्या कर प्रणालीमध्ये व्यक्तीच्या उत्पन्नामध्ये होणा-या वाढीबरोबर कराच्या दरामध्ये घट होत जाते व उत्पन्नामध्ये होणा-या घटीबरोबर कराच्या दरामध्ये वाढ होत असेल तर त्यास प्रतिगामी कर असे म्हणतात.”

प्रतिगामी करालाच न्यून प्रमाण कर, अधोगामी कर आनुपातिक कर, असेही म्हणतात.

अ.क्र.	कराचा आधार (व्यक्तीचे उत्पन्न)	कराचा दर
१.	रु.२००००० पेक्षा कमी	२० %
२.	रु.२००००१ ते रु.५०००००	१५ %
३.	रु.५००००१ ते रु.१००००००	१० %
४.	रु.१०००००१ पेक्षा जास्त	०५ %

या कर प्रणालीचा अवलंब केल्यास उत्पादकांच्या उत्पादकतेस अधिक वाव मिळाल्याने उत्पादनामध्ये वाढ होईल त्यामधून गुंतवणूक, रोजगार, आर्थिक विकास यामध्ये वाढ होईल तसेच दारीद्र्यामध्ये घट होईल यासारखे फायदे असले तरी समतेच्या तत्वाकडे दुर्लक्ष, आर्थिक विषमता वाढीस पोषक, सामान्य जनतेस अन्यायकारक यासारखे दोष ही यामध्ये दिसून येतात. परीणामी या कर प्रणालीला विरोध केला जातो.

४. -हासमान पुरोगामी कर (Degressive Tax):

“ज्या कर प्रणालीमध्ये कराचा आधार वाढत असताना सुरवातीला कराचे दर मंदगतीने वाढत जातात मात्र एका विशिष्ट मर्यादेनंतर एकाच दराने कर आकारणी केली जाते अशा कर प्रणालीस -हासमान पुरोगामी कर असे म्हणतात.”

प्रतिगामी करालाच न्यून प्रमाण कर, अधोगामी कर आनुपातिक कर, असेही म्हणतात .

अ.क्र.	कराचा आधार (व्यक्तीचे उत्पन्न)	कराचा दर
१.	रु. २००००० पेक्षा कमी	१०.० %
२.	रु. २००००१ ते रु. ५०००००	१०.५ %
३.	रु. ५००००१ ते रु. १००००००	११.० %
४.	रु. १०००००१ पेक्षा जास्त	११.० %

या कर प्रणालीमध्ये प्रगतशील करप्रणाली व समप्रमाण करप्रणालीचे मिश्रण असल्याचे दिसून येते. परंतु या कर प्रणाली मध्ये करांचा भार श्रीमंताच्या तुलनेत गरीबांवरती अधिक पडत असल्याने यामधून आर्थिक विषमता वाढण्याची शक्यता असल्याने या करप्रणालीस ही विरोध होतो .

प्रगतशील, प्रमाणबद्ध, प्रतिगामी आणि -हासमान पुरोगामी कर या सर्व करप्रणाली पैकी प्रगतशील कर प्रणालीचा अवलंब केल्यास लवचिकता, काटकसर, समता, आर्थिक स्थैर्य, आर्थिक समता यासारखे फायदे प्राप्त होत असल्याने या कर प्रणालीस आदर्श कर प्रणाली मानले जाते व तीचा वापर समाज हीत राष्ट्रहीत यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा मानला जातो .

राष्ट्रीय कर आणि स्थानिक करः

१. राष्ट्रीय कर (National Tax):

“ज्या करांची आकारणी व वसूली राष्ट्रीय स्तरावरती केली जाते त्या करांना राष्ट्रीय कर असे म्हणतात .”

२. स्थानिक कर (Local Tax):

“जे कर स्थानिक स्तरावरती असलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडून आकारले जातात व वसूल केले जातात त्या करांना स्थानिक कर असे म्हणतात .”

वैशिष्ट्यांवरती आधारीत करांचे वर्गीकरण (On the Basis of Nature):

१. प्राप्ती कर (Income Tax):

“जो कर व्यक्तीच्या उत्पन्नाचा आधार घेऊन आकारला जातो त्या कराला प्राप्ती कर किंवा आयकर असे म्हंटले जाते .”

२. संपत्ती कर (Property Tax):

“संपत्तीचा आधार घेऊन जो कर आकारला जातो त्या कराला संपत्ती कर असे म्हंटले जाते .”

३. उत्पादन कर (Production Tax):

“वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाच्या आधारावरती जो कर आकारला जातो तो कर म्हणजे उत्पादन कर होय.”

४. उपभोग कर (Consumption Tax):

“व्यक्ती आणि संस्थांचा उपभोग खर्च विचारामध्ये घेऊन जो कर आकारला जातो त्याकराला उपभोग कर असे म्हणतात.”

५. उपभोग्य वस्तूवरील कर (Tax on Consumption Goods):

“उपभोग्य वस्तूवरती जो कर आकारला जातो व वसूल केला जातो त्या कराला उपभोग्य वस्तूवरील कर असे म्हणतात.”

६. भांडवली वस्तूवरील कर (Tax on Capital Goods):

“भांडवली वस्तूवरती जो कर आकारला जातो व वसूल केला जातो त्या कराला भांडवली वस्तूवरील कर असे म्हणतात.”

५.३ पर्याप्त करारोपणाचे सिध्दांत (Theory of Optimal Taxation):

सार्वजनिक अर्थकारण किंवा शासकीय अर्थशास्त्राच्या अभ्यासामध्ये सार्वजनिक कर्ज, सार्वजनिक खर्च, करारोपण आणि अंदाजपत्रक यांचा समावेश होतो. करारोपणाचा आधार घेऊन राजकोषीय धोरणाची विविध उद्दीष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न सरकार करत असते. कोणत्याही अर्थव्यवस्थेमध्ये करारोपण पर्याप्त असणे आवश्यक मानले जाते. पर्याप्त करारोपणालाच आदर्श करारोपण असेही म्हंटले जाते.

५.३.१ पर्याप्त करारोपणाची व्याख्या (Definition of Optimal Taxation):

“करारोपणाच्या ज्या पध्दतीमध्ये किमान साधन खर्चाच्या सहाय्याने, न्याय तत्वाच्या अंमलबजावणीसह आर्थिक कार्यक्षमता वाढविण्यावरती भर दिला जातो त्या कर पध्दतील पर्याप्त कर पध्दती असे म्हंटले जाते.”

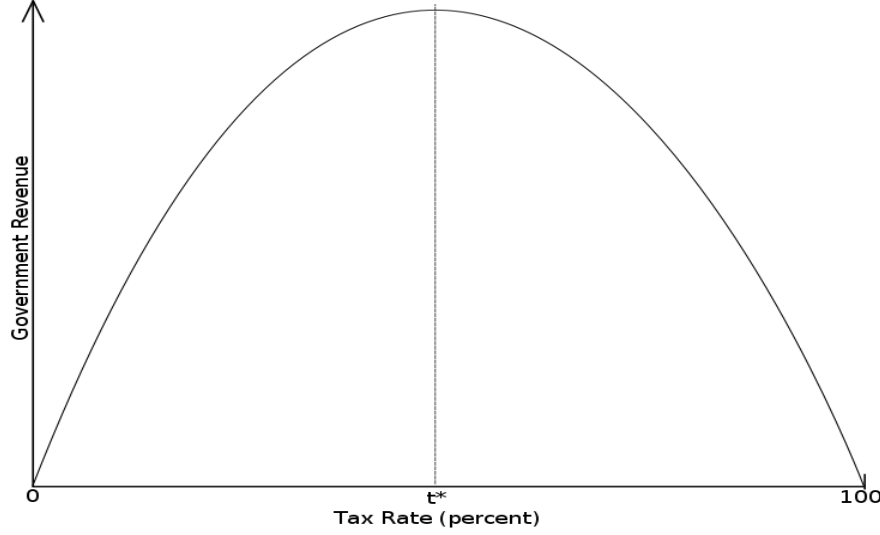
५.३.२ पर्याप्त करारोपणाचा सिध्दांत (Theory of Optimal Taxation):

अमेरीकन अर्थतज्ञ लाफर यांनी लाफर वक्राच्यासाहाय्याने पर्याप्त करारोपणाचा सिध्दांत स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

त्यामते ज्या कराच्या दराला देशातील सरकारचा एकूण महसूल महत्तम होतो त्या दराला पर्याप्त कर दर असे म्हंटले जाते. तर त्या दराने सरकार कडून आकारणी करणे म्हणजे पर्याप्त करारोपण होय.

५.३.३ आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्टीकरणः

अर्थतज्ञ लाफर यांनी पुढील लाफर वक्राच्या साहाय्याने पर्याप्त करारोपणाचा सिध्दांत स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

वरील आकृती मध्ये 'उभ्या' अक्षावर्ती करापासून प्राप्त होणारे उत्पन्न तर 'आडव्या' अक्षावर्ती सरकारचा एकूण कर महसूल दर्शविलेला आहे. सुरुवातीला कराचा दर शून्य असताना कर महसूल देखील शून्यच आहे. नंतर कराचे दर वाढत असताना कर उत्पन्न देखील वाढत जाताना दिसते. '01' या कर दराला सरकारचा कर महसूल महत्तम आहे व त्यानंतर तो घटताना दिसून येतो. म्हणजेच '01' या कर दरापर्यंत कर दर व कर महसूल यामध्ये सम संबंध तर '1' कर दरामंतर कराचे दर वाढविल्यास त्यामध्ये व्यस्त संबंध प्रस्थापित होत असताना दिसतो आणि '01' या कर दराला सरकारचा कर महसूल महत्तम होत असल्याने त्या दराला पर्याप्त कर दर असे म्हंटले जाते तर अशा स्वरूपाच्या करारोपणाला पर्याप्त करारोपण असे म्हंटले जाते.

५.४ कर आकारणीचे समता तत्व (Equity Aspects of Tax):

करारोपणामध्ये लाभता, क्षमता, निश्चीतता यासारख्या तत्वांबरोबरच समता हे एक महत्त्वाचे तत्व मानले जाते. करारोपणाच्या समता तत्वालाचा न्याय तत्व असेही म्हंटले जाते. अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांनी करारोपणाच्या समता तत्वाचा पुरस्कार केलेला आहे तसेच याच तत्वाच्या आधारे प्रगतशील कर पध्दतीचे समर्थन केलेले आहे.

समता तत्वः

“अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमता कमी होवून समता किंवा न्याय प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टिने करारोपणाचे तत्व स्विकारले जाते त्यास समता किंवा न्याय तत्व असे म्हणतात.”

करारोपणाच्या समता तत्वानुसार कर आकारणीच्या वसूलीच्या प्रक्रियेमध्ये कोणत्याही व्यक्तीवरती अन्याय होणार नाही याची दक्षता घेण्याची आवश्यकता असते. म्हणूनच ज्या व्यक्ती अधिक कर देऊ शकतात अशा श्रीमंत व्यक्तीवरती अधिक दराने कर आकारणी करावी व ज्याची अधिक कर भरण्याची क्षमता कमी आहे अशा व्यक्तीवरती कमी दराने कर आकारणी करावी व ज्यांची कर भरण्याची अजिबात क्षमता नसते त्यांच्यावरती कर आकारू नयेत असे स्पष्टीकरण करारोपणाचे क्षमता तत्व देते.

ॲडम स्मिथः यांच्यामते अर्थव्यवस्थेतील विविध घटकांवरती कर आकारणी करीत असताना विविध उत्पन्न गटातील व्यक्तींवरती अशाप्रकारे करआकारणी करावी की प्रत्येकाला त्याच्या क्षमतेनुसार कर भरावा लागेल. म्हणजेच गरिबांना कमी कर तर श्रीमंताना अधिक कर भरावा लागेल.

समततेचे प्रकार :

समततेचे वर्गीकरण पुढील दोन प्रमुख अशा प्रकारांमध्ये केले जाते.

१. समतल समता (Horizontal Equaty):

“समान आर्थिक स्थिती असणा-या व्यक्तींकडून समान कर आकारणी करण्याच्या तत्वालाच करारोपणाचे समतल समता तत्व असे म्हणतात.”

२. ऊर्ध्व समता (Vertical Equaty):

“असमान आर्थिक स्थिती असणा-या व्यक्तींकडून असमान पध्दतीने कर आकारणी करण्याच्या तत्वालाच करारोपणाचे ऊर्ध्व समता तत्व असे म्हणतात.”

ऊर्ध्व समता करारोपणाच्या तत्वाचा अवलंब करीत असताना श्रीमंतावरती अधिक दराने तर गरीबांच्यावरती कमी दराने कर आकारणी करणे आवश्यक असते कारण या दोन गटातील व्यक्तींची आर्थिक स्थिती समान असत नाही या पध्दतीने कर आकारणी केल्यास आर्थिक समानता किंवा न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

५.५ कर देय पात्रता (Taxable Capacity):

सरकारला करांची आकारणी करत असताना अर्थव्यवस्थेची करदेय पात्रता काय आहे याचा विचार करूनच करांची आकारणी करावी लागते. कारण करदेय पात्रतेपेक्षा कमी कर आकारणी

केल्यास विकासासाठी आवश्यक असणारे मांडवल जमा होऊ शकत नाही. याऊलट करदेय पात्रतेपेक्षा अधिक कर आकारणी केल्यास खाजगी क्षेत्रामधील उत्पादकता, उत्पादन, रोजगार, गुंतवणूक विकासाचा दर यावरती विपरीत परिणाम होण्याची शक्यता अधिक राहते. म्हणूनच करदेय पात्रता विचारामध्ये घेणे अतिशय महत्त्वाचे आहे.

करदेय पात्रतेची व्याख्या (Definitions of Taxable Capacity):

“करदेय पात्रता म्हणजेच करारोपणाची अशी महत्तम पातली की ज्या पातलीला लोकांच्या उत्पादक प्रेरणांवरती कोणताही विपरित परिणाम होत नाही.”

“अर्थव्यवस्थेतील सर्व नागरिकांची कर देण्याची क्षमता म्हणजेच करदेय पात्रता होय.”

५.५.१ सापेक्ष कर देय पात्रता (Absolute Taxable Capacity):

“जेव्हा एका देशातील करदात्यांच्या करदेय पात्रतेची तुलना दुसऱ्या देशातील करदात्यांच्या करदेय पात्रतेशी केली जाते तेव्हा त्यास सापेक्ष करदेय पात्रता असे म्हंटले जाते.”

“जेव्हा समाजातील एका गटातील व्यक्तीच्या करदेय पात्रतेची तुलना दुसऱ्या गटातील व्यक्तीच्या करदेय पात्रतेशी करून करदेय पात्रतेचे मोजमप केले जात असेल तर त्यास सापेक्ष करदेय पात्रता असे म्हणतात.”

उदा. भारतातील करदेय पात्रतेपेक्षा अमेरिकेतील करदेय पात्रता जास्त आहे असे विधान केले जात असेल तर अशा कर पात्रतेस सापेक्ष कर देय पात्रता असे म्हंटले जाते.

५.५.२ निरपेक्ष करदेय पात्रता (Relative Taxable Capacity):

“जेव्हा विशिष्ट व्यक्तीच्या, गटाच्या किंवा देशाच्या करदेय पात्रतेचा विचार केला जातो तेव्हा त्यास निरपेक्ष करदेय पात्रता असे म्हंटले जाते.”

वरील व्याख्येवरून निरपेक्ष करदेय पात्रता म्हणजे व्यक्तीचा उपभोगावरती खर्च केल्यानंतर सरकारला कर देण्यासाठी अधिक रक्कम राहत असेल तर त्या व्यक्ती करदेय पात्रता अधिक असते.

उदा. जेव्हा भारताची करदेय पात्रता कमी आहे. भारतातील ‘क्ष’ या व्यक्तीची करदेय पात्रता कमी आहे. अशी विधाने केली जात असतील तर अशा स्वरूपाच्या कर पात्रतेच्या मोजमापास निरपेक्ष कर देय पात्रता असे म्हंटले जाते.

५.५.३ करदेय पात्रता निश्चित करणारे घटक (Factor Determining Taxable Capacity):

कोणत्याही देशाची करदेय पात्रता ही विविध घटकांवरती अवलंबून असते म्हणूनच करदेय पात्रता कोणकोणत्या घटकांवरती अवलंबून असते याची चर्चा करणे महत्त्वाचे ठरते.

१. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे आकारमान (Size of the National Income):

राष्ट्रीय उत्पन्नाचे आकारमान हा एक देशाची करदेय पात्रता ठरविणारा महत्त्वाचा घटक मानला जातो. ज्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्न अधिक असते त्या राष्ट्राची करदेय पात्रता ही अन्य राष्ट्रांच्या तुलनेत अधिक असते.

२. लोकसंख्येचा आकारमान (Size of the Population):

राष्ट्राची लोकसंख्या हा एक करदेय पात्रता ठरविणारा महत्त्वाचा घटक आहे. कारण राष्ट्रीय उत्पन्न अधिक असून सुध्दा लोकसंख्या अधिक असेल तर दरडीई उत्पन्न कमी राहिल्याने करदेय पात्रता कमी राहते. याच कारणाने भारताची करदेय पात्रता कमी राहत असल्याचे दिसून येते.

३. करारोपणाचा हेतू (Purpose of Taxation):

करारोपणाचा हेतू जर देशाच्या विकासाच्या क्षमता वाढविण्याच्या दृष्टिने उत्पादक घटकांवरती खर्च करणे हा असतो तेव्हा करदेय पात्रता अधिक राहते. याउलट अनुत्पादक घटकांवरती खर्च करण्याच्या हेतूने कर आकारणी केली जात असेल तर करदेय पात्रता कमी राहते.

४. सार्वजनिक खर्चाचे स्वरूप (Nature Public Expenditure):

उत्पादक घटकांवरती सार्वजनिक खर्च करता यावा यासाठी कर आकारत असेल करदेय पात्रता जास्त राहते तर याउलट अवस्थेमध्ये करदेय पात्रता कमी राहते.

५. लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा (Standard of living of people):

उच्च राहणीमानाचा दर्जा असणा-या राष्ट्रांमध्ये करदेय पात्रता अधिक असते. तर राहणीमानाचा दर्जा कमी असणा-या राष्ट्रांमध्ये करदेय पात्रता ही अगदीच कमी राहत असते.

६. किंमत पातळी (Price level):

अर्थव्यवस्थेतील किंमतपातळी सातत्याने वाढत असेल तर लोकांचा राहणीमानाचा दर्जा टिकवून ठेवण्यासाठी होणारा खर्च वाढत असल्याने करदेय पात्रता कमी राहते. याउलट किंमत घटीच्या कालखंडामध्ये करदेय पात्रता अधिक असते.

७. आर्थिक स्थिती (Economic situation):

अर्थव्यवस्थेची आर्थिक स्थिती सक्षम असेल तर करदेय पात्रता अधिक राहते. याउलट अर्थ व्यवस्थेची आर्थिक स्थिती सक्षम नसेल तर करदेय पात्रता कमी राहत असते.

८. उत्पन्न आणि लोकसंख्येतील वाढीचा दर (Comparative income-population Growth Rate):

अर्थव्यवस्थेमधील राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीच्या दरापेक्षा लोकसंख्या वाढीचा दर अधिक असेल तर त्या देशातील करदेय पात्रता कमी राहते. याउलट राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीच्या दर लोकसंख्या वाढीचा दरापेक्षा अधिक असेल तर त्या देशातील करदेय पात्रता अधिक राहते.

९. राजकीय स्थिती (Political Situation):

राजकीय स्थिरता असणा-या देशाची करदेय पात्रता ही राजकीय अस्थिरता असणा-या देशातील करदेय पात्रतेपेक्षा अधिक असते.

१०. उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन (Distribution of Income and Wealth):

अर्थव्यवस्थेमधील आर्थिक विषमता कमी असेल म्हणजेच उत्पन्न व संपत्तीचे वितरण समान झालेले असेल तर अशा अवस्थेमध्ये करदेय पात्रता अधिक राहते. याउलट उत्पन्न व संपत्तीचे विभाजन समान झालेले नसेल तर करदेय पात्रता कमी राहते.

११. उत्पन्नातील वाढ व स्थिरता (Stability and growth of Income):

अर्थव्यवस्थेमधील लोकांचे उत्पन्न वाढत असेल आणि त्यामध्ये स्थिरता असेल तर त्या देशामध्ये करदेय पात्रता अधिक असते याउलट ज्या अर्थव्यवस्थेमधील लोकांच्या उत्पन्न वाढीमध्ये स्थिरता नसेल तर त्या देशात करदेय पात्रता कमी असते.

१२. करदात्यांची राष्ट्रभावना (Nationalizam of Tax Payers):

जर करदात्याची राष्ट्रनिष्ठा प्रखर असेल तर ते देशाच्या प्रगतीसाठी अधिकाधिक कर भरण्यास तयार होत असल्याने करदेय पात्रता अधिक राहते याउलट ज्या देशात लोकांचा राष्ट्राबाबत आदर, निष्ठा कमी असेल तर करदेय पात्रता कमी राहते.

वरील मुद्द्यांवरून कोणत्याही देशातील करदेय पात्रता निश्चिती करणारे घटक कोणकोणते आहेत ते स्पष्ट होण्यास मदत होते.

५.६ लाभता आणि कर देय क्षमता दृष्टिकोनः (Benefit And Ability To Pay Approaches):

करारोपणाची तत्वेः

“कर आकारणी करीत असताना कोणत्या मार्गदर्शक तत्वाचा किंवा नियमांचा अवलंब करणे आवश्यक असते अशा मार्गदर्शक तत्वांना करारोपणाची तत्वे असे म्हणतात.”

अॅडमस्मिथ यांची तत्वेः

- समता
- निश्चितता
- सोईस्करता
- काटकसर
- इतर तत्वेः
  - करदेय क्षमता
  - लाभता
  - समता
  - उत्पादकता
  - लवचिकता
  - सरलता
  - विविधता

५.६.१ करारोपणाचे लाभता तत्व (Benefit principal of taxation):

“अर्थव्यवस्थेमध्ये कर आकारणी करीत असताना व त्यांची वसुली करीत असताना कोणकेणत्या नियमांचा अवलंब केला जावा याबाबतच्या मार्गदर्शक नियमांना करारोपणाची तत्वे असे म्हटले जाते.”

अशा या करारोपणाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये समता तत्व, करदेय क्षमता तत्व, करदेय पात्रता तत्व यासारख्या महत्त्वाच्या तत्वांचा समावेश केला जातो.

करारोपणाचे लाभता तत्वः

सरकार एका बाजूला समाजाकडून कर आकारणी करते तर दुस-या बाजूला तेच उत्पन्न समाजाच्या कल्याणकारी योजनांवरती खर्च करत असते. लाभता तत्वानुसार सार्वजनिक खर्चापासून प्रत्येक व्यक्तीला प्राप्त होणा-या लाभाच्या प्रमाणात सरकारला कर द्यावा .

“करारोपणाच्या ज्या तत्वानुसार प्रत्येक व्यक्तीला सार्वजनिक खर्चामुळे होणा-या लाभाच्या समप्रमाणात सरकारला कर द्यावा असे स्पष्टीकरण देण्यात आले त्या तत्वास करारोपणाचे लाभता तत्व असे म्हटले जाते.”

सतराव्या शतकातील विल्यम पेटी, हॉब्ज, लॉक, रूसो, ह्यूम या शास्त्रज्ञांनी करारोपणाच्या लाभता तत्वाची मांडणी केल्याचे दिसून येते. त्याच्या मतानुसार प्रत्येक व्यक्तीस प्राप्त होणा-या लाभाच्या प्रमाणात कर भरावा याचाच अर्थ ज्या व्यक्तींना सार्वजनिक खर्चापासून अधिक लाभ प्राप्त

होतो त्यांनी अधिक कर द्यावा, कमी लाभ प्राप्त होणा-यांनी कमी कर द्यावा व ज्यांना लाभ मिळत नाहीत त्यांनी कर भरण्याची गरज नाही. या लाभता तत्वाबाबत शास्त्रज्ञांनी पुढील स्वरूपात स्पष्टीकरण दिलेले आहे.

विल्यम पेटीः

“विल्यम पेटी यांच्यामते प्रत्येक व्यक्तीला सार्वजनिक खर्चापासून प्राप्त होणा-या सेवांच्या प्रमाणात करांमध्ये योगदान द्यावे.”

ॲटिनियो व मार्कोः

“सरकार सार्वजनिक खर्चाच्या साहाय्याने सामाजिक गरजांच्या पूर्ततेसाठी वस्तू व सेवा निर्माण करित असते त्यांच्यापासून प्राप्त होणा-या लाभाच्या प्रमाणात प्रत्येक व्यक्तीने कर भरण्याची गरज आहे.”

मॅझोलाः

“सार्वजनिक खर्चांमध्ये वाढ झाल्यास व्यक्तींना प्राप्त होणा-या सीमांत उपयोगीता वाढत जाते. म्हणूनच अशा सार्वजनिक खर्चांमुळे प्राप्त होणा-या सीमांत उपयोगीते बरोबर कराची रक्कम सरकारला द्यावी.”

सार्वजनिक खर्चापासून प्राप्त होणा-या लाभाचे तसेच उपयोगीतेची मोजमाप व तुलना करता येते. यासारखे घटक ग्रहित धरून करारोपणाच्या लाभता तत्वाची मांडणी करण्यात आलेली आहे.

करारोपणाच्या लाभता तत्वामधील दोषः

करारोपण करित असताना सरकारने लाभता तत्वाचा स्विकार केल्यास त्यामध्ये पुढील दोष दिसून येतात.

१. लाभतेचे अचूक मोजमाप करणे शक्य नसते.
२. उपयोगीतेचे अचूक मोजमाप शक्य नसते.
३. लाभता, उपयोगीता आणि कर यांची तुलना करणे शक्य नसते.
४. आर्थिक विषमता वाढीस लागतेः

सरकार समाजातील दुर्बल घटकांवरती मोठ्याप्रमाणात खर्च करित असल्याने त्यांच्या कडून अधिक कर्ज वसूली केली गेल्याने आर्थिक विषमता वाढीस लागते.

५. न्याय तत्वाकडे दुर्लक्षः

सरकार कर भरणा-यांना लाभ देत असल्याने गरीबांनी जर कर भरला नाही तर त्यांना लाभ प्राप्त होत नसल्याने लाभता तत्व न्याय तत्वाकडेच दुर्लक्ष करते.

६. क्षमता तत्वाकडे दुर्लक्षः

क्षमता तत्व कर भरण्याच्या क्षमतेवरून कर भरण्यावरती भर देत असते. परंतु लाभता तत्वानुसार प्राप्त होणा-या लाभावर आधारित कर आकारल्याने गरिबांची क्षमता नसतानाही अधिक कर भरावा लागल्याने क्षमता तत्वाकडे दुर्लक्ष होताना दिसते.

अशा स्वरूपाचे दोष किंवा टिका लाभता तत्वावरती होत असल्या तरी याच तत्वाच्या मांडणी मधून करारोपणाचे इतर विचार व सिध्दांत विकसीत झाल्याने या विचाराचे महत्त्व कमी होत नाही.

५.६.२ कर देय क्षमता तत्वः (Ability To Pay Approaches):

करारोपणाबाबत जी विविध तत्वे मांडण्यात आली त्यामध्ये करदेय क्षमता तत्व हे एक महत्त्वाचे तत्व मांडण्यात आले.

कर देय क्षमता (Ability To Pay Tax):

“व्यक्तीची सरकारला कर देण्याची जी आर्थिक क्षमता, शक्ती किंवा कुवत असते त्यास करदेय क्षमता असे म्हटले जाते.”

करदेय क्षमता तत्व (Principle of Ability to Pay Tax):

“व्यक्तीची कर भरण्याची आर्थिक कुवत विचारात घेऊन सरकारने त्यांच्यावरती कर आकारणी करावी असा जो मार्गदर्शक नियम मांडला गेला त्यालाच करदेय क्षमता तत्व असे म्हटले जाते.”

ॲडम स्मिथ, जे.एस.मिल, विल्यम पेटी इ. अर्थतज्ञांनी कर आकारणीचे एक महत्त्वपूर्ण तत्व म्हणून करदेय क्षमता तत्वाचा पुरस्कार केला आहे. त्याच्या मते सरकारने प्रत्येक व्यक्तीची कर भरण्याची क्षमता विचारात घेऊन त्यांच्यावरती कर आकारणी करावी असे मत व्यक्त केले आहे. म्हणजेच ज्या व्यक्तीची कर भरण्याची क्षमता अधिक असते अशा श्रीमंत व्यक्तीवरती अधिक कर आकारणी करावी तर ज्याची कर भरण्याची क्षमता कमी आहे त्यांच्यावरती कमी कर आकारणी करावी व ज्या व्यक्तीची कर भरण्याची क्षमता नाही त्यांच्यावरती कर आकारणी करू नये.

करदेय क्षमतेचे निकष (Criteria of ability to Pay Tax):

“व्यक्तीची कर भरण्याची क्षमता ठरवीण्यासाठी ज्या घटकांना आधारभूत मानले जाते त्या घटकांना करदेय क्षमतेचे निकष असे म्हटले जाते.”

करदेय क्षमतेच्या निकषांमध्ये पुढील निकषांचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

१. उत्पन्न (Income):

व्यक्तीचे उत्पन्न हा एक करदेय क्षमता ठरविणारा महत्त्वाचा निकष मानला जातो कारण व्यक्तीच्या उत्पन्नाबरोबर त्यांची कर भरण्याची क्षमता देखील वाढत जाते तसेच ज्या व्यक्तीचे उत्पन्न अधिक असते त्यांची कर भरण्याची क्षमता ही कमी उत्पन्न असणा-या व्यक्ती पेक्षा जास्त असते. म्हणूनच सरकारने कर आकारणी करत असताना व्यक्तीचे उत्पन्न हा निकष करदेय क्षमतेचे मोजमाप करण्यासाठी वापरावा व त्या आधारे अधिक उत्पन्न असणा-यांना अधिक कर तर कमी उत्पन्न असणा-या व्यक्तींवरती कमी कर आकारावेत असे मत व्यक्त करण्यात येते.

या निकषाचा अवलंब केल्याने श्रीमंतावरती अधिक कर व गरीबांवरती कमी कर आकारल्याने आर्थिक विषमता कमी होण्यास तसेच समता प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

२. मालमत्ता / संपत्ती (Property / Wealth):

व्यक्तीचे उत्पन्न या निकषानंतर व्यक्तीची संपत्ती किंवा मालमत्ता हा एक करदेय क्षमता ठरविणारा निकष आहे. ज्या व्यक्तीकडे अधिक मालमत्ता किंवा संपत्ती आहे त्यांची कर देण्याची क्षमता देखील अधिक असते. म्हणूनच सरकारने कर आकारणी करत असताना व्यक्तीचे संपत्ती किंवा मालमत्ता हा निकष करदेय क्षमतेचे मोजमाप करण्यासाठी वापरावा व त्या आधारे अधिक संपत्ती किंवा मालमत्ता असणा-यांना अधिक कर तर कमी संपत्ती किंवा मालमत्ता असणा-या व्यक्तींवरती कमी कर आकारावेत असे मत व्यक्त करण्यात येते.

३. उपभोग खर्च (Consumption Expenditure):

व्यक्तीचे उत्पन्न, संपत्ती किंवा मालमत्ता या निकषानंतर त्यांचा उपभोग खर्च हा एक करदेय क्षमता ठरविणारा घटक आहे. या निकषानुसार ज्या व्यक्ती उपभोग खर्च अधिक करतात त्यांची कर भरण्याची क्षमता देखील जास्त असते असे मानण्यात आलेले आहे.

म्हणूनच सरकारने कर आकारणी करत असताना व्यक्तीचा उपभोग खर्च हा निकष विचारात घेऊन ज्यांचा उपभोग खर्च अधिक असतो त्यांच्यावरती अधिक कर आकारणी करावी व कमी उपभोग खर्च असणा-या व्यक्तींवरती कमी कर आकारणी करावी असे मत व्यक्त करण्यात आले.

करदेय क्षमता तत्वावरील दोष / टिका/मर्यादाः

करारोपणाच्या करदेय क्षमता तत्वामध्ये पुढील समस्या किंवा दोष उदभवू शकतात .

१. उत्पन्न कमी दाखवून कर चुकविण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागते.
२. उत्पन्न तसेच संपत्ती समान असताना कुटुंबाच्या गरजा व व्यक्तीची संख्या मिळून असेल तर हा निकष अयोग्य ठरतो.

३. उत्पन्न तसेच संपत्ती यावरती अधिक कर आकारल्यास व्यक्तीची उत्पन्न, संपत्ती वाढीची प्रवृत्ती कमी होऊन अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर प्रतिकूल प्रभाव पडू शकतो.
४. व्यक्तीच्या वाढत्या उपभोगावर अधिक दराने कर आकारणी केल्यास प्रभावी मागणीची कमतरता निर्माण होवून देशात मंदी सदृश्य स्थिती निर्माण होण्याची शक्यता अधिक राहते.
५. सर्व संपत्तीचे मूल्यमापन करणे शक्य नसते.
६. व्यक्तीच्या त्यागाचे मोजमाप करणे सहज शक्य नसते.
७. पैशाच्या सिमांत उपयोगीतेचे मोजमाप करणे शक्य नसते.

५.७ करभाराचे सिध्दांत (Theories of Tax Incidence):

करारोपणाच्या प्रक्रियेमध्ये कराघात हा पहीला टप्पा, कर संक्रमण हा दुसरा टप्पा तर कर भार हा अंतिम टप्पा असतो.

करभारः

“ज्या व्यक्तीवरती कराच्या रक्कमेचा अंतिम भार पडतो किंवा ज्याच्या उत्पन्नामधून कराची रक्कम सर्वात शेवटी वसूल केली जाते त्याच्या करभार पडला असे म्हणतात.”

करभाराबाबतच्या विविध विचारांमध्ये डाल्टन, उत्सुला हिक्स आणि मसग्रेव्ह यांचे विचार मुलभूत मानले जातात.

५.७.१ डाल्टन यांचे करभाराबाबतचे विचार (Dalton's approach on Tax Incidence):

डॉ. डाल्टन यांनी करभाराबाबतचे विचार मांडत असताना त्यांचे दोन प्रकार केलेले आहेत.

१. पैशातील करभारः

करारोपणानंतर करदात्याच्या उत्पनावरती होणारा परिणाम विचारात घेऊन डाल्टन यांनी पैशातील करभाराचे दोन प्रकार केले.

• प्रत्यक्ष पैशातील करभारः

सरकारने कर आकारणी केल्यानंतर व्यक्तीच्या उत्पनातून कराची रक्कम वसूल केल्याने जो भार पडतो त्यास प्रत्यक्ष पैशातील करभार असे म्हणतात.

• अप्रत्यक्ष पैशातील करभारः

सरकारने कर आकारणी केल्यानंतर व्यक्तीच्या उत्पनातून कराच्या रक्कमेपेक्षा जी अधिकची रक्कम वसूल केल्याने जो भार पडतो त्यास अप्रत्यक्ष पैशातील करभार असे म्हणतात.

२. वास्तव करभारः

करारोपणानंतर करदात्याचा कर भरल्याने त्याचा त्याच्या कल्याणावरती होणारा परिणाम विचारात घेऊन डाल्टन यांनी वास्तव करभाराचे दोन प्रकार केले.

• प्रत्यक्ष वास्तव करभारः

सरकारने कर वसूली केल्याने ग्राहकांना अनेक वस्तू व सेवा खरेदी करता येत नाहीत त्यांचा त्याग करावा लागतो तेव्हा त्यास प्रत्यक्ष वास्तव करभार असे म्हणतात.

• अप्रत्यक्ष वास्तव करभारः

सरकारने कर वसूली केल्याने ग्राहकांना अनेक वस्तू व सेवा खरेदी करता आल्याने त्याच्या कल्याणामध्ये जी घट घडून येते त्यास प्रत्यक्ष वास्तव करभार असे म्हणतात.

५.७.२ **उर्सुला हिक्स याचे करभाराबाबतचे विचार** (Ursula Hicks's approach on Tax Incidence):

अर्थतज्ञ श्रीमती उर्सुला हिक्स यांनी करभाराचे पुढील दोन भागांमध्ये वर्गीकरण केलेले आहे.

• औपचारिक करभारः

श्रीमती उर्सुला हिक्स यांचे करभाराबाबतचे स्पष्टीकरण हे डाल्टन यांच्या प्रत्यक्ष पैसारूपी करभाराशी संबंधित आहे. “जेव्हा कराचा आघात व कराचा भार एकाच व्यक्तीवरती पडतो तेव्हा त्यास औपचारिक करभार असे म्हणतात.”

• प्रभावी करभारः

श्रीमती उर्सुला हिक्स यांचे करभाराबाबतचे स्पष्टीकरण हे डाल्टन यांच्या वास्तव करभाराशी संबंधित आहे. “करारोपण केल्यानंतर करदात्याच्या कल्याणामध्ये जी घट होते त्यास प्रभावी करभार असे म्हणतात.”

५.७.३ **मसग्रेव्ह याचे करभाराबाबतचे विचार** (Musgrave's approach on Tax Incidence):

अर्थतज्ञ मसग्रेव्ह यांनी “The Theory of Public Finance” या ग्रंथामध्ये करभाराचे पुढील दोन भागांमध्ये वर्गीकरण केलेले आहे.

• विशिष्ट करभारः

मसग्रेव्ह यांच्या मते सरकारचा सार्वजनिक खर्च अजिबात न बदलता करारोपणाच्या धोरणामध्ये बदल झाल्याने निर्माण होणा-या भारास विशिष्ट करभार असे म्हणतात.

- भेदजन्य करभारः

मसग्रेव्ह यांच्या मते समान कर उत्पन्न मिळवून देणा-या दोन करांच्या धोरणामध्ये बदल केल्याने उत्पन्न वितरणावरती जो परीणाम होतो त्यास भेदजन्य करभार असे म्हणतात .

५.८ कर संक्रमणाचे सिध्दांतः (Theories of Shifting)

सरकारने एखाद्या विशिष्ट घटकावरती कर आकारणी केल्यास तो कर एका घटकाकडून दुस-या घटकाकडे संक्रमित होत असतो . संक्रमणाच्या प्रक्रियेमध्ये सार्वजनिक कराचा आघात हा एका घटकाकडून दुस-या घटकाकडे संक्रमित होत असतो . म्हणजेच या संक्रमणामध्ये कराचा आघात, करांचे संक्रमण व कराचा भार या तिन्ही संकल्पना अतिशय महत्त्वाच्या मानाव्या लागतात .

करसंक्रमणः

“सरकारने आकारलेल्या कराचा आघात झालेल्या व्यक्तीने कराची रक्कम दुस-या व्यक्तीवरती ढकलण्याचा केलेला प्रयत्न जर यशस्वी होत असेल तर त्यास कर संक्रमण असे म्हंटले जाते .”

करसंक्रमणाचे सिध्दांतः

करसंक्रमणाबाबत मांडण्यात आले विचार पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील .

५.८.१ करसंक्रमणाचा केंद्रीकरण (Concentration Theory) सिध्दांत :

निसर्गवादी अर्थतज्ञांनी करसंक्रमणाबाबतचा केंद्रीकरण सिध्दांत स्पष्ट केलेला आहे . त्यांनी हा सिध्दांत स्पष्ट करीत असताना पुढील काही गोष्टी या ग्रहित म्हणून आधारभूत मानलेल्या आहेत .

- १ . सर्व कर हे आर्थिक आधिव्यामधून दिले जातात .
- २ . शेती हा एकमेव शुध्द उत्पादनाचा घटक आहे .
- ३ . एकरी करपध्दती योग्य पध्दती असते .
- ४ . भांडवल, श्रमिक यांच्या उत्पन्नावरती कर आकारणी करू नये .

करसंक्रमणाचे केंद्रीकरणः

“कराची आकारणी व वसूली विविध घटकांकडून करण्यापेक्षा अर्थव्यवस्थेमध्ये जो महत्त्वाचा उत्पादक घटक आहे फक्त त्याच घटकावरती करणे म्हणजेच करसंक्रमणाचे केंद्रीकरण होय .”

निसर्गवादी अर्थतज्ञांनी करसंक्रमणाबाबतच्या केंद्रीकरण सिध्दाताचे समर्थन करत असताना असे मत व्यक्त केले की कर आकारण्याचा एकमेव घटक म्हणजे भूमी हा आहे कारण याच एकमेव घटकाच्या सहाय्याने अर्थव्यवस्थेमधील शुध्द उत्पादकतेमध्ये वाढ घडून येत असते . त्याच तसेच वेतनामधून अशी शुध्द वाढ होत नसल्याने त्या घटकांवरती कर आकारणी करू नये आणि केली तरी ते सगळे कर शेवटी भूमी याच एकमेव घटकावरती केंद्रीत होताना दिसून येतात .

म्हणूनच अर्थव्यवस्थेमधील विविध घटकांवरती कर आकारणी करून कर जमा करण्यावरती अधिक खर्च करण्यापेक्षा एकेरी कर पध्दतीचा अवलंब करावा असे स्पष्ट मत व्यक्त करण्यात आलेले आहे .

करसंक्रमणाच्या केंद्रीकरण सिध्दांतावरतील टिका किंवा दोषः

१. भूमी हा एकमेव उत्पादनाचा घटक नसून त्याबरोबरच श्रमिक, भांडवल व संयोजक हे घटक देखील उत्पादनासाठी आवश्यक असतात .
२. सर्वच स्थितीमध्ये एकेरी कर पध्दती योग्य असतेच असे नाही .
३. वस्तूंच्या मागणीची लवचिकता विचारात घेतलेली नाही .
४. वस्तूंच्या पुरवठ्याची लवचिकता विचारात घेतलेली नाही .

निसर्गवाद्यांनी स्पष्ट केलेल्या करसंक्रमणाच्या केंद्रीकरण सिध्दांतावरती वरील टिका केल्या जातात किंवा त्यामध्ये वरील दोष दिसून येतात .

५.८.२ करसंक्रमणाचा विकेंद्रीकरण (Diffusion Theory) सिध्दांत :

करसंक्रमणाबाबतचा विकेंद्रीकरणाचा सिध्दांत फ्रँच अर्थतज्ञ मॅन्सफिल्ड आणि कॅनाड यांनी स्पष्ट केलेला आहे . त्यांनी हा सिध्दांत स्पष्ट करीत असताना पुढील काही गोष्टी या ग्रहित म्हणून आधारभूत मानलेल्या आहेत .

१. सर्व कर एकाच स्त्रोतावर केंद्रीत झालेले नसतात .
२. भूमी, श्रम, भांडवल व संयोजक यांच्या उत्पन्नातील आधिव्यामधून कर वसूल केले जातात .
३. सर्व घटकांवरती करांचे विकेंद्रीकरण घडून येत असते .
४. पूर्ण स्पर्धेच्या बाजारपेठेचे अस्तित्व .

करसंक्रमणाचे विकेंद्रीकरण :

“कराची आकारणी व वसूली एकाच घटकांकडून करण्यापेक्षा अर्थव्यवस्थेमधील सर्व उत्पादक घटकांकडून करणे म्हणजेच करसंक्रमणाचे केंद्रीकरण होय .”

मॅन्सफिल्ड आणि कॅनाड या अर्थतज्ञांनी करसंक्रमणाबाबतच्या विकेंद्रीकरणाच्या सिध्दाताचे विवेचन करत असताना असे मत व्यक्त केले की सरकारच्या कर आकारणीच्या धोरणामधून त्याचा भार एकाच व्यक्तीवरती केंद्रीत न होता तो समाजामधील विविध उत्पादक घटकांवरती वितरीत होत

असतो . कारण ज्या व्यक्तीवरती कराचा भार पडलेला आहे ती व्यक्ती इतरांवरती ढकलण्याचा प्रयत्न करत असल्याने त्या करांचे एका गटाकाडून दुस-या गटाकडे संक्रमण होत असते .

मॅन्सफिल्डः

मॅन्सफिल्ड यांच्या मते तळ्यातील शांत पाण्यामध्ये एखादा दगड टाकला तर सुरुवातीला एक वलय तयार होते व त्या वलयामधून नंतर अनेक वलय तयार होतात . अगदी त्याच प्रमाणे कराची आकारणी कोणत्या घटकावरती केली तरी शेवटी त्याचा भार सर्वघटकांपर्यंत आपोआप वितरीत होत असल्याने करभाराचे विकेंद्रीकरण घडून येण्यास मदत होते .

करसंक्रमणाच्या विकेंद्रीकरण सिध्दांतावरील टिका किंवा दोषः

- १ . पूर्ण स्पर्धेच्या अवास्ताव गृहीतावर आधारीत .
- २ . करभाराच्या वितरणाची पध्दती स्पष्ट केलेली नाही .
- ३ . वस्तूंच्या मागणीची लवचिकता विचारात घेतलेली नाही .
- ४ . वस्तूंच्या पुरवठ्याची लवचिकता विचारात घेतलेली नाही .
- ५ . समता तत्वाचा विचार केलेला नाही .

करसंक्रमणाच्या विकेंद्रीकरण सिध्दांतावरती वरील टिका केल्या जातात किंवा त्यामध्ये वरील दोष दिसून येतात .

५ . ८ . ३ करसंक्रमणाचा आधुनिक (Modern Theory) सिध्दांत :

“प्रा .सेलिंगमन तसेच एजवर्थ यासारख्या शास्त्रज्ञांनी डॉ मार्शल यांचा मूल्य सिध्दांत आधारभूत मानून करसंक्रमणाबाबत जे विचार मांडलेले आहेत त्या विचारांनाच करसंक्रमणाचा आधुनिक सिध्दांत असे म्हटले जाते .”

वस्तूंच्या मागणीची लवचिकता व पुरवठ्याची लवचिकता विचारात घेऊन करसंक्रमणाबाबतचा आधुनिक सिध्दांत स्पष्ट करण्यात आलेला आहे . या सिध्दांताची मांडणी करत असताना करारोपण हे फक्त करयोग्य आधिव्यावरतीच आकारावेत हे करसंक्रमणाच्या केंद्रीकरण आणि विकेंद्रीकरणाच्या सिध्दांतामधील तत्व स्विकार करूच मांडणी करण्यात आलेली आहे .

करसंक्रमणात किंमती बदलाची भूमिकाः

कर संक्रमणाच्या आधुनिक सिध्दांतामध्ये किंमत बदलाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची असे मत व्यक्त करण्यात आलेले आहे . करआकारणी केल्यानंतर करदाता जर आधिव्य प्राप्त करत असेल तरच तो करभार सहन करेल अन्यथा तो करभार दुस-यावरती संक्रमित करण्याचा प्रयत्न करेल . आणि या संक्रमणामध्ये किंमत बदलाची भूमिका अनन्यसाधारण अशीच आहे . कारण जो उत्पादक आधिव्य प्राप्त करीत नाही तो त्याच्यावरील कराचा भार दुस-यावरती ढकलण्याचा प्रयत्न करेल व

त्यासाठी तो त्याच्या उत्पादनाच्या किंमतीमध्ये वाढ केल्यानंतरही वस्तूची मागणी कमी होत नसेल तर तो उत्पादक कराची रक्कम संक्रमित करण्यात यशस्वी झाला असे म्हंटले जाते. आणि त्याने किंमतीमध्ये वाढ केल्यानंतर वस्तूची मागणी कमी होऊन त्याला नुकसान सहन करावे लागत असेल तर तो किंमत वाढविण्याचा प्रयत्न करणार नाही व त्या कराचा भार त्यालाच सहन करावा लागेल. म्हणूनच या क्रियेमध्ये किंमत बदलाची भूमिका महत्त्वाची असते.

करसंक्रमणात लवचिकतेची भूमिका:

प्रा. डाल्टन यांनी मागणी व पुरवठ्याच्या लवचिकतेच्या आधारावरती करभाराचे स्पष्टीकरण केले आहे.

मागणीची किंमत लवचिकता:

वस्तूच्या किंमतीमधील बदलाचा परिणाम म्हणून मागणीमध्ये होणा-या बदलाच्या प्रमाणास मागणीची किंमत लवचिकता असे म्हणतात.

पुरवठ्याची किंमत लवचिकता:

वस्तूच्या किंमतीमधील बदलाचा परिणाम म्हणून पुरवठ्यामध्ये होणा-या बदलाच्या प्रमाणास मागणीची किंमत लवचिकता असे म्हणतात.

मागणीची किंमत लवचिकता अधिक असल्यास:

वस्तूच्या किंमतीमधील बदलाच्या तुलनेत मागणीतील बदल अधिक असेल तर करारोपणाचा अधिक भार विक्रेत्यावरती पडतो तर कमी भार ग्राहकांच्यावरती पडतो कारण करारोपणाचा परीणाम म्हणून जेव्हा वस्तूच्या किंमती वाढतात तेव्हा ग्राहक वस्तूची मागणी कमी करतात त्यामधून विक्री व नफा घटत जात असल्याने विक्रेता किंमती वाढवण्यापेक्षा करभार सहन करणे पसंत करतात.

पुरवठ्याची किंमत लवचिकता अधिक असल्यास:

वस्तूच्या किंमतीमधील बदलाच्या तुलनेत पुरवठ्यातील बदल अधिक असेल तर करारोपणाचा अधिक भार ग्राहकांच्यावरती पडतो तर कमी भार विक्रेत्यावरती पडतो. कारण उत्पादकाचे पुरवठ्यावरती नियंत्रण असल्याने विक्रेतो किंमती वाढवून करारोपणाचा भार ग्राहकांच्यावरती ढकलण्याचा प्रयत्न करतो.

पुरवठ्याची व मागणीची लवचिकता समान असल्यास:

जेव्हा वस्तूच्या पुरवठ्याची व मागणीची लवचिकता समान असते तेव्हा ग्राहक आणि विक्रेता यांच्यावरती समान करभार पडत असतो.

अशाप्रकारे मागणीची व पुरवठ्याची लवचिकता विचारात घेऊन करसंक्रमणाचा आधुनिक सिध्दांत स्पष्ट केलेला आहे.

५.१ दुहेरी करारोपणाच्या समस्याः (The Problem of Double Taxation):

करारोपण केल्यानंतर त्यांची वसूली करत असताना कर चुकवेगिरी ही जशी एक अतिशय महत्त्वाची समस्या आहे त्याच प्रमाणे दुहेरी करारोपण ही एक समस्या मानली जाते. सदर समस्यांच्या अनुषंगाने दुहेरी करारोपणाचा अर्थ, व्याख्या, स्वरूप, परिणाम यांची चर्चा अतिशय महत्त्वाची आहे.

दुहेरी करारोपणाची व्याख्याः

“जर एकाच कालखंडामध्ये एकाच व्यक्तीवरती किंवा वस्तूवरती दोन वेळा कर आकारणी केली जात असेल तर त्यास दुहेरी करारोपण असे म्हटले जाते.”

“जर एकाच कालखंडामध्ये कराच्या एकाच आधारावरती दोन कर आकारले जात असतील तर अशा कर पध्दतीस दुहेरी करारोपण असे म्हणतात.”

दुहेरी करारोपणाची वैशिष्ट्येः

वरील व्याख्यांवरून दुहेरी करारोपणाची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. एकाच व्यक्तीवरती किंवा वस्तूवरती कर आकारणी केलेली असावी.
२. कर आकारणीचा कालावधी एकच असावा.
३. कर आकारणीचा आधार समान असावा.

जेव्हा ही तीन वैशिष्ट्ये एकत्रितरीत्या आढळून येतात तेव्हा त्या कर पध्दतीला दुहेरी कर पध्दती असे म्हटले जाते.

म्हणजेच जेव्हा कर मिन्न व्यक्ती किंवा वस्तूवर आकारला जात असेल तर तो दुहेरी कर ठरत नाही तसेच कर आकारणीचा आधार आणि कालावधी समान नसेल तर त्या करपध्दतीला दुहेरी करपध्दती असे म्हणता येत नाही.

दुहेरी करारोपणाच्या समस्यांची निर्मितीः

दुहेरी करारोपणाच्या समस्या निर्माण होण्याची कारणे पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१. वेगवेगळ्या देशातील सरकाराकडून कर आकारणीः

जेव्हा दोन वेगवेगळ्या देशातील सरकाराकडून एकाच व्यक्तीवरती किंवा वस्तूवरती कर आकारणी केल्यास दोन्ही सरकारांना एकाच आधारावरती कर द्यावा लागल्याने दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते.

२ . एकाच देशातील दोन स्थरावरील सरकारकडून कर आकारणीः

जेव्हा दोन वेगवेगळ्या स्थरावरील सरकारकडून एकाच व्यक्तीवरती किंवा वस्तूवरती कर आकारणी केल्यास दोन्ही स्थरावरील सरकारांना एकाच आधारावरती कर द्यावा लागल्याने दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते .

३ . एकाच सरकारकडून दोनवेळा कर आकारणीः

जेव्हा देशातील सरकारकडून एकाच व्यक्तीवरती किंवा वस्तूवरती दोनवेळा कर आकारणी केल्यास सरकारला एकाच आधारावरती दोनवेळा कर द्यावा लागल्याने दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते .

४ . एकाच वेळी उत्पन्न आणि खर्चावरील कर आकारणीः

जेव्हा सरकार एकाच व्यक्तीच्या उत्पन्नावरती कर आकारणी करते आणि त्याचवेळी ते त्या व्यक्तीच्या खर्चावरती देखील कर आकारणी करत असेल तर त्या ठिकाणी दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते .

५ . एकाच वेळी बचत तसेच बचतीवरील उत्पन्नावरती करः

जर सरकार एकाच व्यक्तीने केलेल्या बचतीवरती कर आकारणी करते तसेच त्याच बचतीपासून प्राप्त होणा-या उत्पन्नावरती देखील कर आकारणी करत असेल तर त्या ठिकाणी दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते .

६ . एकाच वेळी भांडवल तसेच भांडवली उत्पन्नावरती करः

जर सरकारने एकाच वेळी व्यक्तीच्या भांडवलावरती तसेच त्याच भांडवलापासून प्राप्त होणा-या उत्पन्नावरती देखील कर आकारणी करत असेल तर त्या ठिकाणी दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते .

७ . एकाच वेळी करदाता व कर्जदार यांच्यावरील करः

जर सरकारने एकाच वेळी करदाता आणि कर्जदार अशा दोघांवरती कर आकारणी केल्यास त्यामधून एकाच उत्पन्नावरती दोनवेळा कर आकारणी केली गेल्याने त्या ठिकाणी दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते .

८ . एकाच कालखंडात एकाच आधारावरती दोन करः

जर सरकार कर आकारणीचा आधार एकच असताना त्यावरती दोनवेळा कर आकारणी करत असेल तर त्याठिकाणी दुहेरी करारोपणाची समस्या निर्माण होते .

दुहेरी करारोपणाचे परिणामः

१. सरकार दुहेरी करारोपणाचा वापर करत असेल तर लोकांची कर चुकविण्याची प्रवृत्ती वाढत जाते.
२. परकीय आर्थिक व्यवहारांवरती मर्यादा येतात.
३. एकाच वेळी करदाता व कर्जदार यांच्यावरील कर आकारणी केल्यास कर भरण्याची प्रवृत्ती तसेच कर्जाबाबतच्या व्यवहारांवरती विपरीत परिणाम होतो.
४. एकाच वेळी भांडवल तसेच भांडवली उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्याने भांडवल संचय, भांडवल पुरवठा यावरती विपरीत परिणाम होतो.
५. एकाच वेळी बचत तसेच बचतीवरील उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास बचत प्रवृत्ती घटत जाण्याची शक्यता अधिक असते.
६. दुहेरी करारोपण तत्व समता तत्वाकडे दुर्लक्ष करते.
७. दुहेरी करारोपण तत्व क्षमता तत्वाकडे दुर्लक्ष करते.
८. दुहेरी करारोपण तत्वाने आर्थिक विषमता वाढीस लागते.

दुहेरी करारोपणाचे वरील विपरीत परिणाम होत असले तरी यावरती उपाय योजण्यासाठी म्हणून आज राष्ट्रराष्ट्रांमध्ये अनेक करार केले आहेत. तसेच उत्पन्नाचे उगमस्थान शोधून त्यावरती कर आकारणे यासारखे उपाय योजले जात आहेत.

५.१० शेती कराच्या समर्थनाचे आणि विरोधी मुद्दे (Case For and Against of Agriculture Tax in India):

अगदी सुरुवातीच्या कालखंडापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये शेतीक्षेत्राला अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. म्हणूनच शेतीक्षेत्राचा उल्लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा असा केला जातो. शेती क्षेत्र व ग्रामिण भागाचे योगदान देशाला महासत्ता बनविण्याच्या दृष्टीने अतिशय पोषक असेच ठरणार आहे. शेतीक्षेत्रावरती देशातील ६४ टक्के पेक्षा अधिक लोकसंख्येचे अवलंबित्व आहे, विकसीत राष्ट्रांच्या तुलनेत राष्ट्रीय उत्पन्नातील अधिक वाटा शेतीचा असून तो १३.९ टक्के असा आहे, उद्योगांच्या विकासाला कच्च्या मालाचा पुरवठा, उद्योग व सेवाक्षेत्रास अतिरीक्त कामगारांचा पुरवठा, उद्योग व सेवाक्षेत्रास जमिनीचा पुरवठा भांडवल निर्मितीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान आहे, परकीय चलनाच्या प्राप्तीमधून देशाच्या विकासास हातभार, निर्यात व्यापारामध्ये शेतीक्षेत्राचा वाटा ९.९ टक्के आहे, औद्योगिक विकासामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका, सेवा क्षेत्राच्या विकासाला मदत, वाढत्या लोकसंख्येला सामावून घेणे, बचत वाढीस प्रोत्साहन, उद्योगांच्या विकासाला कामगारांचा पुरवठा, शेती क्षेत्राच्या विकासाशिवाय औद्योगिक क्षेत्राचा, सेवा क्षेत्राचा व एकूणच देशाचा विकास गतिमान होणे अशक्य

आहे. या विविध मुद्यांवरून शेती क्षेत्राचे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील योगदान किती महत्त्वपूर्ण आहे ते स्पष्ट होते. शेती क्षेत्रापासून प्राप्त होणा-या उत्पन्नावरती आकारल्या जाणा-या करांना शेती कर असे म्हणतात.

५.१०.१ कृषी उत्पन्नावरती कराचे समर्थनाचे मुद्दे:

कृषी उत्पन्नावरती कर आकारला जावा असा मतप्रवाह स्पष्ट करणा-यांनी पुढील मुद्यांच्या आधारे त्याचे स्पष्टीकरण केले आहे.

देशाच्या विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी:

देशाच्या विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी आवश्यक ते भांडवल देशामध्ये उपलब्ध होत नसल्याने भारताच्या विकासावरती मर्यादा येत आहेत शेती उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास त्यापासून प्राप्त होणा-या उत्पन्नाच्या आधारे देशाच्या विकासाचा वेग वाढण्यास मदत होईल.

राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी:

सरकारला सार्वजनिक खर्च आपल्या उत्पन्नामध्ये भागवता न आल्याने कर्ज घ्यावे लागते त्यामधून राजकोषीय तूट वाढत जाऊन कर्जाचा व व्याजाचा भार वाढत जातो. अशा स्थिती मध्ये सरकारने मोठ्या शेतक-यांच्या उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास सरकारची राजकोषीय तूट कमी होण्यास मदत होईल.

शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी:

शेती उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास सरकारला मोठ्याप्रमाणत उत्पन्न प्राप्त होईल त्याच्या आधारे शेती क्षेत्रामधी खर्च वाढविता येईल शेतीच्या विकासाचा दर वाढण्यास मदत होईल.

पायाभूत सुविधांच्या विस्तारासाठी:

शेती उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास सरकारला मोठ्याप्रमाणत प्राप्त होणा-या उत्पन्नाच्या आधारे देशातील पायाभूत सुविधांच्या विस्तारासाठी आवश्यक असणारा सार्वजनिक खर्च करता आल्याने पायाभूत सुविधांचा विस्तार घडून येण्यास मदत होईल.

दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी:

शेती उत्पन्नावरती करांच्या साहाय्याने प्राप्त होणा-या उत्पन्नाच्या आधारे देशातील दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यावरती अधिक भर देणा-या योजना राबविता येतील त्यामधून दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.

शेतीमधील गुंतवणूकीमध्ये वाढ होण्यासाठी:

शेती उत्पन्नावरती करांच्या साहाय्याने प्राप्त होणा-या उत्पन्नाच्या आधारे शेतीक्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढत जाईल.

रोजगार निर्मिती करण्यासाठी:

शेती उत्पन्नावरती करांच्या साहाय्याने प्राप्त होणा-या उत्पन्नाच्या आधारे देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढत जाईल रोजगारीच्या दरामध्ये वाढ घडून येईल .

शेतक-यांचा कर्जबाजारीपणा व आत्महत्या रोखण्यासाठी:

शेती उत्पन्नावरती करांच्या साहाय्याने प्राप्त होणा-या उत्पन्नाच्या आधारे सरकारला शेतीविकासाच्या अनेक योजनांसाठी निधी उपलब्ध झाल्याने शेतक-यांचा कर्जबाजारीपणा व आत्महत्या रोखण्यास मदत होईल .

ग्रामीण भारतातील आर्थिक व प्रादेशिक विषमता कमी करण्यासाठी:

शेती उत्पन्नावरती करांची आकारणी करत असतना सरकारने मोठ्या शेतक-यांवरती अधिक दराने व लहान शेतक-यांवरती कमी दराने कर आकारणी केल्यास ग्रामीण भारतातील आर्थिक व प्रादेशिक विषमता कमी होण्यास मदत होईल .

काल्यापैशाचे नियंत्रण करण्यासाठी:

शेती उत्पन्न करमुक्त असल्याने इतर क्षेत्रामध्ये कर चुकवून निर्माण केलेला कालापैसा कायदेशीर करून घेण्यासाठी अनेक नागरिक ते उत्पन्न शेती क्षेत्रातील असल्याचे भासवीतात . म्हणूनच शेती उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास काल्यापैशाचे नियंत्रण होण्यास मदत होईल .

वरील मुद्द्यांवरून भारतामधील शेतीक्षेत्रावरती कर आकारणी केल्यास कोणकोणते फायदे प्राप्त होतील तसेच कृषी उत्पन्नावरील कराचे समर्थन का केले जाते ते स्पष्ट होण्यास मदत होते .

५.१०.२ कृषी उत्पन्न कराच्या विरोधी मुद्दे:

कृषी उत्पन्नावरती कर आकारणी करू नये अशा स्वरूपाचा एक मतप्रवाह आहे ज्यांच्यामते कृषी उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास पुढील समस्या निर्माण होण्याचा धोका आहे .

१. शेती उत्पन्ना वरती कर आकारणी केल्यास शेतीमधील उत्पादक प्रेरणा कमी होत जातील .
२. शेती उत्पन्ना वरती कर आकारणी केल्यास शेती विकासावरती मर्यादा येतील .
३. शेती उत्पन्ना वरती कर आकारणी केल्यास शेतीक्षेत्रामध्ये होणारी खाजगी गुंतवणूक घटत जाईल .
४. शेती उत्पन्ना वरती कर आकारणी केल्यास कर चुकविण्याची प्रवृत्ती वाढीस लागेल .
५. मोठ्या आकाराच्या शेती उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास शेतीचे विभाजन व तुकडीकरण वाढेल .
६. शेतीचे विभाजन व तुकडीकरण वाढल्याने शेतीच्या यांत्रिकीकरणावरती मर्यादा येतील

७. शेतीचे विभाजन व तुकडीकरण वाढल्याने शेती सुधारणांवरती मर्यादा येतील .

वरील मुद्द्यांवरून भारतामधील शेती उत्पन्नावरती कर आकारणी केल्यास कोणकोणते तोटे सहन करावे लागतील तसेच कृषी उत्पन्नावरील कराचा विरोध का केला जातो ते स्पष्ट होण्यास मदत होते .

५.११ **करारोपण आणि स्थिरता (Taxation and Stability):**

कोणत्याही राष्ट्रांमध्ये आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित करण्यामध्ये मौद्रिक धोरणाबरोबरच राजकोषीय धोरणाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची असते . राजकोषीय धोरणाच्या साधनांमध्ये कर, सार्वजनिक खर्च, अंदाजपत्रक यासाधनांबरोबरच सार्वजनिक कर्ज हे महात्त्वाचे साधन आहे . करारोपण या साधनांच्या साहाय्याने आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित करण्याचे कार्य राजकोषीय धोरणाच्या माध्यमातून देशातील सरकार करीत असते .

करारोपण आणि आर्थिक स्थिरता:

“अर्थव्यवस्थेमधील किंमती, वेतनदर, व्याजदर इ. मध्ये मोठ्या स्वरूपात होणा-या चढ - उतारांची तीव्रता कमी करण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे आर्थिक स्थिरता होय .”

राजकोषीय धोरणाच्या अनेक उद्दीष्टांमध्ये आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित करणे एक मुख्य उद्दीष्ट मानले जाते . देशामध्ये आर्थिक अस्थिर असताना त्या अस्थिरतेची तीव्रता कमी करण्यासाठी करारोपण या साधनाचा वापर महत्त्वाचा मानला जातो .

तेजीच्या कालखंडामध्ये करारोपणातून आर्थिक स्थिरता:

१ जुन्या करांचे दर वाढवावेत:

२ नवीन करांची आकारणी करावी:

मंदीच्या कालखंडामध्ये करारोपणातून आर्थिक स्थिरता:

१ काही कर रद्द करावेत:

२ नवीन करांची आकारणी करू नये :

३ जुन्या करांचे दर कमी करावेत:

सार्वजनिक उभारणीच्या व परतफेडीच्या धोरणामध्ये बदल करून अर्थव्यवस्थेमध्ये किंमत स्थिरता प्रस्थापित करण्यासाठी देशातील सरकार राजकोषीय किंवा राजवित्तीय धोरणाचा स्वीकार करत असते .

५.१२ कर आणि काल्यापैशाची अर्थव्यवस्था (Taxes and the Black Economy):

काल्या बाजारातून जमा केलेला पैसा म्हणजे काला पैसा होय. कर चुकवून जे उत्पन्न जमा केले जाते त्यास काला पैसा असे म्हणतात आणि अर्थव्यवस्थेच्या ज्या भागामध्ये काल्यापैशाची निर्मिती होते तसेच काल्या पैशाच्या आधारे व्यवहार होतात त्यास काल्या पैशाची अर्थव्यवस्था असे म्हणतात.

फेब्रुवारी २०१२ मध्ये CBI चे डायरेक्टर A P Singh यांच्या मते भारतातील ५०० दशलक्ष डॉलर कालापैसा देशा बाहेर आहे यावरून देशातील काल्या पैशाची अर्थव्यवस्था किती मोठी आहे याची कल्पना येते. यास्वरूपात काल्यापैशाची समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण होण्यामध्ये व्यक्ती व संस्थांची कर चुकविण्याची प्रवृत्ती कारणीभूत ठरत असते.

काल्या पैशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये करांची भूमिका:

काल्या पैशाच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये करांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. काल्यापैशाचे प्रमाण जास्त असणे किंवा कमी असणे हे करांच्या दरावरती अवलंबून असते.

करांचे दर अधिक असताना काल्या पैशाची निर्मिती:

जर अर्थव्यवस्थेमध्ये करांचे दर अधिक असतील तर अर्थव्यवस्थेतील लोकांचे कर बुडविण्याचे प्रमाण वाढत जाऊन काल्या पैशाची निर्मिती वाढत जाऊन काल्यापैशाची समांतर अर्थव्यवस्थेचा आकार वाढत जातो.

करांचे दर कमी असताना काल्या पैशाची निर्मिती:

जर अर्थव्यवस्थेमध्ये करांचे दर कमी असतील तर अर्थव्यवस्थेतील लोकांचे कर बुडविण्याचे प्रमाण घटत जाऊन काल्या पैशाची निर्मिती कमी झाल्याने काल्यापैशाची समांतर अर्थव्यवस्थेचा आकार कमी राहतो. म्हणजेच कराचे दर व काल्यापैशाची निर्मिती यामध्ये सम संबंध दिसून येतो. म्हणजेच सरकारने अधिक दराने कर आकारणी करण्यापेक्षा अर्थतज्ञ लाफर यांनी सांगितल्याप्रमाणे पर्याप्त कराचे दर आकारावेत की ज्यामधून कर चुकविण्याची प्रवृत्ती घटत जाईल व काल्या अर्थव्यवस्थेचे आकारमान कमी राहण्यास मदत होईल.

कर माहिती विनिमय करार (Tax Information Exchange Agreements):

काल्यापैशाचे व पर्यायाने काल्या अर्थव्यवस्थेचे आकारमान कमी करण्याच्या उद्देशाने भारताने दहा देशांच्याबरोबर कर माहिती विनिमय करार केलेला आहे त्याच्या आधारे कराबाबतची व काल्यापैशाच्या माहितीची देवाण घेवाण राष्ट्रांमध्ये झाल्याने अर्थव्यवस्थेतील काल्या पैशाचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होत असल्याचे दिसून येते.

५.१३ भारतातील प्रमुख कर विषयक सुधारणा (Recent Reforms in the Tax System in India):

भारतातील प्रमुख करविषयक सुधारणांमध्ये पुढील सुधारणांचा समावेश करण्यात येतो .

१. भारतातील अंत्यत महत्त्वाचा मानला जाणा-या आयकर आकारणीचे अकरा स्लॅब करण्यात आले त्यामधील सर्वात कमी आयकराचा दर १० टक्के तर सर्वात अधिक आयकराचा दर ८५ टक्के निश्चित करण्यात आला .
२. १९९१ च्या कर सुधार समितीनुसार आयकर आकारणीचे फक्त तीनच स्लॅब करण्यात आले त्यामध्ये २० टक्के, ३० टक्के आणि ४० टक्के आयकराचे दर निश्चित करण्यात आला .
३. १९९७-९८ मध्ये आयकराचे दर कमी करून ते १० टक्के, २० टक्के आणि ३० टक्के असे निश्चित करण्यात आला .
४. २००१-०२ मध्ये लाभांश कर २० टक्क्यांवरून १० टक्के असा करण्यात आला .
५. १९९७-९८ मध्ये Minimum Alternative Tax (MAT) लागू करण्यात आला .
६. १९७० मध्ये केंद्रीय उत्पादन शुल्काचे २ टक्के ते १०० टक्क्यांच्या दरम्यान वेगवेगळे असे २४ स्लॅब निश्चित करण्यात आले .
७. १९७७ च्या कर सुधार समितीनुसार Manufacturing Value Added Tax (MAN VAT) लागू करण्यात आला .
८. १९९४-९५ च्या अंदाजपत्रकामध्ये आयकर मुक्त उत्पन्नाची मर्यादा ३५००० रूपये होती ती २००२ मध्ये १००००० करण्यात आली २०१२-१३ च्या अंदाजपत्रकामध्ये ती २ लाख रूपयांपर्यंत जेष्ठ नागरिकांच्यासाठी २.५ लाख रूपयांपर्यंत तर अतिज्येष्ठ म्हणजेच ८० वर्षा पेक्षा अधिक वयोगटातील नागरिकांना वाढविण्यात आले .
९. जुन २००४ मधील अस्मिदास गुप्ता समितीच्या शिफारशीनुसार सर्व भारतभर १ एप्रिल २००५ या वर्षी वॅट लागू करण्याचे ठरविण्यात आले . परंतु प्रत्यक्षात ३१ डिसेंबर २००५ पासून विक्रीकराऐवजी वॅट लागू करण्यात आला .
१०. १ मार्च १९८६ पासून सुधारीत मुल्यवर्धीत कर पध्दती (MOD- VAT) स्वीकारण्यात आली .
११. २०००-०१ मध्ये CENVAT स्वीकारण्यात आला .
१२. २०१२-१३ मध्ये सेवा कराचा दर १० टक्क्यांवरून १२ टक्के करण्यात आला .
यासारख्या कर विषयक बदलांनाच कर विषयक सुधारणा असे संबोधले जाते .

५.१४ VAT, MOD-VAT आणि सेवा कर (Vat, Mod-Vat, and Service Tax):

५.१४.१ मूल्य वर्धीत करः

VAT लाच Value Added Tax म्हणजेच मूल्य वर्धीत कर असे म्हंटले जाते. फ्रान्स मध्ये १९५४ मध्ये सर्वप्रथम वॅटची अंमलबजावणी सुरू झाली. १९६७ मध्ये युरोपीयन आर्थिक समूदायामधील देशांनी याचा स्विकार केला. भारतामध्ये राज चेलव्या समितीने वॅटची शिफारस १९१९ मध्ये केली सर्व प्रथम हरियाणाने वॅट लागू केला. जुन २००४ मधील असिमदास गुप्ता समितीच्या शिफारशीनुसार सर्व भारतभर १ एप्रिल २००५ या वर्षी वॅट लागू करण्याचे ठरविण्यात आले. परंतु प्रत्यक्षात ३१ डिसेंबर २००५ पासून विक्रीकराऐवजी वॅट लागू करण्यात आला.

जागतिकीकरणाची गरज म्हणून स्विकारलेल्या वॅटमूळे सर्वसामान्य जनतेची क्रयशक्ती वाढवेल, अनेक करांचे एकत्रीकरण होईल, आर्थिक सुधारणांसाठी पोषक ठरेल, देशातील आर्थिक विकेंद्रीकरण घडून येण्यास मदत होईल, आर्थिक विषमता कमी होईल, प्रादेशिक विषमता कमी होईल, कर बुडविण्याचे प्रमाण कमी होईल यासारख्या अनेक अपेक्षा वॅटकडून ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

५.१४.२ सुधारीत मूल्यवर्धीत कर (MOD-VAT):

MOD- VAT लाच Modified Value Added Tax म्हणजेच सुधारीत मूल्य वर्धीत कर असे म्हंटले जाते. सुरवातीच्या टप्प्यामध्ये वस्तू व सेवांच्या उत्पादनावरती आधारीत कर आकारणी केली जात होती त्यास MANVAT(Manufacturing Value Added Tax) असे म्हंटले जात होते. १ मार्च १९८६ पासून अप्रत्यक्ष करांच्या संदर्भात एकूण मूल्य वाढीऐवजी फक्त अंतिम वस्तूच्या उत्पादनावरती कर आकारण्याची जी नवी पध्दती स्विकारण्यात आली तिलाच सुधारीत मूल्यवर्धीत कर पध्दती (MOD-VAT) असे म्हंटले जाते.

सुधारीत मूल्यवर्धीत करपध्दतीचे फायदेः

सुधारीत मूल्यवर्धीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास त्यामध्ये पुढील फायदे प्राप्त होतात .

१. सुधारीत मूल्यवर्धीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास उत्पादकांना अगदी सुलभ पध्दतीने विविध सवलती प्राप्त होण्यास मदत होते .
२. सुधारीत मूल्यवर्धीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास करचुकविण्याच्या प्रवृत्तीस आपोआप आळा बसेल .
३. सुधारीत मूल्यवर्धीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास कालयापैशाची समांतर अर्थव्यवस्था नियंत्रणात येण्यास मदत होईल .

४. सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास दीर्घकालखंडामध्ये देशाची निर्यात वाढत जाते .

५. सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास जकात विरहीत निर्यातीवरती भर दिला जातो .

६. सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास करांचा आधार वाढत जाण्यास मदत होते .

यासारखे विविध फायदे सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास प्राप्त होतात .

सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीमधील दोषः

सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास त्यामध्ये पुढील फायदे प्राप्त होतात .

१. सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास ऑफीस कामामध्ये वाढ होते .

२. सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास गैरव्यवहार वाढीस लागण्याची भिती वाढते .

३. सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास रेकॉर्ड तयार करण्याचा खर्च वाढत जातो .

यासारखे विविध दोष सुधारीत मूल्यवधीत करपध्दतीचा स्विकार केल्यास उदभवू शकतात .

५.१४.३ सेवा करः

भारतामध्ये Financial Act 1994 नुसार सेवा कर लागू करण्यात आला . सुरुवातीला तो फक्त साधारण विमा शेअर बाजारातील दलाली आणि टेलिफोन सेवा अशा तीनच सेवांकरीता हा कर लागू करण्यात आला होता . २०१० च्या अर्थसंकल्पामध्ये ११७ सेवांवरती सेवाकर आकारला जातोय . मार्च १९९४ मध्ये ५ टक्के असणारा सेवा कर २०११-१२ मध्ये १० टक्के असा राहिलेला आहे . सन २०१२-१३ च्या अंदाजपत्रकामध्ये सेवा कर १० टक्क्यांवरून १२ टक्के केल्याने सरकारला १८६६० कोटी रूपये अधिक महसूल जमा होणार आहे . सन २०१२-१३ च्या अंदाजपत्रकामध्ये सरकारला प्राप्त होणा-या एकूण कर उत्पन्नापैकी ११.५ टक्के रक्कम सेवा करापासून जमा होण्याचा अंदाज होता .

५.१५ . सारांशः

सदर प्रकरणामध्ये कर, करभार व त्याबाबतचे सिध्दांत, करसंक्रमण, कराघात, कराची तत्व - लाभता तत्व, समता तत्व, करदेय क्षमता तत्व, करसंक्रमणाचे सिध्दांत, पर्याप्त करारोपण, दुहेरी करारोपणाच्या समस्या यांचा आढावा घेतलेला आहे .

५.१६. स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नः

• दीर्घांतरी प्रश्न .

१. करसंकमणाचा आधुनिक सिध्दांत स्पष्ट करा
२. करांच्या वर्गीकरणाचा आढावा घ्या
३. पर्याप्त करारोपणाचे तत्व सविस्तर स्पष्ट करा
४. कृषी उत्पन्नावरील कराचा आढावा घ्या
५. दुहेरी करारोपणाच्या समस्येची सविस्तर चर्चा करा .

• टीपा लिहा .

१. करभार
२. लाभता तत्व
३. कराचे पुढे होणारे संक्रमण
४. करभाराबाबत डाल्टन यांचे स्पष्टीकरण
५. पर्याप्त कराची संकल्पना स्पष्ट करा .
६. करपात्रता ही संकल्पना थोडक्यात स्पष्ट करा

• एका वाक्यात उत्तरे लिहा .

१. कर म्हणजे काय ?
२. करभार म्हणजे काय ?
३. करदेय क्षमता निश्चीतीचे निकष कोणते ?
४. कराघात व करभार एकाच व्यक्तीवरती पडत असेल तर तो कर कोणता ?
५. दुहेरी करारोपण म्हणजे काय ?
६. करारोपणाची तत्वे कोणती ?
७. कालापैसा म्हणजे काय ?
८. लाभता तत्व कोणी मांडले ?
९. कर आघात म्हणजे काय ?
१०. प्रगतशील कर म्हणजे काय ?

५.१७. संदर्भ पुस्तकेः

१. “स्थूल अर्थशास्त्र” (२००७), झामरे जी. एन - पिपलापुरे अँड कंपनी प्रकाशन नागपूर .
२. “सार्वजनिक अर्थकारण” (२००८), ज. फा. पाटील - फडके प्रकाशन कोल्हापूर
३. “Public Finance”, (2002) R. K. Lekhi, Kalyani Publishers, Ludhiana – New Delhi
४. <http://www.moneycontrol.com/smentor/news/government-policy/should-agricultural-income-be-taxedindia-828150.html>

सार्वजनिक कर्ज आणि कर्जांचे व्यवस्थापन
Public Debt & Debt Management

६.० घटकाची उद्दिष्टे (Objectives):

सदर प्रकरणाची मांडणी करत असताना पुढील महत्वाच्या उद्दिष्टांचा विचार करण्यात आलेला आहे .

- सार्वजनिक कर्जाबाबत सनातनवादी, कॅन्सवादी आणि आधुनिक दृष्टिकोन स्पष्ट होईल .
- सार्वजनिक कर्जांचे भारतासारख्या विकसनशिल राष्ट्रातील महत्त्व जाणून घेणे .
- सार्वजनिक कर्जांचे स्त्रोत व वर्गीकरण स्पष्ट करणे .
- सार्वजनिक कर्जांचा भार, परिणाम व कर्ज उभारणीवरील मर्यादा अभ्यासने .
- सार्वजनिक कर्ज व किंमत स्थिर
- सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाची व परतफेडीची तत्वे .

६.१ प्रस्तावना (Introduction):

अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक सत्तेने उभारलेल्या कर्जांस म्हणजेच सरकारने उभारलेल्या कर्जांस सार्वजनिक कर्ज असे म्हंटले जाते . भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये सार्वजनिक कर्जाला अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे . कारण अशा देशांना एका बाजूला भांडवलाची कमतरता भासते तर दुस-या बाजूला विकासाची गती वाढविणे, रोजगार निर्माती, दारिद्र्य निर्मुलन, पायभूत सुविधांचा विस्तार यासाठी मोठयाप्रमाणात खर्चाची जबाबदारी सरकारवर असते, अशा घटकांवरती मोठयाप्रमाणात आवश्यक असणारा सार्वजनिक खर्च करण्यासाठी उत्पन्न कमी पडत असल्याने सरकारला सार्वजनिक कर्ज उभारावे लागते .

६.२ सार्वजनिक कर्जाबाबतचे विविध दृष्टीकोन (Views On Public Debt):

सरकारने अर्थव्यवस्थेतील विविध समस्या सोडवत असताना सार्वजनिक कर्जांची उभारणी करावी की करू नये याबाबत विविध अर्थतज्ञांनी वेगवेगळया सिध्दांताची मांडणी केलेली आहे त्यालाच सार्व जनिक कर्जाबाबतचे दृष्टिकोन असे म्हणतात . त्यामध्ये पुढील महत्त्वाच्या विचारांचा समावेश होतो .

६.२.१ सार्वजनिक कर्जाबाबत सनातनी दृष्टिकोन (Classical approach on Public debt):

सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक कर्जांच्या उभारणीबाबत जे विविध स्वरूपाचे विचार मांडले आहेत त्यास सार्वजनिक कर्जाबाबतचा सनातनवादी दृष्टिकोन असे म्हणतात . सनातनवादी दृष्टिकोनासच अभिजातवादी दृष्टिकोन असेही म्हटले जाते . अँडम स्मिथ, जे . एस . मिल, डेव्हीड

रिकार्डों यांनी मांडलेल्या विचारांचा समावेश सार्वजनिक कर्जाबाबतचे सनातनवादी विचार असे म्हटले जाते.

प्रा. जे. बी. से. यांच्या “प्रत्येक पुरवठा आपली मागणी आपोआप निर्माण करतो” या विचारांचा सनातनवादी विचारांवरती अधिक प्रभाव असल्याने सरकारने आपली अर्थव्यवस्थेतील भूमिका कमीत कमी हस्तक्षेपाची ठेवावी असे मत व्यक्त केले. त्याच्या विचारानुसार सरकारने देशाचे संरक्षण, अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था यासारख्या मर्यादीत क्षेत्रामध्ये कार्य करावे. तसेच सरकारने सार्वजनिक खर्च करीत असताना तो आपल्या उत्पन्नामध्येच भागविण्याचा प्रयत्न करावा. म्हणजेच सरकारणे आपले उत्पन्न पाहून खर्च करावा तसेच तो खर्च अनावश्यक असू नये कारण अनावश्यक खर्च केल्याने सरकारची कर्ज परतफेडीची क्षमता अगदी अल्प राहते व त्यामधून सरकारवरती सार्वजनिक कर्जाचा व व्याजाचा भार वाढत जातो असे मत व्यक्त केले.

थोडक्यात सनातनवादी अर्थतज्ञांची विचारसरणी ही सार्वजनिक कर्ज, अनावश्यक सार्वजनिक खर्च यांच्या विरोधात असल्याचे दिसून येते.

६.२.२ सार्वजनिक कर्जाबाबत केन्सचा दृष्टिकोन (Keynesian approach on Public debt):

सार्वजनिक कर्जाबाबत जे. एम. केन्स यांनी १९२९ च्या महामंदीची कारणे, परिणाम यांचा अभ्यास करून त्यावरती उपाय “General Theory of Employment, Interest and Money” या ग्रंथात १९३६ मध्ये सुचवले. याच ग्रंथांमध्ये त्यांनी सार्वजनिक कर्जाबाबतचे आपले विचार मांडलेले आहेत.

केन्स यांनी सनातनवादी अर्थतज्ञ जे.बी.से. यांच्या “प्रत्येक पुरवठा आपली मागणी निर्माण करतो” (Every supply creates its own demand) या विचाराचे खंडन करून आपले विचार मांडले. त्यांच्या मते समाजामधील प्रत्येक व्यक्ती आपल्या उत्पन्नातील काही भाग हा रोख स्वरूपामध्ये स्वतःजवळ ठेवत असल्याने प्रत्येक पुरवठा आपली मागणी निर्माण करू शकत नाही. म्हणून बाजारामध्ये पुरवठा अधिक व मागणी कमी झाल्याने अर्थव्यवस्थेमध्ये मंदी सदृश्य स्थिती निर्माण होते. याच कारणाने अमेरिकेमध्ये जागतिक महामंदी निर्माण झाली व ती पुढील कालखंडामध्ये जगभर पसरली.

अर्थव्यवस्थेमध्ये निर्माण झालेल्या मंदी सदृश्य स्थितीमधून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यासाठी सरकारने आपला खर्च वाढविणे आवश्यक असते कारण प्रभावी मागणीचा अभाव हे मंदीचे प्रमुख कारण असते. अर्थव्यवस्थेला सावरण्यासाठी या कालखंडामध्ये सरकारने सार्वजनिक खर्चामध्ये वाढ घडवून आणणे आवश्यक असते. सरकारने या कालखंडामध्ये सार्वजनिक कर्जामध्ये वाढ करावी तसेच अंदाजपत्रक तुटीचे मांडावे की ज्या मधून लोकांच्या हातातील पैसा वाढत जाऊन प्रभावी मागणी वाढत जाते व मंदी नियंत्रणात येण्यास मदत होते.

थोडक्यात केन्स यांची विचारसरणी ही सार्वजनिक कर्ज उभारणे, अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी सरकारने अर्थव्यवस्थेमधील हस्तक्षेप वाढविणे व त्यासाठी तुटीचे अंदाजपत्रक मांडून उत्पन्नापेक्षा अधिक खर्च करणे या स्वरूपाची राहिलेली आहे .

६.२.३ सार्वजनिक कर्जाबाबत केन्स नंतरचा दृष्टिकोन (Post Keynesian approach on Public debt):

केन्स यांनी सार्वजनिक कर्जाबाबत जे विचार मांडले, त्यावरती टिका करून जे विचार मांडले आहेत त्या विचारांचा समावेश सार्वजनिक कर्जाबाबतच्या केन्स नंतरचा दृष्टिकोनामध्ये केला जातो. केन्सनंतरच्या शास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक अर्थशास्त्र किंवा राजस्वाबाबतचे विचार मांडत असताना कर्जाबाबतचे विचार मांडलेले आहेत. केन्सप्रमाणेच आधुनिक शास्त्रज्ञांनी देखील अल्पविकसित, विकसनशील तसेच विकसित राष्ट्रांमध्ये सार्वजनिक कर्जाची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे असे मत व्यक्त केलेले आहे

हॉल्ट यांनी कन्सोत्तर अर्थतज्ञांचे वर्गीकरण युरोपीयन कन्सोत्तर अर्थतज्ञ व अमेरिकन कन्सोत्तर अर्थतज्ञ या दोन प्रमुख गटांमध्ये केले आहे .

युरोपीयन कन्सोत्तर अर्थतज्ञः

युरोपीयन कन्सोत्तर अर्थतज्ञांच्या गटालाच कॅंब्रीज गट असेही म्हटले गेले .त्यामध्ये रिचर्ड कान्द, निकोलस कॅल्डोर, जॉन रॉबिन्सन, पायरो श्राफ या अर्थतज्ञांचा समावेश करण्यात आला .

अमेरिकन कन्सोत्तर अर्थतज्ञः

हॉल्ट यांनी कन्सोत्तर अर्थतज्ञांचा जो दुसरा गट केला त्याला अमेरिकन कन्सोत्तर अर्थतज्ञांचा गट असे म्हटले गेले त्यामध्ये व्हिक्टोरीया चिक्स, अलफ्रेड आशानर, जान क्रेगेल, जॉर्ज शकॅल, पॉल डेव्हीडसन या अर्थतज्ञांचा समावेश करण्यात आला .

आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे, देशाला विकसित करणे, रोजगार निर्मीती, दारीद्रय निर्मुलन यासारख्या कारणांसाठी जर मांडवलाची कमतरता भासत असेल तर अशा राष्ट्रांनी सार्वजनिक कर्जाच्या माध्यमातून मांडवलाची उभारणी करावी असे मत व्यक्त करण्यात आलेले आहे . अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील प्रमुख समस्या सोडविण्याची गरज असते .

६.३ सार्वजनिक कर्जाचे भारतासारख्या विकसनशिल राष्ट्रातील महत्वः

भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये सार्वजनिक कर्जाची भूमिका अतिशय महत्त्वाची असते . कारण अशा देशांमध्ये बेकारी, दारीद्रय, प्रादेशिक विषमता, आर्थिक विषमता, राहणीमानाचा कमी दर्जा, मांडवलाची कमतरता, पायाभूत सुविधांचा अभाव, शेतक-यांच्या आत्महत्या, शेतक-यांचा कर्ज

बाजारीपणा, कृषोषण, वाढती लोकसंख्या यासारख्या अनेक समस्या असल्याने आर्थिक विकासाबाबतची वेगावरती मर्यादा येतात. म्हणूनच अशा राष्ट्रांमध्ये सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये मोठ्याप्रमाणात गुंतवणूक वाढविण्याची आवश्यकता असते. परंतु भांडवलाची कमतरता असल्याने सरकारी गुंतवणूकीवरती मर्यादा येतात म्हणूनच अशा स्थिती मध्ये सार्वजनिक कर्जाचे महत्त्व अनन्यसाधारण असेच असते.

६.३.१ विकसनशील राष्ट्रांमधील सार्वजनिक कर्जाचे महत्त्वः

भारतासारख्या विकसनशील देशामध्ये सार्वजनिक कर्जाची भूमिका कशा स्वरूपाची असते ती पुढील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते.

- रोजगार निर्मातीः
- दारीद्रय निर्मुलनः
- प्रादेशिक विषमता कमी करणेः
- आर्थिक विषमता कमी करणेः
- राहणीमानाचा दर्जा उंचावणेः
- पायाभूत सुविधांचा विस्तार करणेः
- शेतीचा विकास साध्य करणेः
- कृषोषणाचे प्रमाण कमी करणेः
- वाढत्या लोकसंख्येवरती नियंत्रण लादणेः
- औद्योगीकरणाचा विस्तारः
- सेवाक्षेत्राचा विकासः
- नैसर्गिक आपत्तीवरती नियंत्रणः
- युद्धजन्य परिस्थितीवरती नियंत्रणः
- ग्रामिण भागाचा विकासः
- परकीय उच्च तंत्रज्ञानाची आयातः
- विकास सामग्रीची आयातः
- देशाचा आंतरराष्ट्रीय दर्जा उंचावणेः

या सर्व मुद्द्यांवरून भारतासारख्या अनेक विकसनशील राष्ट्रांमध्ये सार्वजनिक कर्जाची गरज किती महत्त्वाची आहे ते स्पष्ट होण्यास मदत होते.

६.४ सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत व वर्गीकरण (Sources & Classification Public Debt):

६.४.१ सार्वजनिक कर्जाचे स्रोत (Sources Public Debt):

सरकारकडून उभारल्या जाणा-या सार्वजनिक कर्जाच्या स्रोतांमध्ये पुढील दोन मार्गांचा समावेश केला जातो .

६.४.१.१ सार्वजनिक कर्जाचे अंतर्गत स्रोत (Internal Sources Public Debt):

“सरकार देशाच्या सीमेच्या आत उपलब्ध असणा-या ज्या मार्गांच्या सहाय्याने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते त्या मार्गांना सार्वजनिक कर्ज उभारणीचे अंतर्गत स्रोत असे म्हणतात .”

सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या अंतर्गत स्रोतांमध्ये पुढील प्रमुख स्रोतांचा समावेश केला जातो .

● नागरिक (Foreign Citizens):

सरकारला प्राप्त होणा-या उत्पन्नापेक्षा जेव्हा अधिक खर्च करावा लागतो तेव्हा देशातील व्यक्तींकडून कर्जाची उभारणी केली जाते . सरकारला दिलेल्या कर्जाच्या परत फेडीची पूर्ण खात्री असल्याने व त्यापासून व्याजदेखील मिळत असल्याने देशातील नागरिक सरकारला कर्ज द्यावयास अगदी सहज तयार होतात .

- मध्यवर्ती बँक (Central Bank):
- व्यापारी बँक(Commercial Bank):
- सहकारी बँक (Co-operative Banks):
- बँकेतर वित्तीय संस्था (Non – banking Financial Institute):

सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या या मार्गांचा समावेश अंतर्गत स्रोतांमध्ये केला जातो .

६.४.१.२ सार्वजनिक कर्जाचे बाह्य स्रोत (External Sources Public Debt):

“एखादा देश जेव्हा जगातील अन्य देशांकडून आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करतो तेव्हा त्या मार्गांना सार्वजनिक कर्ज उभारणीचे बाह्य स्रोत असे म्हणतात .”

सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या बाह्य स्रोतांमध्ये पुढील प्रमुख स्रोतांचा समावेश केला जातो .

● विदेशी सरकार (Foreign Government):

आंतरराष्ट्रीय स्तरावरती ज्या देशाच्या अर्थव्यवस्थांनी विकसीतपणाचा टप्पा पार केलेला आहे अशा अर्थव्यवस्था मांडवलाच्या बाबतीमध्ये सक्षम बनलेल्या असतात . त्यांच्याकडील मांडवलाचा पुरवठा अतिरीक्त असल्याने ते अल्प व्याजदरामध्ये पतपुरवठा करण्यास तयार असतात . अशा राष्ट्रांकडून देशातील सरकार जेव्हा कर्जाची उभारणी करत असते तेव्हा तो सरकारच्या कर्जउभारणीचा एक बाह्य स्रोत ठरतो .

- **आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था (International Financial Institutions):**

आज आंतरराष्ट्रीय स्तरावरी सार्वजनिक कर्ज पुरवठा करण्यासाठी अनेक वित्तीय संस्थांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. अशा आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थामध्ये पुढील प्रमुख वित्तीय संस्थांचा समावेश केला जातो.

- **आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (International Monetary Fund):**

आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी डिसेंबर १९४५ मध्ये अस्तित्वात आला आणि त्या निधीने १ मार्च १९४७ मध्ये प्रत्यक्ष कार्य सुरू केले.

- विनीमयामध्ये स्थिरता प्रस्तापीत करणे.
- चलन मुल्य स्थिरता प्रस्तापीत करणे.
- व्यापारतोलातील अल्पकालीन असमतोल दूर करणे.
- व्यवहातोलातील अल्पकालीन असमतोल दूर करणे.

यासारख्या कार्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी कर्जाचा सभासद राष्ट्रांना पुरवठा करण्याचे कार्य अगदी स्थापने पासून आत्तापर्यंत करीत आलेली आहे.

- **जागतिक बँक (World Bank):**

सन १९४४ पासून जागतिक बँक (पुनर्रचना व विकासासाठी आंतरराष्ट्रीय बँक) या नावाने कार्य करते.

- देशांचा विकासासाठी कर्जपुरवठा करणे.
- विकास कार्यावरी देखरेख ठेवणे व मार्गदर्शन करणे.
- अर्थव्यवस्थांच्य पुनर्रचनेसाठी दिर्घकालीन कर्जपुरवठा करणे

यासारखी अत्यंत महत्त्वाची कार्ये जागतील बँक करते.

- **आंतरराष्ट्रीय विकास संघटन (International Development Association):**

सन १९६० मध्ये जागतिक बँकेने गरिब विकसीत राष्ट्रांना कर्जपुरवठ्याची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय विकास संघटन स्थापन केले आहे. .

- अल्पविकसीत मागास राष्ट्रांना कर्जपुरवठा करणे.
- सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा करणे.
- अनुदान स्वरूपात अल्पविकसीत राष्ट्रांना मदत करणे.
- अत्यल्प स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न असणा-या राष्ट्रांना कर्जपुरवठा करणे.

- अल्पविकसित राष्ट्रांना जलद, समतोल व शाश्वत विकास साध्य करण्यासाठी मदत यासारखी अत्यंत महत्त्वाची उद्दीष्टे समोर ठेऊन आंतरराष्ट्रीय विकास संघटन स्थापनेपासूनच कार्य करीत असल्याचे दिसून येते.

जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी व आंतरराष्ट्रीय विकास संघटन हे कोणत्याही देशातील सरकारसाठी महत्त्वपूर्ण अशा स्वरूपाचे सार्वजनिक कर्ज उभारणीचे बाह्य मार्ग आहेत.

६.४.२ सार्वजनिक कर्जाचे वर्गीकरण (Classification of Sources Public Debt):

सार्वजनिक कर्जाचे वर्गीकरण पुढील विविध प्रकारामध्ये करण्यात येते.

- **कर्जाच्या मुदतीनुसार सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार:**

- **अल्प मुदत सार्वजनिक कर्ज (Short Term Public Debt):**

“जेव्हा सार्वजनिक कर्ज उभारणीचा कालखंड एक वर्ष किंवा त्यापेक्षा कमी असतो तेव्हा त्या कर्जास अल्प मुदत सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

उदा. व्यवहारतोलतील अल्पकालीन असमतोल दूर करण्यासाठी आय.एम.एफ. कडून घेतलेल्या कर्जाचा समावेश अल्प मुदत सार्वजनिक कर्जामध्ये केला जातो.

- **मध्यम मुदत सार्वजनिक कर्ज (Medium Term Public Debt):**

“जेव्हा सार्वजनिक कर्ज उभारणीचा कालखंड एका वर्षा पेक्षा जास्त व पाच वर्षांपेक्षा कमी असतो तेव्हा त्यास मध्यम मुदत सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

उदा. व्यवहारतोलतील अल्पकालीन असमतोल दूर करण्यासाठी आय.एम.एफ. कडून घेतलेल्या कर्जाचा समावेश अल्प मुदत सार्वजनिक कर्जामध्ये केला जातो.

- **दीर्घ मुदत सार्वजनिक कर्ज (Long Term Public Debt):**

“जेव्हा सार्वजनिक कर्ज उभारणीचा कालखंड पाच वर्षा पेक्षा जास्त असतो तेव्हा त्यास दीर्घ मुदत सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

उदा. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाचा दर वाढविण्यासाठी जागतिक बँकेकडून घेतलेल्या कर्जाचा समावेश दीर्घ मुदत सार्वजनिक कर्जामध्ये केला जातो.

- **उत्पादकतेनुसार सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार:**

- **उत्पादक सार्वजनिक कर्ज (Productive Public Debt):**

“सरकार जेव्हा सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करून त्याआधारे अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी, रोजगार वाढीसाठी तसेच विकासाचा दर वाढविणे यासारख्या घटकांवरती खर्च करीत असेल तर त्यास उत्पादक सार्वजनिक कर्ज असे म्हटले जाते.”

उदा. सरकार कडून शेती विकासासाठी, जलसिंचन योजना राबविण्यावरती खर्च करता यावा यासाठी जे कर्ज उभारलेले असते त्याचा समावेश उत्पादक सार्वजनिक कर्जांमध्ये केला जातो. जेव्हा सरकार हे आपल्या एकूण कर्जांपैकी अधिक रक्कम उत्पादक योजनांवरती खर्च करत असेल तर पुढील कालखंडामध्ये त्या अर्थव्यवस्थेची विकासाची गती वाढते, कारण अशा सार्वजनिक खर्चा पासून उत्पादन क्षमतेमध्ये, उत्पादनामध्ये, रोजगारामध्ये वाढ होत असल्याने घेतलेले कर्ज व त्याच्या व्याजाचे हप्ते वेळेवरती परत फेडता येतात.

○ **अनुत्पादक सार्वजनिक कर्ज (Unproductive Public Debt):**

“सरकारच्या कर्ज उभारणीचा हेतू किंवा उद्देश जेव्हा देशातील उत्पादन क्षमता वाढविणे, रोजगार निर्मिती करणे तसेच विकासाचा दर वाढविणे हा नसतो तेव्हा त्यास अनुत्पादक सार्वजनिक कर्ज असे म्हटले जाते.”

उदा. सरकार कडून सार्वजनिक निवडणुका, शेतक-यांची कर्जमाफी यासारख्या घटकांवरती शेती खर्च करता यावा यासाठी जे कर्ज उभारलेले असते त्याचा समावेश अनुत्पादक सार्वजनिक कर्जांमध्ये केला जातो. जेव्हा सरकार हे आपल्या एकूण कर्जांपैकी अधिक रक्कम अनुत्पादक घटकांवरती खर्च करत असेल तर ती अर्थव्यवस्था पुढील कालखंडामध्ये धोक्यात येण्याची शक्यता असते कारण अशा सार्वजनिक खर्चा पासून उत्पादन क्षमतेमध्ये अजिबात वाढ होत नसल्याने घेतलेले कर्ज व त्याच्या व्याजाचे हप्ते वेळेवरती परत फेडता येत नाहीत.

● **अंतर्गत आणि बाह्य सार्वजनिक कर्ज (Internal and External Public Debt):**

○ **अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज (Internal Public Debt):**

“जेव्हा सरकार देशाच्या सीमेच्या आत उपलब्ध असणा-या विविध मार्गांच्या सहाय्याने सार्वजनिक कर्जांची उभारणी करते तेव्हा त्यास्वरूपाचा कर्जास अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

उदा. जेव्हा सरकार देशातील व्यक्ती, बँका, वित्तीय संस्था, राज्यसरकार यांचेकडून घेतलेल्या कर्जांचा समावेश अंतर्गत सार्वजनिक कर्जांमध्ये केला जातो.

○ **बाह्य सार्वजनिक कर्ज (External Public Debt):**

“जेव्हा सरकार देशाच्या सीमेच्या बाहेरील उपलब्ध विविध मार्गांच्या सहाय्याने कर्जांची उभारणी करते तेव्हा त्यास बाह्य सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

○ उदा. जेव्हा सरकार दुस-या देशातील व्यक्ती, बँका, वित्तीय संस्था, सरकार, आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी, जागतिक बँक यासारख्या घटकांकडून घेतलेल्या कर्जांचा समावेश बाह्य सार्वजनिक कर्जांमध्ये केला जातो.

- **ऐच्छिक आणि सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज (Voluntary and Compulsory Public Debt):**

- **ऐच्छिक सार्वजनिक कर्ज (Voluntary Public Debt):**

“जेव्हा सरकार व्यक्ती, बँका, वित्तीय संस्था यांच्यावरती कोणत्याही प्रकारची सक्ती न करता जर कर्ज उभारणी करीत असेल तर त्यास ऐच्छिक कर्ज असे म्हटले जाते.”

उदा. जेव्हा व्यक्ती, बँका, वित्तीय संस्था व्याजप्राप्तीच्या अपेक्षेने सरकारला स्वेच्छेने कर्ज देतात तेव्हा त्या कर्जाचा समावेश ऐच्छिक कर्जामध्ये केला जातो.

- **सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज (Compulsory Public Debt):**

“जेव्हा सरकार व्यक्ती, बँका, वित्तीय संस्था यांच्याकडून सक्तीच्या मार्गाचा अवलंब करून कर्ज उभारणी करते तेव्हा त्या कर्जास सक्तीची सार्वजनिक कर्ज उभारणी असे म्हणतात.”

उदा. नैसर्गिक आपत्ती, युध्दजन्य स्थिती, तेजीची वाढती तिव्रता, राष्ट्रीय आर्थिक संकट यासारख्या स्थिती मध्ये सरकार बँका, वित्तीय संस्था यांच्यावरती सक्तीच्या मार्गाचा अवलंब करून कर्ज उभारणी करते तेव्हा त्या कर्ज उभारणीस सक्तीचे सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.

- **विक्रीय व अविक्रीय सार्वजनिक कर्ज (Marketable and Non-marketable Public Debt):**

- **विक्रीय सार्वजनिक कर्ज (Marketable Public Debt):**

“जेव्हा सरकारला कर्जरोख्यांची विक्री भांडवल बाजारात खुल्या पध्दतीने करून सार्वजनिक कर्ज उभारणी करता येणे शक्य असते तेव्हा अशा कर्जास विक्रीय सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

- **अविक्रीय सार्वजनिक कर्ज (Non-marketable Public Debt):**

“जेव्हा सरकारला कर्जरोख्यांची विक्री भांडवल बाजारात खुल्या पध्दतीने करून सार्वजनिक कर्ज उभारणी करता येणे शक्य नसते तेव्हा अशा कर्जास अविक्रीय सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

- **प्राप्य आणि अप्राप्य सार्वजनिक कर्ज (Redeemable and irredeemable Public Debt):**

- **प्राप्य सार्वजनिक कर्ज (Redeemable Public Debt):**

“प्राप्य सार्वजनिक कर्ज म्हणजे असे कर्ज की ज्या कर्जाच्या भविष्य कालखंडामध्ये परतफेड करण्याचे आश्वासन सरकारने दिलेले असते.”

प्राप्य कर्ज म्हणजेच परतफेडक्षम कर्ज आणि अशा कर्जाच्या परतफेडीची तरतुद सरकारने केलेली असते.

- **अप्राप्य सार्वजनिक कर्ज (Irredeemable Public Debt):**

“अप्राप्य सार्वजनिक कर्ज म्हणजे असे कर्ज की ज्या कर्जाच्या भविष्य कालखंडामध्ये परतफेड करण्याचे कसलेही आश्वासन सरकारने दिलेले नसते.”

अप्राप्य कर्जावरील व्याज नियमित दिले जात असले तरी कर्जाच्या परतफेडीची कसलीही खात्री नसते.

• **निधीक व प्रवाही सार्वजनिक कर्ज (Funded and Non-funded Public Debt):**

○ **निधीक सार्वजनिक कर्ज (Funded Public Debt):**

“ज्या कर्जाची परतफेड कमीत कमी एका वर्षानंतर केली जाते किंवा कधीही केली जात नाही त्यास निधीक सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

सार्वजनिक कर्जाच्या या प्रकारामध्ये परतफेडीचे अंतर बरेच अधिक असते व व्याजाच्या नियमित परतफेडीची तरतुद सरकारने केलेली असते.

○ **प्रवाही सार्वजनिक कर्ज (Non-funded Public Debt):**

“ज्या कर्जाच्या परतफेडीचा कालवधी एका वर्षापेक्षा कमी असतो व सरकारच्या उत्पन्न खर्चामधील तफावत भरून काढण्यासाठी जे कर्ज उभारले जाते त्यास प्रवाही सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.”

सरकार ट्रेझरी बिल्सच्या माध्यमातून ज्या कर्जाची उभारणी करते त्याचा समावेश प्रवाही सार्वजनिक कर्जांमध्ये केला जातो. अशा कर्जावरील व्याजाचा दर हा निधीक कर्जाच्या व्याजदरापेक्षा कमी असल्याने सरकार अशा कर्जास प्राधान्य देते.

६.५ **चलनाच्या निर्मातीमधून सार्वजनिक कर्ज उभारणी (Debt Through Created Money):**

सरकारच्या एका आर्थिक वर्षातील उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक असतो तेव्हा त्यास तूट असे म्हटले जाते. सरकारच्या उत्पन्न खर्चामधील तूट भरून काढण्यासाठी सरकार जी तरतूद करते त्यास तूटीचा अर्थभरणा असे म्हणतात. सरकार युद्धजन्य स्थितीमध्ये, मंदीमधून अर्थव्यवस्था बाहेर काढणे, आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे, प्रभावी मागणी वाढविण्यासाठी, व्याजाची रक्कम देणे, सार्वजनिक उपकरणांचा तोटा भरून काढणे, दारिद्र्य निर्मुलन विषयक योजना राबविणे यासारख्या अनेक कारणांनी तूटीच्या अर्थभरण्याचा अवलंब करीत असते.

तूटीच्या अर्थभरण्याचे मार्गः

“उत्पन्न खर्चामधील तूट भरून काढण्यासाठी सरकार ज्या मार्गांचा अवलंब करते त्या मार्गांना तूटीच्या अर्थभरण्याचे मार्ग असे म्हणतात.”

सरकार तूटीचा अर्थभरणा करण्याच्या मार्गामध्ये पुढील महत्वाच्या मार्गांचा अवलंब करत असते.

- रिझर्व्ह बँकेकडील राखीव निधीचा वापर करणे .
- रिझर्व्ह बँकेकडून कर्जाची उभारणी करणे:

सरकार तूटीचा अर्थभरणा करण्यासाठी जेव्हा रिझर्व्ह बँकेकडून कर्जाची उभारणी करते तेव्हा रिझर्व्ह बँक नविन चलन छापते व त्याच्या आधारावरती सरकारला कर्जपुरवठा करत असते . यामार्गाचा अवलंब करून तूटीचा अर्थभरणा करत असताना सरकारला अर्थव्यवस्थेतील विकासाचा वेग, उत्पादन वाढीचा वेग, उत्पन्न वाढीचा वेग तसेच अर्थव्यवस्थेतील वस्तू व सेवांच्या पुरवठा वाढीचा वेग विचारात घ्यावा लागतो .

चलनाच्या निर्मितीमधून सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या समस्या:

- **किंमत वाढ:**

विकासाचा वेग, उत्पादन वाढीचा वेग, उत्पन्न वाढीचा वेग तसेच अर्थव्यवस्थेतील वस्तू व सेवांच्या पुरवठा वाढीचा वेग विचारात न घेता चलन निर्मिती करून त्याआधारे कर्जपुरवठा केल्यास वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यापेक्षा पैशाचा पुरवठा वाढल्याने वस्तू व सेवांची मागणी मोठ्याप्रमाणात वाढल्याने अर्थव्यवस्थेतील किंमत वाढीचा वेग प्रचंड प्रमाणात वाढून आर्थिक संकट निर्माण होण्याची शक्यता अधिक असते .

- **बचतीमध्ये घट:**

तूटीच्या अर्थभरणा करीत असताना चलनाच्या निर्मितीमधून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी केल्यास मोठ्याप्रमाणात भाववाढ झाल्याने नागरीकांचा राहणीमानावरील खर्च वाढल्याने बचतीमध्ये घट घडून येते .

- **गुंतवणूकीमध्ये घट:**

चलनाच्या निर्मितीमधून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी केल्यास बचतीमध्ये घट झाल्याने अर्थव्यवस्थेतील गुंतवणूक देखील घटत जाते .

- **व्यवहारतोळामध्ये असमतोल:**

चलनाच्या निर्मितीमधून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी केल्यास मोठ्याप्रमाणात भाववाढ झाल्याने आयात वाढ व निर्यात घट घडून आल्याने व्यवहारतोळाची समस्या निर्माण होते .

- **उत्पादन खर्चामध्ये वाढ:**

चलनाच्या निर्मितीमधून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी केल्यास मोठ्याप्रमाणात भाववाढ झाल्याने वस्तू व सेवांचा उत्पादन खर्च वाढत जातो आणि वस्तू व सेवांच्या किंमती आणखी वाढत जातात .

चलनाच्या निर्मातीमधून सार्वजनिक कर्ज उभारणीची उभारणी केल्यास वरील समस्या निर्माण होत असल्या तरी आर्थिक विकासाच वेग वाढविणे, रोजगार निर्मिती, दारिद्र्य निर्मूलन यासारख्या कारणांनी या मार्गाचा अवलंब करणे आवश्यक ठरते.

६.६ स्थूल कर्ज , निव्वल कर्ज आणि सार्वजनिक कर्ज उभारणीतील मर्यादाः

६.६.१ स्थूल कर्ज, निव्वल कर्जः

• स्थूल कर्ज (Gross Debt):

“एका विशिष्ट कालखंडामध्ये देशातील सरकारने उपलब्ध असणा-या अंतर्गत व बाह्य अशा सर्व कर्जांच्या मार्गांच्या सहाय्याने उभारलेल्या कर्जाला स्थूल सार्वजनिक कर्ज असे म्हटले जाते.”

स्थूल सार्वजनिक कर्ज = एकूण अंतर्गत कर्ज + एकूण बाह्य कर्ज

• निव्वल कर्ज (Net Debt):

“एका विशिष्ट कालखंडामध्ये देशातील सरकारने उपलब्ध असणा-या अंतर्गत व बाह्य अशा सर्व कर्जांच्या मार्गांच्या सहाय्याने उभारलेल्या कर्जांच्या रकमेमधून कर्जांच्या परतफेडीची रक्कम वजा केली असता जे कर्ज शिल्लक राहाते त्या कर्जाला निव्वल सार्वजनिक कर्ज असे म्हटले जाते.”

निव्वल सार्वजनिक कर्ज = स्थूल सार्वजनिक कर्ज - कर्जांच्या परतफेडीची रक्कम

६.६.२ सार्वजनिक कर्ज उभारणीतील मर्यादा (Limits of Raising Public Debt):

देशातील सार्वभौम सत्तेकडून उभारलेल्या कर्जास सार्वजनिक कर्ज असे म्हंटले जाते. सरकार आपल्या उत्पन्नापेक्षा अधिकचा खर्च करण्यासाठी सार्वजनिक कर्जांच्या मार्गाचा अवलंब केला जातो. विकसनशील राष्ट्रांमध्ये बेकारी, दारिद्र्य, प्रादेशिक विषमता, आर्थिक विषमता, राहणीमानाचा कमी दर्जा , भांडवलाची कमतरता, पायाभूत सुविधांचा अभाव, शेतक-यांच्या आत्महत्या, शेतक-यांचा कर्ज बाजारीपणा, यासारख्या अनेक समस्या असल्याने सार्वजनिक कर्जांची भूमिका अनन्य साधारण अशीच आहे. असे असले तरी सार्वजनिक कर्ज उभारणीमध्ये अनेक समस्या उदभवतात.

सार्वजनिक कर्ज उभारणीतील मर्यादाः

सार्वजनिक कर्ज उभारणीवरती पुढील मर्यादा निर्माण होण्याची शक्यता असते.

१. आर्थिक अस्थिरताः

देशामध्ये मोठ्याप्रमाणात आर्थिक अस्थिरता असेल म्हणजेच अर्थव्यवस्थेतील किंमती, व्याजदर, विनिमय दर, सोन्याचे दर तसेच वेतनदर यामध्ये जर सातत्याने मोठ्या प्रमाणात चढ उतार होत असतील तर अशा देशातील सरकारला अंतर्गत तसेच बाह्य कर्ज उभारणीमध्ये मर्यादा येतात.

२ . राजकीय अस्थिरताः

देशामध्ये राजकीय अस्थिरता असेल म्हणजेच सातत्याने राजकीय बदल होत असतील कोणतेही एक स्थिर सरकार सत्तेवरती नसेल तर अशा देशातील सरकारला अंतर्गत तसेच बाह्य कर्ज उभारणीमध्ये मर्यादा येतात .

३ . सरकारचा कर्जबाजारीपणाः

सरकार जर पूर्वी घेतलेल्या कर्जाचे व व्याजाचे हप्ते वेळेवरती भरण्यात यशस्वी ठरत नसेल तर त्या देशातील सरकार कर्जबाजारी बनलेले आहे असे म्हंटले जाते अशा सरकारला नवीन कर्ज उभारणीमध्ये अनेक समस्या निर्माण होतात .

४ . किंमत घटः

देशामध्ये जर किंमत घटीची स्थिती असेल तर सार्वजनिक कर्ज उभारणीवरती मर्यादा येतात कारण किंमत घटीच्या कालखंडामध्ये जर अंतर्गत कर्ज उभारणी केल्यास लोकांच्या हातातील क्रयशक्ती कमी होऊन किंमती अधिकच कमी होण्याची शक्यता अधिक असते .

५ . मंदीची अवस्थाः

देशामध्ये जर मंदीची अवस्था असताना अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज उभारणीवरती मर्यादा येतात कारण सार्वजनिक कर्जाची उभारणी केल्यास लोकांची खरेदीशक्ती कमी होऊन प्रभावी मागणी घटल्याने मंदीची तीव्रता अधिकच वाढण्याची भिती असते .

६ . अटीचे पालन न करणेः

बाह्य सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करीत असताना जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यासारख्या वित्तीय संस्थांकडून विविध प्रकारच्या अटी लादत असतात जर कर्ज घेणा-या देशांनी त्या अटीची पूर्तता न केल्यास पुढील कालखंडामध्ये त्या राष्ट्रांना सार्वजनिक कर्ज उभारणीमध्ये मर्यादा येतात .

७ . आर्थिक आरिष्टः

जर देशामध्ये आर्थिक संकट आले असेल म्हणजेच प्रचंड भाववाढ, व्यवहारतोळामध्ये दीर्घकालीन तूट, मोठी राजकोषीय तूट या कालखंडात त्या देशाला अंतर्गत तसेच बाह्य सार्वजनिक कर्ज उभारणीमध्ये अनेक अडचणी निर्माण होतात .

८ . देशाची आंतरराष्ट्रीय पतः

एखाद्या देशाची आंतरराष्ट्रीय आर्थिक पत कशा स्वरूपाची आहे यावरती सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या मर्यादा अवलंबून असतात . जर देशाची आंतरराष्ट्रीय पत धोक्यात आली असेल तर सरकारला सार्वजनिक कर्जा उभारणीमध्ये अनेक समस्या निर्माण होतात .

सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या वरील मर्यादांबरोबरच वाढती राजकोषीय तूट, व्यवहारतोलातील दीर्घ कालीन तूट तसेच सरकारवरील नागरिकांचा अविश्वास यासारख्या अनेक मर्यादा सार्वजनिक कर्ज उभारणी वरती येत असतात .

६.७ सार्वजनिक कर्जाचा भार आणि परिणाम (Burden And Effects Of Public Debt):

६.७.१ सार्वजनिक कर्जाचा भार (Burden Of Public Debt):

देशातील सरकार जे सार्वजनिक कर्ज उभारते त्या कर्जाच्या भाराचे मोजमाप पुढील प्रकारांच्या साहाय्याने करता येते .

• अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा भार (Burden of Internal Public Debt):

“जेव्हा सरकार देशाच्या सीमेच्या आत व्यक्ती, बँका, वित्तीय संस्था, यासारख्या विविध मार्गांच्या साहाय्याने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते तेव्हा त्यास्वरूपाचा कर्जास अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात .”

○ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा पैशातील भारः

▪ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा प्रत्यक्ष पैशातील भार (Direct Money Burdan) :

“सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडी साठी सरकारने कर आकारणी केल्यामुळे जेवढ्या वस्तू व सेवांचा त्याग करावा लागतो त्यास त्या अंतर्गत कर्जाचा प्रत्यक्ष पैशातील भार असे म्हणतात .”

अंतर्गत कर्जाच्या बाबतीमध्ये खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण देशातल्या देशामध्ये म्हणजेच करदात्यांकडून कर्जदाराकडे होत असतो . जर करदाता व कर्जदार एकच व्यक्ती असेल तर अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा पैशातील भार फारसा महत्त्वाचा नसतो . परंतू करदाता व कर्जदार जर समान नसेल तर खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण एका गटाकडून दुस-या गटाकडे होत असल्याने अर्थव्यवस्थेमध्ये आर्थिक विषमता वाढण्याची शक्यता असते .

▪ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा अप्रत्यक्ष पैशातील भारः

जेव्हा सरकार अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाच्या साहाय्याने उभारलेली रक्कम विकास कार्यावरती खर्च केल्यानंतर लोकांच्याकडील क्रयशक्ती वाढून वस्तू व सेवांची मागणी वाढल्याने किंमतपातळीमध्ये वाढ होते व त्यामधून समाजावरील भार वाढत जातो . त्यामधून लोकांची बचत व कार्य करण्याची इच्छा व कार्य करण्याची क्षमता यावरती जो विपरीत परिणाम होतो त्यास अंतर्गत कर्जाचा पैशातील अप्रत्यक्ष भार असे म्हणतात .

○ **अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा वास्तव भारः**

▪ **अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा प्रत्यक्ष वास्तव भारः**

जेव्हा सरकार अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाच्या साहाय्याने उभारलेली रक्कम व्याजासह परत करत असताना समाजावरती कर आकारणी करीत असते त्यावेळेस समाजातील अल्प उत्पन्न गटातील लोकांकडून कर आकारणी करून ती उच्च उत्पन्न गटातील लोकांच्याकडे कर्ज व व्याज स्वरूपात जात असल्याने गरीबांवरती जो कर्जाचा भार पडतो त्यास अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा प्रत्यक्ष वास्तव भार असे म्हणतात .

▪ **अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाचा अप्रत्यक्ष वास्तव भारः**

सरकार अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाच्या साहाय्याने उभारलेली रक्कम जेव्हा व्याजासह परत करत असताना समाजावरती कर आकारणी करीत असते त्यावेळेस नागरिकांची बचत व कार्य करण्याची इच्छा व कार्य करण्याच क्षमता यावरती जो विपरीत परीणाम होतो त्यास अंतर्गत अप्रत्यक्ष वास्तव भार असे म्हणतात .

● **बाह्य सार्वजनिक कर्जाचा भार (Burden of External Public Debt):**

“जेव्हा सरकार देशाच्या सीमेच्या बाहेरील बँका, वित्तीय संस्था, सरकार यासारख्या विविध मार्गांच्या साहाय्याने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते तेव्हा त्यास्वरूपाचा कर्जास बाह्य सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात .” अशा या बाह्य कर्जाचे जे समाज, अर्थव्यवस्था, नागरीक यांच्यावरती जो भार पडतो त्यास सार्वजनिक कर्जाचा बाह्य भार असे म्हणतात .

○ **बाह्य सार्वजनिक कर्जाचा पैशातील भारः**

▪ **बाह्य सार्वजनिक कर्जाचा प्रत्यक्ष पैशातील भार (Direct Money Burdan) :**

बाह्य सार्वजनिक कर्जाची व्याजासह परतफेड करण्यासाठी सरकारला आवश्यक असणारे परकीय चलन प्राप्त करण्यासाठी मोठ्याप्रमाणात वस्तू व सेवांची सक्तीने निर्यात करावी लागते . अशा वस्तू व सेवांचा देशातील नागरीकांना त्याग करावा लागतो तेव्हा त्यास बाह्य सार्वजनिक कर्जाचा प्रत्यक्ष पैशातील भार असे म्हणतात .

▪ **बाह्य सार्वजनिक कर्जाचा अप्रत्यक्ष पैशातील भारः**

बाह्य सार्वजनिक कर्जाची व्याजासह परतफेड करण्यासाठी सरकारला वस्तू व सेवांची सक्तीने निर्यात करावी लागते अशा वस्तूंची देशामध्ये कमतरता निर्माण झाल्याने त्यांच्या किंमती वाढल्याने नागरिकांना त्याचा जो त्याग करावा लागतो तेव्हा त्यास बाह्य सार्वजनिक कर्जाचा अप्रत्यक्ष पैशातील भार असे म्हणतात .

बाहय सार्वजनिक कर्जाचा वास्तव भारः

■ बाहय सार्वजनिक कर्जाचा प्रत्यक्ष वास्तव भारः

जेव्हा सरकार बाहय सार्वजनिक कर्जाची व्याजासह परतफेड करत असताना समाजावरती कर आकारणी करीत असते त्यावेळेस समाजातील अल्प उत्पन्न गटातील लोकांकडून कर आकारणी करून ती उच्च उत्पन्न गटातील लोकांच्याकडे कर्ज व व्याज स्वरूपात जात असल्याने गरीबांवरती जो कर्जाचा भार पडतो त्यास बाहय सार्वजनिक कर्जाचा प्रत्यक्ष वास्तव भार असे म्हणतात .

■ बाहय सार्वजनिक कर्जाचा अप्रत्यक्ष वास्तव भारः

सरकार बाहय सार्वजनिक कर्जाच्या साहाय्याने उभारलेली रक्कम जेव्हा व्याजासह परत करत असताना देशातील नागरीकांवरती मोठ्याप्रमाणात कर आकारणी करीत असते त्यावेळेस नागरीकांची बचत व कार्य करण्याची इच्छा व कार्य करण्याची क्षमता यावरती जो विपरीत परिणाम होतो त्यास बाहय सार्वजनिक कर्जाचा अप्रत्यक्ष वास्तव भार असे म्हणतात .

६.७.२ सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम (Effects Of Public Debt):

सरकार आपल्या उत्पन्न खर्चामधील तफावत भरून काढण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करत असते अशा या सार्वजनिक कर्जाचे उत्पादन, उपभोग, गुंतवणूक, विभाजन, राष्ट्रीय उत्पन्न यासारख्या अनेक घटकांवरती अनुकूल तसेच प्रतिकूल असे परिणाम होतात . ते परिणाम पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील .

○ उपभोगावरील परिणाम (Effects on Consumption):

सार्वजनिक कर्ज हे व्यक्तीच्या उपभोग प्रवृत्तीवरती अतिशय महत्त्वाचा परिणाम करते . जर व्यक्ती आपल्या चालू उत्पन्नामधून सरकारला कर्जपुरवठा करत असतील तर त्यांना उपभोगावरील खर्चाचे प्रमाण कमी करावे लागते . परंतु व्यक्ती त्यांच्या बचत केलेल्या रकमेमधून कर्जपुरवठा करत असतील तर त्यांचा चालू उपभोगावरती फारसा परीणाम होत नाही .

○ उत्पादनावरील परिणाम (Effects on Production):

सरकारने उभारलेल्या सार्वजनिक कर्जाची रक्कम जर उत्पादक घटकांवरती खर्च केली जात असेल तर सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये उत्पादन व उत्पादकता यामध्ये वाढ होते . परंतु त्याच वेळेस खाजगी क्षेत्रातील पैसा सरकार कडे गेल्याने खाजगी गुंतवणूक कमी होवून उत्पादन कमी होते . तसेच परकीय कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरकारने अंतर्गत करांचे दर वाढविल्यास लोकांच्या उत्पादन वाढविण्याच्या इच्छेमध्ये तसेच क्षमतेमध्ये घट होवून उत्पादन घटते .

थोडक्यात सार्वजनिक कर्जाच्या उभारणी मधून सार्वजनिक उत्पादन वाढत असले तरी खाजगी उत्पादनावरती मात्र याचा विपरीत परिणाम होताना दिसून येते .

○ **विभाजनावरील परिणाम (Effects on Distribution):**

सार्वजनिक कर्ज अर्थव्यवस्थेतील विभाजन कार्यावरती देखील अनुकूल व प्रतिकूल अशा दोन्ही बाजूने परिणाम करताना दिसून येते. समाजातील श्रीमंत व्यक्ती सरकारला कर्जपुरवठा करत असतात. या कर्जाच्या परतफेडीसाठी आकारलेल्या करांचा भार सर्वसामान्य जनतेला सहन करावा लागत असेल तर एका बाजूला श्रीमंताना अधिक व्याज मिळेल तर दुस-या बाजूला गरीबांना करांचा भार सोसावा लागल्याने आर्थिक विषमता मोठ्याप्रमाणात वाढत जाईल.

याउलट कर्जाच्या आधारे जमा केलेली रक्कम गरिबांच्या आर्थिकउन्नतीसाठी, त्यांच्या कल्याणासाठी खर्च केली गेल्यास आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होईल.

○ **राष्ट्रीय उत्पन्नावरील परिणाम (Effects on National Income):**

सार्वजनिक कर्जाची रक्कम सरकार जर उत्पादक गुंतवणूकी वरती जर खर्च करीत असेल तर गुणक पध्दतीने उत्पादन, उत्पादकता, रोजगार यामध्ये वाढ होत असल्याने राष्ट्रीय उत्नामध्ये जलद गतीने वाढ होण्यास मदत होईल. याउलट सरकारने अनुत्पादक घटकांवरती खर्च केल्यास सार्वजनिक क्षेत्रातील उत्पादन तसेच उत्पादन क्षमता कमी राहिलच परंतु त्याबरोबरच खाजगी क्षेत्रातील पैसा कर्जा च्या स्वरूपात सरकारकडे गेल्याने या क्षेत्रामधील उत्पादन तसेच उत्पादन क्षमता कमी राहिल्याने राष्ट्रीय उत्पन्न वाढीचा दर अगदी अल्प राहिल.

○ **गुंतवणूकीवरील परिणाम (Effects on Investment):**

सरकारने उभारलेले सार्वजनिक कर्ज जर उत्पादक घटकांवरती गुंतवले गेले तरच सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकी बरोबर खाजगी क्षेत्रामध्ये उत्पादन, उत्पादकता, रोजगार, उत्पन्न यामध्ये वाढ होऊन गुंतवणूकही वाढत जाईल. परंतु जर सार्वजनिक कर्जापासून केलेली गुंतवणूकच जर अनुत्पादक स्वरूपाची असेल त्याअर्थव्यवस्थेमधील एकूण गुंतवणूकीवरती विपरीत परिणाम झाल्याचे दिसून येईल.

○ **संसाधनाच्या वितरणावरील परिणाम (Effects on Resource Allocation):**

सार्वजनिक कर्जाच्या आधारे खाजगी क्षेत्रातील भांडवल सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये गुंतवले जात असल्यास अर्थव्यवस्थेतील खाजगी क्षेत्रामध्ये कार्य करणा-या उत्पादन घटकांचे वितरण सार्वजनिक क्षेत्रामधील उद्योगांमध्ये होण्यास मदत होते.

○ **रोजगारावरील परिणाम (Effects on Employment Generation):**

सार्वजनिक कर्जाच्या आधारे सरकारने जर सार्वजनिक क्षेत्रामधील गुंतवणूका जर वाढवत असेल त्या ठिकाणी रोजगारामध्ये वाढ होते तसेच ज्या कामगारांना सार्वजनिक क्षेत्रात रोजगार मिळाला त्यांची प्रभावी मागणी वाढल्याने खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढल्याने अर्थव्यवस्थेतील रोजगार गुणक पध्दतीने वाढण्यास मदत होते.

○ **रोखतेवरील परिणाम (Effects on Liquidity):**

जर सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करण्यासाठी सरकारने सरकारी कर्जरोख्यांचा अवलंब केला असेल तर त्यामधून अर्थव्यवस्थेमध्ये मोठ्याप्रमाणात रोखता निर्माण होवू शकते कारण आवश्यकता भासल्यानंतर व्यक्ती व संस्था अगदी सहजरित्या सरकारी रोख्यांची विक्री करून त्याचे रोखतेमध्ये रूपांतर करू शकतात. परंतु अन्य मार्गाच्या साहाय्याने जर कर्ज उभारणी केली असेल तर त्यामधून अर्थव्यवस्थेमधील रोखतेचे प्रमाण अगदी अल्प रहात असते.

○ **आर्थिक विकासावरील परिणाम (Effects on Economic Development):**

सरकारने जर विविध मार्गांनी उभारलेल्या सार्वजनिक कर्जाची गुंतवणूक उत्पादक घटकांवरती केली तर सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणूकी बरोबर खाजगी क्षेत्रामध्ये उत्पादन, उत्पादकता, रोजगार, उत्पन्न यामध्ये वाढ होऊन गुंतवणूक वाढते व यासर्व घटकांमध्ये गुणक पध्दतीने वाढ होऊन देशाचा आर्थिक विकास गतीमान होण्यास मदत होत. परंतु जर सरकारने गुंतवणूकच अनुत्पादक स्वरूपाची केली असेल तर अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची गती कमी होत जाते.

○ **आर्थिक स्थिरतेवरील परिणाम (Effects on Economic Stability):**

सरकार जरी सार्वजनिक कर्जाचा वापर उत्पन्न प्राप्तीसाठी करीत असले तरी ते एक देशाच्या राजकोषीय धोरणाचे साधन आहे. म्हणूनच या साधनाचा वापर करीत असताना अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थिरता प्रस्तापित करणे या राजकोषीय धोरणाच्या उद्दिष्टाला अधिक प्राधान्य द्यावे लागते. जर अर्थ व्यवस्थेमध्ये भाववाढीची स्थिती असेल तर सरकारला देशांतर्गत सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करणे आवश्यक असते. याउलट देशात भावघटीची अवस्था असेल तर देशांतर्गत कर्जाची परतफेड करण्यासाठी बाह्य कर्जाची उभारणी करावी लागते व यावेळी अंतर्गत कर्ज उभारणी करणा-या धोरणाला प्राधान्य द्यावे लागते.

६.८ **सार्वजनिक कर्ज व किंमत स्थिर (Public Borrowings And Price Level):**

कोणत्याही राष्ट्रांमध्ये आर्थिक स्थिरता तसेच किंमत स्थिरता प्रस्तापित करण्यामध्ये राजकोषीय धोरण तसेच मौद्रिक धोरण यांची भूमिका अनन्यसाधारण अशीच असते. राजकोषीय धोरणाच्या साधनांमध्ये कर, सार्वजनिक खर्च, अंदाजपत्रक यासाधनांबरोबर सार्वजनिक कर्ज हे एक महत्त्वाचे साधन मानले जाते. सार्वजनिक कर्जाच्या साहाय्याने किंमत स्थिर ठेवणे शक्य असते म्हणूनच सार्व जनिक कर्ज व किंमत स्थिरता यामधील संबंध अभ्यासणे गरजेचे आहे.

सार्वजनिक कर्ज आणि किंमत स्थिरता:

“अर्थव्यवस्थेमधील किंमतीमध्ये मोठ्या स्वरूपात होणा-या चढ - उतारांची तीव्रता कमी करण्याचा केलेला प्रयत्न म्हणजे किंमत स्थिरता होय.”

देशामध्ये किंमती अस्थिर असताना त्या अस्थिरतेची तीव्रता कमी करण्यासाठी राजकोषीय धोरणाचे साधन म्हणून सार्वजनिक कर्जाचा वापर कसा करावा ते पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

किंमत वाढीच्या अवस्थेमध्ये:

- १ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करावी:
- २ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करू नये:
- ३ बाह्य सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करू नये:
- ४ बाह्य सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करावी

किंमत घटीच्या अवस्थेमध्ये:

- १ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करू नये:
- २ अंतर्गत सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करावी:
- ३ बाह्य सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करावी:
- ४ बाह्य सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करू नये:

सार्वजनिक उभारणीच्या व परतफेडीच्या धोरणामध्ये बदल करून अर्थव्यवस्थेमध्ये किंमत स्थिरता प्रस्थापित करण्यासाठी देशातील सरकार राजकोषीय किंवा राजवित्तीय धोरणाचा सिवकार करत असते.

६.९ खाजगी गुंतवणूकीचे क्राउडींग आऊट Crowding Out Of Private:

अठराव्या शतकाच्या शेवटी क्राउडींग आऊट या संकल्पनेची चर्चा सुरू झाली. Malachy Postlethwayt यांनी १७७५ मध्ये “Great-Britain’s True System” या ग्रंथामध्ये क्राउडींग आऊट या संकल्पनेची मांडणी सर्वप्रथम केलेली दिसून येते. अर्थशास्त्रीय भाषेमध्ये “सार्वजनिक कर्जाची उभारणील केली जाते तेव्हा खाजगी गुंतवणूक बाहेर फेकली जाते यालाच क्राउडींग आऊट असे म्हंटले जाते.”

जेव्हा सार्वजनिक खर्चामध्ये वाढ केल्यास किंवा कर उत्पन्नामध्ये घट झाल्यास सरकारला उत्पन्न खर्चातील तूट भरून काढण्यासाठी कर्जाची मागणी वाढते. सार्वजनिक कर्जाची मागणी वाढल्याने व्याजाचे दर वाढतात. व्याजाचे दर आणि गुंतवणूक यामध्ये व्यस्त संबंध असल्याने या खाजगी गुंतवणूकीमध्ये घट होते. या परिणामालाच क्राउडींग आऊट असे म्हंटले जाते. क्राउडींग आऊट

या संकल्पनेबाबत अन्य काही विचार मांडले जातात त्यामध्ये सार्वजनिक खर्च वाढल्याने खाजगी खर्च आपोआप कमी राहत असेल तरी त्याला क्राउडींग आऊट असे म्हंटले जाते.

क्राउडींग आऊटवरती प्रभाव टाकणारे घटकः

क्राउडींग आऊट किती प्रमाणात खाजगी गुंतवणूक तसेच अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या गतीवरती प्रभाव टाकते हे पुढील घटकांवरती अवलंबून असते.

- **उत्पन्न वाढ जास्त व व्याजदर वाढ कमी असतानाः**

म्हणजेच L.M (Liquidity Preference – Money Supply) वक्र अधिक लवचिक असताना क्राउडींग आऊटचा अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव अधिक असत नाही कारण सार्वजनिक कर्ज उभारणीमधून वाढलेल्या कर्जाच्या मागणीतून व्याजदरामध्ये जास्त वाढ होत नसल्याने खाजगी गुंतवणूक फारशी कमी होत नाही .

- **उत्पन्न वाढ कमी व व्याजदर वाढ जास्त असतानाः**

म्हणजेच I.S. (Investment – Saving) वक्र अधिक लवचिक असताना क्राउडींग आऊटचा अर्थ व्यवस्थेवरील प्रभाव अधिक असतो कारण सार्वजनिक कर्ज उभारणीमधून वाढलेल्या कर्जाच्या मागणीतून व्याजदरामध्ये जास्त वाढ होत असल्याने खाजगी गुंतवणूक मोठ्याप्रमाणात कमी होते .

६.१० सार्वजनिक कर्जाची परतफेड व व्यवस्थापनाची तत्वे (Principles of Debt Management and Repayment):

देशातील सरकारने उभारलेले कर्ज म्हणजेच सार्वजनिक कर्ज होय . सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करणे त्याच्या आधारे विविध घटकांवरती खर्च करणे, त्या कर्जाची परतफेड करणे म्हणजेच सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन व परतफेड यामध्ये त्या देशातील सरकारची भूमिका अनन्यसाधारण अशीच आहे .

६.१०.१ सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाची मार्गदर्शक तत्वे :

“सरकारने उभारलेल्या सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी ज्या मार्गदर्शक नियमांचा अवलंब केला जातो त्या नियमांना सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाची मार्गदर्शक तत्वे असे म्हंटले जाते .”

“सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करणे, रूपांतर करणे, परतफेड करणे या प्रक्रियेचा अर्थव्यवस्थेच्या स्थिरतेवरती विपरीत परिणाम होणार नाही यासाठी स्विकारलेल्या मार्गदर्शक नियमांना सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाची मार्गदर्शक तत्वे असे म्हंटले जाते .”

सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये पुढील मार्गदर्शक तत्वांचा अवलंब करण्यात येतो .

१. किमान व्याज खर्च (Minimum Interest cost):

सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये किमान व्याज खर्च हे अतिशय महत्त्वाचे मार्गदर्शक तत्व मानले जाते. कारण कर्जावरील व्याजाचा दर जर कमी असेल तर सार्वजनिक कर्जाचा व व्याजाचा अतिरीक्त भार सरकार वरती वाढत नाही त्यामुळे कर्ज व व्याजाच्या हप्त्यांची नियमित परतफेड करणे अगदी सहज शक्य होते. म्हणून सरकारने कमीत कमी व्याजदराच्या मोबदल्या वित्तपुरवठा करणा-या वित्तीय स्रोतांना प्राधान्य द्यावे हे तत्व अतिशय महत्त्वाचे मानले जाते.

२. गुंतवणूकदारांचे समाधान (Satisfaction of Investors):

गुंतवणूकदारांचे समाधान विचारात घेणे हे सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाच्या मार्गदर्शक तत्वांमधील एक मार्गदर्शक तत्व मानले जाते. सरकारच्या सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या धोरणामध्ये गुंतवणूकदारांना आकर्षक व्याजदर जाहीर करणे व यासारख्या विविध स्वरूपाच्या आकर्षक योजना राबविल्यास गुंतवणूकदार स्वेच्छेने अधिकाधिक कर्जाचा पुरवठा सरकारला करतात व त्यामधून सरकारला आवश्यक तेवढ्या प्रमाणात सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करणे शक्य होते. याउलट आपल्या सार्वजनिक कर्ज उभारणीच्या धोरणाच्या साहाय्याने सरकार गुंतवणूकदारांना समाधानी ठेऊ शकत नसेल तर गुंतवणूक अन्य क्षेत्रामध्ये करण्यावरती अधिक भर देतात व त्यामधून सरकारला सार्वजनिक कर्ज उभारणीमध्ये अनेक समस्या उदभवू शकतात.

३. अल्पमुदत कर्जाचे दीर्घमुदत कर्जात रूपांतर (Convert short term debt into long term debt):

अल्पमुदत सार्वजनिक कर्जाचे दीर्घमुदत सार्वजनिक कर्जामध्ये रूपांतर करणे हे सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाचे एक महत्त्वाचे मार्गदर्शक तत्व मानले जाते. अशाप्रकारच्या धोरणाचा अवलंब करून सरकारला देशाच्या आर्थिक विकासासाठी आवश्यक असणा-या दीर्घकालीन मांडवलाची गरज पूर्ण करता येऊ शकते. तथापि अशा स्वरूपाचे रूपांतर करीत असताना देशातील मौद्रिक धोरण, राजकोषीय धोरण आर्थिक स्थिरता यावरती विपरीत परिणाम होणार नाही याची दक्षता मात्र सरकारला घ्यावी लागते.

४. सार्वजनिक कर्जाचे राजकोषीय व मौद्रिक धोरणाशी समन्वय (Coordination between public debt and fiscal, monetary policy):

देशातील सरकार आपल्या उत्पन्न खर्चामधील तफावत कमी करण्यासाठी जे कर्ज उभारते त्यास सार्वजनिक कर्ज असे म्हटले जाते. अशा स्वरूपाच्या सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापन करीत

असताना त्याचा देशातील राजकोषीय धोरण व मौद्रिक धोरणाशी योग्य स्वरूपाचा समन्वय साधणे आवश्यक असते. कारण देशातील राजकोषीय धोरण व मौद्रिक धोरणाशी हे अर्थव्यवस्था तेजीच्या अवस्थेमध्ये आहे का मंदीच्या अवस्थेमध्ये आहे याचा विचार करून राबविले तसेच बदलले जाते. आर्थिक स्थैर्य प्रस्तापित करण्याच्या दृष्टीने राजकोषीय धोरण व मौद्रिक धोरण राबविले जाते. म्हणूनच तेजीच्या कालखंडामध्ये अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज वाढविणा-या व बाह्य कर्जाच्या परतफेडीच्या धोरणाचा स्विकार करावा लागतो याउलट मंदीच्या कालखंडात बाह्य सार्वजनिक कर्ज वाढविणा-या व अंतर्गत कर्जाच्या परतफेडीच्या धोरणाचा स्विकार करावा लागतो.

५. परीपक्वतेमध्ये योग्य समन्वय (Proper adjustment of Maturity):

सरकारला सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीचे सुध्दा योग्य प्रकारे व्यवस्थापन करावे लागते. कारण घेतलेले कर्ज ठरलेल्या तारखेला व्याजासहीत परतफेड करीत असेल तरच लोकांचा सार्वजनिक कर्ज उभारणीला चांगला प्रतिसाद मिळतो. अन्यथा व्यक्ती व संस्था अन्य ठिकाणी गुंतवणूक करण्यावरती अधिक भर देतात व सार्वजनिक कर्ज पुरेशा प्रमाणात उभा करू शकत नाही.

६. उत्पादकता वाढीवरती भर (Focus on Rising Productivity):

सरकारने उभारलेल्या सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनामध्ये उत्पादकता वाढीवरती अधिक भर देणे आवश्यक ठरते. कारण कर्जाऊ घेतलेली रक्कम ही समाजाचा पैसा असल्याने त्याची व्याजासहीत परतफेड करण्याची जबाबदारी ही सरकारची असते म्हणूनच सरकारने उत्पादक कार्यावरती अधिक भर दिल्यास त्यामधून उत्पादकता, रोजगार, विकासाचा दर यामध्ये वाढ होत असल्याने सार्वजनिक कर्जाची व्याजासहीत परतफेड करणे सहज शक्य होते.

सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये वरील तत्वांचा समावेश होतो.

६.१०.२ सार्वजनिक कर्जाची परतफेड (Repayment of Public Debt):

सरकार अर्थव्यवस्थेची गरज म्हणून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी व्याजासहीत ते ठराविक मुदतीमध्ये परत करण्याच्या अटीवरती करत असते. जर सरकार सार्वजनिक कर्ज व्याजासहीत परतफेडण्यामध्ये यशस्वी ठरत असेल तरच पुढील कालखंडामध्ये सरकारला सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करणे शक्य होते. सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करत असताना सरकार पुढील विविध मार्गांचा स्विकार करते.

१. सार्वजनिक कर्जाचे परिवर्तन (Conversion of public Debt):

सरकारकडे सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीचे अनेक मार्ग असतात त्या मार्गांमध्ये सार्वजनिक कार्जाचे रूपांतर करणे हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे. जेव्हा सरकारने घेतलेल्या अल्पकालीन कर्जाची

व्याजासह परतफेड करणे शक्य नसल्यास त्याच्या परतफेडीसाठी सरकार अशा कर्जाचे दीर्घमुदत कर्जा मध्ये रूपांतर करते,तसेच शक्य असल्यास .

२. मांडवली कराची आकारणी (Imposing Citizen Tax):

सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी मांडवली कराची आकारणी करणे व त्या आधारे जमा झालेल्या महसुली उत्पन्ना मधून कर्जाचे व व्याजाचे हप्ते नियमितपणे भागविले जातात .

३. अंदाजपत्रकीय आधिव्याचा वापर (Utilization of Budgetary Surplus):

सार्वजनिक उत्पन्नाचे सार्वजनिक खर्चावरील आधिव्य म्हणजेच अंदाजपत्रकीय आधिव्य होय .

“जेव्हा सरकारचे अंदाजपत्रकीय उत्पन्न हे अंदाजपत्रकीय खर्चा पेक्षा जास्त असते तेव्हा त्यास अंदाजपत्रकीय आधिव्य असे म्हटले जाते .”

अशा या अंदाजपत्रकीय आधिव्याचा वापर करून सरकार सार्वजनिक कर्ज व त्यावरील व्याज याची परतफेड करू शकते . अंदाजपत्रकीय आधिव्याचा वापर करून सरकार सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करत असेल तेव्हा अर्थव्यवस्थेवरती कर्जाचा फारसा भार पडत नाही कारण सरकार आपल्या उत्पन्नमध्येच कर्जाची परतफेड करत असते . परंतु भारतासारख्या विकसनशिल देशामध्ये विकासाचा दर वाढविण्याचे प्रयत्न करीत असताना अंदाजपत्रक सातत्याने तुटीचे राहत असल्याने अशा राष्ट्रांना हा मार्ग फारसा उपयुक्त ठरत नाही .

४. वार्षिक परत फेड (Terminal Annuity):

सरकार प्रत्येक वर्षी कर्ज व व्याजाची रक्कम ठरलेल्या समान वार्षिक हप्त्यांच्या साहाय्याने जेव्हा करते तेव्हा त्यास सार्वजनिक कर्जाची वार्षिक परतफेड असे म्हंटले जाते . अशाप्रकारच्या कर्जफेडीमध्ये प्रत्येक वर्षी हप्त्यांच्या स्वरूपात कर्ज वसूली केली जात असल्याने ही सोपी पध्दती मानली जाते .

५. परकीय गंगाजलीमधून कर्जाची परतफेड (Using foreign exchange for repayment):

जर देशाचा व्यापारतोल व व्यवहारतोल सातत्याने शिलकीचा असल्यास सरकारच्या परकीय गंगाजलीमध्ये मोठ्याप्रमाणात वाढ होते अशा या परकीय गंगाजलीचा वापर करून सरकार सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करू शकते . सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीच्या अन्य मार्गापेक्षा हा मार्ग अतिशय महत्त्वाचा मानला जातो कारण सरकार स्वतःच्या उत्पन्ना मधून अशा प्रकारच्या कर्जफेडी करत असल्याने अर्थव्यवस्थेवरती फारसा भार पडत नाही .

६. व्याजदरात सक्तीने घट (Compulsory Reduction in Rate of Interest):

सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेड करत असताना व्याजदरामध्ये सक्तीने कपात करणे हा एक महत्त्वाचा मार्ग आहे . जेव्हा सरकार ठरलेल्या व्याजदराने कर्ज व व्याजाचे हप्ते फेडण्यात अपयशी ठरत

असेल तर या मार्गाचा अवलंब केला जातो. परंतु या मार्गाचा अवलंब केल्याने सरकार बाबत कर्ज दारांचा असंतोष वाढत जाण्याची शक्यता असते.

७. कर्जफंड निधी उभारणे (Sinking Fund):

“सरकारने उभारलेल्या सार्वजनिक कर्जाचे व त्याच्या व्याजाचे हप्ते वेळेवरती परत फेडता यावे यासाठी ज्या निधीची उभारणी केलेली असते त्यास कर्जफंड निधी असे म्हणतात.”

सरकारने जर उभारलेल्या सार्वजनिक कर्ज व त्यावरील व्याजाचे हप्ते वेळेवरती परत फेडत असेल तर त्या कर्जाचा अतिरीक्त भार अर्थव्यवस्थेवरती पडत नाही. परंतु सरकार हप्त्यांची परतफेड वेळेवरती परतफेडण्यात अपयश ठरत असेल त्या देशाची अर्थव्यवस्था संकटामध्ये सापडण्याची अधिक शक्यता असते. म्हणूनच सार्वजनिक कर्जफंड निधीची स्थापना करते व त्यामधून कर्जाची परतफेड करते.

८. सार्वजनिक कर्ज फेडीस नकार देणे (Repudiation of Public Debt):

“सरकारने उभारलेल्या सार्वजनिक कर्जाचे व त्याच्या व्याजाचे हप्ते वेळेवरती परत न फेडता त्याच्या परतफेडीस स्पष्टपणे नाकारते तेव्हा त्यास “सार्वजनिक कर्जफेडीस नकार असे” म्हंटले जाते.”

काही विशिष्ट अपवादात्मक स्थितीमध्ये अशा स्वरूपाच्या मार्गाचा अवलंब करताना दिसून येते. अर्थव्यवस्थेमध्ये रचनात्मक बदल घडवून आणत असताना अमेरिका तसेच रशिया या देशांमध्ये या धोरणांचा स्विकार केल्याचे दिसून येते. असे असले तरी या पध्दतीचा सर्वास वापर करता येत नाही कारण अशा कर्जाची परतफेड करण्यास नकार देणा-या राष्ट्रातील सरकारवरती लोकांचा विश्वास रहात नाही. तसेच पुढील कालखंडात लोक सरकारला कर्जदेण्याचे टाळतात.

६.११ सारांशः

सदर प्रकरणामध्ये सार्वजनिक कर्जाबाबत सनातनवादी, केन्सवादी आणि आधुनिक दृष्टिकोन, सार्वजनिक कर्जाचे भारतासारख्या विकसनशिल राष्ट्रातील महत्त्व, सार्वजनिक कर्जाचे स्त्रोत व वर्गीकरण, सार्वजनिक कर्जाचा भार, परिणाम व कर्ज उभारणीवरील मर्यादा, सार्वजनिक कर्ज व किंमत स्थिर तसेच सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाची व परतफेडीची तत्वे यांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

६.१२ स्वयंअध्ययनासाठी प्रश्नः

• दीर्घांतरी प्रश्न .

१. सार्वजनिक कर्जाबाबतचा केन्सचा सिध्दांत स्पष्ट करा .
२. सार्वजनिक कर्जाच्या स्रोतांचा आढावा घ्या .
३. सार्वजनिक कर्जाचे विविध प्रकार स्पष्ट करा .
४. भारतासारख्या विकसनशिल राष्ट्रातील सार्वजनिक कर्जाचे महत्त्व स्पष्ट करा .
५. सार्वजनिक कर्जाबाबत आधुनिक दृष्टिकोन स्पष्ट करा .
६. सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाची तत्वे स्पष्ट करा .
७. सार्वजनिक कर्ज परतफेडीची तत्वे स्पष्ट करा .

• टीपा लिहा .

१. सार्वजनिक अंतर्गत कर्ज .
२. सार्वजनिक कर्जाबाबत सनातनवादी सिध्दांत .
३. सार्वजनिक कर्जाचा भार .
४. सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम .
५. सार्वजनिक कर्ज उभारणीवरील मर्यादा .
६. सार्वजनिक कर्ज व किंमत स्थर यामधील संबंध .

६.१३ संदर्भ पुस्तकेः

१. “स्थूल अर्थशास्त्र” (२००७), झामरे जी. एन - पिपलापुरे अँड कंपनी प्रकाशन नागपूर .
२. “सार्वजनिक अर्थकारण” (२००८), ज. फा. पाटील - फडके प्रकाशन कोल्हापूर .
३. “Public Finance”, (2002) R. K. Lekhi, Kalyani Publishers, Ludhiana – New Delhi
४. Mill, J.S. (1848) Principles of Political Economy. Fairfield, NJ: Augustus M. Kelley, 1976.
५. Roger W. Spencer & William P. Yohe, 1970. "The 'Crowding Out' of Private Expenditures by Fiscal Policy Actions," Federal Reserve Bank of St. Louis *Review*, October, pp. 12 - 24

घटक - 7
अंदाजपत्रक आणि राजकोषीय धोरण
Budgeting Fiseal Policy Period

- 7.0 उद्दिष्टे
- 7.1 प्रस्तावना
- 7.2 विषय विवेचन
  - ७.२.१ सार्वजनिक आय-व्यय स्वरूप व व्याख्या
  - ७.२.२ सार्वजनिक आय-व्ययाबाबत सनातन व आधुनिक दृष्टीकोन
  - ७.२.३ सार्वजनिक आय-व्ययाची व्याप्ती
  - १.२.४ सरकारची प्रमुख वित्तीय कार्ये
  - १.२.५ सरकार पुढील सामाजिक उद्दिष्ट्ये
  - १.२.६ मिश्र अर्थव्यवस्थेतील सरकारची भूमिका
  - १.२.७ आर्थिक नियोजन व विकासाबाबत सरकारची मध्यस्थी
- १.३ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न
- १.४ सारांश
- १.५ पारिभाषिक शब्द-शब्दार्थ
- १.६ अधिक वाचनासाठी संदर्भ ग्रंथ

घटक - 7
अंदाजपत्रक आणि राजकोषीय धोरण
Budgeting Fiseal Policy Period

उद्दिष्टे :

- या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला
- 1) आपल्याला अंदाजपत्रकाचा अर्थ व प्रकार सांगता येतील.
  - 2) भारतीय वित्तप्रशासनाचा अर्थ सांगता येईल.
  - 3) भारतीय राज्यघटनेनुसार अंदाज पत्रकासाठी तरतुदी व आखणी याचा अभ्यास करता येईल.
  - 4) अंदाज पत्रकाच्या समस्या व अडचणी यांचा अभ्यास करता येईल.
  - 5) भारतीय राजकोषीय धोरणाचा अभ्यास करता येईल.
  - 6) राज्यवित्तीय धोरण व चलनविषयक धोरण यांच्या परस्परायलंबनाचा अभ्यास करता येईल.
  - 7) दीर्घकालीन राजकोषीय धोरण स्पष्ट करता येईल.
  - 8) तुटीच्या विविध संकल्पनांचे स्पष्टीकरण देता येईल.
  - 9) चालू भारतीय अंदाजपत्रकाचे टिकात्मक परिक्षण करता येईल.

7.1 प्रस्तावना (Introduction) :

आधुनिक काळात शासकीय व्यवहार मोठ्या प्रमाणात वाढल्यामुळे अंदाजपत्रकातील जडणघडणीत फार मोठा बदल होत आहे. अंदाजपत्रकातून त्या देशाचे धोरण, अग्रक्रम, त्यांच्या गरजा, पार्श्वभूमी, तरतूद, वेगवेगळे खाते, यांची प्रतिबिंबे दिसतात. शिवाय देशाच्या आर्थिक समालेखनाचे दर्शन होत असते. त्यामुळे दरवर्षी अंदाजपत्रक तयार करून संसदेत सादर केले जाते.

अंदाजपत्रक ही संकल्पना (Budget) या फ्रेंच शब्दाचे मराठीत रूपांतर आहे. याचा शब्दशहा अर्थ चांबड्याची पिशवी असा होतो. परंतु 1733 पासून या शब्दाचा प्रयोग जादूचा वेटारा असा घेतलेला दिसून येतो, आणि हा वेटारा जोपर्यंत अर्थमंत्री लोकसभेत सादर करीत नाही तोपर्यंत गुप्त ठेवला जातो असे असल्या कारणाने एका विशिष्ट काळात सरकारला वेगवेगळ्या बाबीपासून किती उत्पन्न मिळणार आहे आणि किती खर्च करावा लागणार आहे याचे जे पत्रक तयार केले जाते त्या पत्रकालाच अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

भारतीय अंदाजपत्रकाच्या इतिहासाचा मागोवा घेता असे दिसून येते की, भारतात पहिले अंदाजपत्रक 18 फेब्रुवारी 1860 रोजी मांडण्यात आले. सन 2010 ते 2011 हा अंदाजपत्रक 150 वा आहे. अंदाजपत्रक केव्हा मांडावे याबाबत घटनेत तरतूद नाही. त्याचप्रमाणे फेब्रुवारीच्या शेवटच्या याबाबत घटनेत तरतूद नाही. त्याचप्रमाणे फेब्रुवारीच्या शेवटच्या दिवशी संध्याकाळी अंदाजपत्रक मांडण्याची प्रथा 1924-1925 पासून सुरु झाली आहे. सर्वात जास्त अर्थसंकल्प मांडण्याचा मान मा. मोरारजी देसाई यांना मिळाला.

अशा प्रकारच्या अंदाजपत्रकाच्या बाबत अर्थतज्ञानी वेगवेगळ्या प्रकारच्या व्याख्या स्पष्ट केलेल्या दिसून येतात.

- ◆ **प्रो गॅस्टन जेझी :** ‘आधुनिक राज्यात बजेट ही एक पूर्वकल्पना आणि सर्व सामाजिक आय व व्ययांचे एक अनुमान आहे. त्याचे प्रमाणे काही विशिष्ट आय आणि व्ययासाठी धन एकत्र करणे आणि खर्च करण्याचा एक आदेश हाये.’
- ◆ **प्रा. स्टोन :** ‘सरकारचे बजेट एक असे प्रपत्र आहे की ज्यामध्ये सार्वजनिक आय व सार्वजनिक व्ययाची एक प्रारंभिक योजना असते.’
- ◆ **प्रा. जॉन्सन :** ‘सरकारचे बजेट एक असे प्रपत्र आहे की ज्यामध्ये सार्वजनिक आय व सार्वजनिक व्ययाची एक प्रारंभिक योजना असते.’
- ◆ **प्रा. जॉन्सन :** ‘सरकारचे बजेट असे एक प्रपत्र असते की, ज्यामध्ये एक वर्षाच्या कालावधीसाठी सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्चाविषयीचे विवरण केलेले असते.’
- ◆ **प्रो. फिनसे शिरास :** ‘बजेट आय आणि व्ययाचे वार्षिक विवरण आहे की जे सार्वजनिक अधिकाऱ्याद्वारा अनुमानित व्यय पूर्ण करण्याच्या हेतूने तयार करण्यात येते आणि ज्यामध्ये सामान्यतः दोन वित्तीय कालावधी संमितीत असतात. एक समाप्त होत असलेला आणि दुसरा पुढे येणारा कालावधी’
- ◆ **सी एल किंग :** ‘सार्वजनिक उत्पन्न व खर्च यांचा समतोल प्रस्थापित ज्या साधनात केला जातो. त्यास अंदाजपत्रक म्हणतात.
- ◆ **जे. एस. हॅन्सेन :** ‘सार्वजनिक उत्पन्नाचा व खर्चाचा पुढील वर्षाचा अंदाज म्हणजे अंदाजपत्रक होय.
- ◆ **डॉ. मुलाणी एम. यु. :** ‘अंदाजपत्रक म्हणजे भूतकाळ व वर्तमानकाळचे हिशोबाचे निवेदन करणारे असून भविष्य सूचित करणारे असते. त्यास अंदाजपत्रक म्हणतात.
- ◆ **प्रा. बॅस्टेबल :** ‘अंदाजपत्रक हे विशिष्ट काळातील उत्पन्न व खर्चाची किंवा वित्तीय समायोजनाची माहिती देणारे पत्रक असून ते मान्यतेसाठी संविधानाकडे किंवा संसदेकडे सादर केले जाते.’

अशा प्रकारे वेगवेगळ्या तज्ञानी वेगवेगळ्या प्रकारच्या व्याख्या अंदाजपत्रकाबाबत मांडलेल्या दिसून येतात. या सर्व व्याख्यांचा एकत्रित परामर्श घेतल्यास एका विशिष्ट काळासाठी सरकारला वेगवेगळ्या बाबीपासून किती उत्पन्न मिळणार आहे आणि वेगवेगळ्या बाबीवर किती खर्च करावा लागणार आहे. याचे पत्रक म्हणजे अंदाजपत्रक होय आणि हे अंदाजपत्रक साधारणपणे एक वर्षाच्या कालावधीसाठी तयार केले जाते. अर्थात 1 एप्रिल ते 31 मार्च या कालावधीसाठी अंदाजपत्रक तयार केले जाते आणि हे अंदाजपत्रक भारताचे अर्थमंत्री फेब्रुवारी महिन्यात लोकसभेत सादर करतात. हे अंदाजपत्रक जोपर्यंत लोकसभेत सादर केले जात नाही तोपर्यंत गुप्त ठेवले जाते.

अंदाजपत्रकाचे प्रकार :

अंदाजपत्रकाची व्याप्ती, ते मांडणी पद्धत यातील घटक अशा विविध निकषांवर आधारित अंदाजपत्रकाचे प्रकार केले जातात. त्यातील प्रमुख-प्रकार पुढील प्रकारे आहेत.

- 1) **शिलकीचे अंदाजपत्रक** : ज्या अंदाजपत्रकात सरकारचे उत्पन्न हे सरकारच्या खर्चापेक्षा अधिक असते असे अंदाजपत्रक.
- 2) **तुटीचे अंदाजपत्रक** : या प्रकारच्या अंदाजपत्रकात सरकारचे उत्पन्न खर्चापेक्षा कमी असते किंवा खर्च उत्पन्नापेक्षा अधिक असतो.
- 3) **संतुलित अंदाजपत्रक** : अशा अंदाजपत्रकात सरकारचे उत्पन्न व खर्च समान असतो.
- 4) **पारंपारिक अंदाजपत्रक** : उत्पन्न व खर्च यांच्यावर त्यातील समायोजनावर भर देणारे अंदाजपत्रक म्हणजे पारंपारिक अंदाजपत्रक होय.
- 5) **कार्यात्मक अंदाजपत्रक** : सरकारची उत्पन्न व खर्च ही साधने असून ती विशिष्ट सामाजिक उद्दिष्टासाठी (कार्यास) वापरणे म्हणजे कार्यात्मक अंदाजपत्रक होय.
- 6) **शून्याधिष्ठित अर्थसंकल्प** : मागील वर्षीच्या खर्चाचा आधार न घेता किंवा मागील वर्षाच्या खर्चाचा आधार शून्य समजून तयार केलेला अर्थसंकल्प.

7.1.1 अंदाजपत्रकाचे प्रकार :

सरकारी (केंद्रीय) अर्थसंकल्प हा महसूली अंदाजपत्रक व भांडवली अंदाजपत्रक अशा दोन विभागात विभागलेला असतो.

महसूली अंदाजपत्रक (Revenue Budget) :

महसूली खात्यावरच्या जमा-खर्चाला महसूली अंदाजपत्रक असे म्हटले जाते. महसूली अंदाजपत्रकात एक बाजू खर्चाची तर दुसरी बाजू जमेची असते. महसूली अंदाजपत्रकात जो खर्च समाविष्ट केला जातो त्याचे वर्गीकरण दोन प्रकारे केले जाते.

- 1) कार्यानुसार वर्गीकरणात कोणकोणत्या कार्यांवर किती खर्च करते हे दाखविले जाते. कार्यानुसार वर्गीकरणात लष्करी खर्च नागरी कारभारावरील खर्च, समाजसंवर्धनासाठी खर्च, आर्थिक विकासासाठी खर्च इ. भाग पाऊले जातात.

लष्करी खाते वगळून इतर कारभारासाठी जो खर्च केला जातो तो नागरी कारभारासाठी केला जातो. देशातील नागरिकांसाठी म्हणजे मनुष्य बळ विकासासाठी उदा. शिक्षण, आरोग्य या कार्यांसाठी खर्च सामाजिक खर्च या भागात समाविष्ट होतो.

आर्थिक खर्चातून देशातील नागरिकांच्या आर्थिक जीवनास हातभार लागतो. रस्ते बांधणी, टपाल, तारखाते, शेती सुधारणेवरील खर्च इ. खर्चाचा यात समावेश होतो.

महसूली अंदाजपत्रकात जमेच्या बाजूला पुढील बाबींचा समावेश होतो.

या अंदाजपत्रकात सरकारकडे जमा होणारा एकूण महसूल त्यात कराद्वारे मिळणारा व इतर महसूल यांचा समावेश होतो.) व त्यातून केल्या जाणाऱ्या कर प्रस्तांवाचा परिणाम लक्षात घेऊन वार्षिक वित्तीय विवरणात महसूली जमेचा अंदाज समाविष्ट केलेला असतो. सरकारच्या इतर जमेत प्रामुख्याने सरकारनेच केलेल्या गुंतवणूकीवरील व्याज व लाभांश इतर शुल्क, विदेशी अनुदान यांचा समावेश होतो.

केंद्रीय उत्पादन शुल्क, सीमा शुल्क, कंपनीकर, आयकर, सेवाकर केंद्रशासित प्रदेशांचे कर या सर्वांचे उत्पन्न कर महसूलात येते. करांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाच्या संदर्भात प्रत्यघ करांचा व अप्रत्यक्ष करांचा विचार करावा लागतो.

महसूली अंदाजपत्रकात खर्चाच्या बाजूच्या पुढील बाबीचा समावेश होतो :

सरकारच्या दैनंदिन कामकाजासाठी होणारा खर्च तसेच निरनिराळ्या विभागांच्या कामकाजासाठी होणारा खर्च यांचा महसूली खर्चात समावेश केलेला असतो. थोडक्यात ज्या खर्चामधून नवीन मालमत्तेची निर्मिती होत नाही. अशा सर्व खर्चाचा समावेश महसूली खर्चास होतो.

महसूली खर्च म्हणजे महसूली खात्यावरचा खर्च या खर्चात दोन प्रकारचे खर्च समाविष्ट असतात. एक म्हणजे सरकारी प्रशासनावरील खर्च आणि दुसरा म्हणजे सरकारचा आपल्या कर्जावर द्यावे लागणारे व्याज, सरकार, देत असलेल्या वीज, निर्यात इ. साठी सबसिडी तसेच पेन्शन आणि ग्रॅंटस याशिवाय सरकार पुरवत असलेल्या आर्थिक सामाजिक व सामान्य सेवांवरील खर्चही यात येतो. महसूली खर्च अर्थसंकल्पात बिगरयोजना खर्च व योजना खर्च अशा विभागलेला असतो. बिगरयोजना खर्चात वर सांगितलेले प्रशासकीय व इतर खर्च येतात. योजना खर्चात केंद्र सरकारच्या विकास प्रकल्पावरील प्रशासकीय खर्च आणि केंद्रशासित प्रदेश यांना त्याच्या विकास प्रकल्पांसाठी दिलेल्या महतीचा अंतर्भाव असतो. या दोन खर्चांपैकी बिगरयोजना खर्च हा तर निखालास अनुत्पादक असतो कारण त्यामुळे कोणत्याही उत्पादक संपत्तीची निर्मिती होत नाही. त्यामुळे अशा खर्चाचे प्रमाण कमी असले पाहिजे व योजना खर्चाचे प्रमाण जास्त असले पाहिजे. अर्थसंकल्प वाचताना आपण या खर्चाची तुलना केली पाहिजे. आत्तापर्यंतचा अनुभूत असा की, योजना खर्च काही लाख कोटीचा, तर बिगरयोजना खर्च त्याच्या दोन अडीच पट असतो आणि हे अर्धथैव अयोग्य आहे.

भांडवली अंदाजपत्रक (Capital Budget) :

भांडवली खात्यावरचा जमा-खर्चाला भांडवली अंदाजपत्रक अथवा अर्थसंकल्प म्हटले जाते.

भांडवली अंदाजपत्रकाच्या जमेच्या बाजू - भांडवली जमा खात्यात सरकारने बाजारातून घेतलेली कर्जे (Market Loans) रिझर्व्ह बँक, परकीय सरकारे, संस्था यांच्याकडून घेतलेली कर्जे आणि इतर राज्ये व केंद्रशासित प्रदेश यांना वेळोवेळी दिलेल्या कर्जाची परतफेड म्हणून मिळणाऱ्या रकमा इ. चा समावेश असतो.

थोडक्यात देशांतर्गत कर्ज व परकीय कर्ज भांडवली अंदाजपत्रकाच्या जमेची महत्वाची बाब आहे. तसेच प्रॉव्हिडंट फंड लोकांनी पोस्टात केलेली बचत या सर्व रकमा भांडवली अंदाजपत्रकीय जमेच्या बाजू होत.

भांडवली उत्पन्न म्हणजे मुख्यतः सरकारने विविध कर्जांच्या स्वरूपात गोळा केलेला पैसा होय. यात इतरही उत्पन्नाचा अंतर्भाव होतो.

उदा. सरकारी उद्योगाचे शेअर्स विकून (निर्गुतवणूक) आलेली रक्कम कर्जांच्या वसूलीची रक्कम बचत योजनांची रक्कम इ.

भांडवली अंदाजपत्रकातील खर्चाच्या बाजू :

भांडवली खर्चात विविध मालमत्ता (उदा. नवीन, इमारती मशिनरीची खरेदी, उपकरणे) विविध गुंतवणूका इ. समाविष्ट केलेल्या असतात.

ज्या खर्चामधून नव्या मालमत्तेची निर्मिती होते; अशा सर्व खर्चांना 'भांडवली खर्च' म्हणतात.

असा खर्चाचा समावेश भांडवली अर्थसंकल्पात होतो. भांडवली अंदाजपत्रकात लोकलेखा कोषातील देवाण-घेवाणीचा सुद्धा अंतर्भाव होतो.

थोडक्यात, सरकारकडून येणारी भांडवल गुंतवणूक व सरकारने दिलेली कर्जे यांचा समावेश होतो.

भांडवली खर्चाला स्वतंत्र अर्थ आहे. देशात उत्पादक व विकासात्मक असेट्स निर्माण करण्यावर केला जाणारा खर्च म्हणजे भांडवली खर्च होय. अशा असेट्समध्ये धरणे, कालवे, लोहमार्ग, रस्ते इ. चा समावेश असतो. प्रशासकीय आणि अनुत्पादक स्वरूपाच्या महसूली खर्चासारखा हा खर्च नसून तो उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या असेट्सची निर्मिती करणारा खर्च असतो. याही खर्चाचे विभाजन बिगरयोजना भांडवली खर्च आणि खात्यावरील योजना खर्च असे आपल्या अर्थसंकल्पात केले जाते. बिगरयोजना भांडवली खर्चात योजनेत आता समाविष्ट नसलेल्या विकासाच्या कामांच्या परिपूर्तीसाठी व देखभालीसाठी करण्यात येणाऱ्या खर्चाचा समावेश असतो. या खात्यावरच्या योजना मात्र पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत वार्षिक योजनेतील विकासाच्या कामांवर आगामी अर्थसंकल्पीय वर्षात करण्यात यावयाच्या खर्चाचा समावेश असतो. शिवाय केंद्रशासित प्रदेशाची सरकारे आणि राज्य सरकारे यांना त्यांच्या विकासाच्या प्रकल्पांसाठी केंद्र सरकारने दिलेल्या आर्थिक मदतीच्या रकमेचाही यात अंतर्भाव केला जातो.

अर्थसंकल्पातील महसूली खर्च व भांडवली खर्च यांची अभ्यासकांनी तुलना केली पाहिजे. भांडवली खर्च यांची अभ्यासकांनी तुलना केली पाहिजे. भांडवली खर्च उत्पादक असल्याने त्याचे प्रमाण अनुत्पादक अशा महसूली खर्चापेक्षा अधिक आणि वाहते असले पाहिजे.

7.1.2 आर्थिक आणि कार्यात्मक अंदाजपत्रकाचे वर्गीकरण (Economic & Functional Classification of Budget) :

महत्तम सामाजिक लाभ तत्वानुसार कराद्वारे सरकारला प्राप्त होणारा महसूल आणि सार्वजनिक खर्च समान असला पाहिजे. याचा अर्थ सरकारचे अंदाजपत्रक संतुलित असले पाहिजे. परंतु प्रा. केन्स यांच्या मते संतुलित अर्थसंकल्प अर्थव्यवस्थेच्या हिताच्या दृष्टीने नेहमीच उपयोगी नसतो. अर्थव्यवस्थेत जेव्हा मोठ्या प्रमाणावर बेकारी असते. तेव्हा तुटीचे अंदाजपत्रक फायद्याचे असते. तसेच अर्थव्यवस्थेत जलद भाववाढ होते तेव्हा वाढाण्याचे अंदाजपत्रक फायदेशीर ठरते. या दृष्टीने विचार करता अंदाजपत्रकाचे महत्त्व म्हणजे विशिष्ट उद्दिष्टे साध्य करणे हे होय. उदा. बेकारी दूर करणे, भाववाढीवर नियंत्रण आणणे, आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत वाढ करणे इ. उद्दिष्टे साधण्यासाठी अंदाजपत्रक महत्त्वाचे साधन आहे असे दिसून येते. अर्थव्यवस्थेच्या आवश्यकतेनुसार तुटीच्या अथवा वाढाव्याच्या अंदाजपत्रकाचा वापर करून उद्दिष्टे गाठणे शक्य होते.

अर्थसंकल्प हा त्यांच्या कार्यान्वयासंबंधी महत्त्वाची भूमिका अर्थव्यवस्थेत पार पाडत असतो. अर्थसंकल्पाची पारंपारिक पद्धती ही जमा व खर्चावर आधारित असते. विविध विभागांकडून केलेला खर्च व जमा यांच्यावर अर्थसंकल्पामुळे परिणाम होतो. अर्थव्यवस्थेला नियंत्रित करण्याचे एक धोरणात्मक साधन म्हणून जेव्हा अर्थसंकल्पाचा विचार होतो. तेव्हा अर्थसंकल्पाचे वर्गीकरण आर्थिक व कार्यात्मक गटात केले जाते.

अर्थव्यवस्थेच्या आर्थिक वर्गीकरणामध्ये खर्चाचे वर्गीकरण, विविध विभागावर होणारा खर्च उदा. वेतन, रोजगार, जमा आणि बाजारातून उचललेला पैसा असे वर्गीकरण केले जाते. त्यास अर्थसंकल्पाचे 'आर्थिक वर्गीकरण' म्हटले जाते.

या पद्धतीच्या वर्गीकरणामुळे बचत निर्मिती, गुंतवणूक, उपभोग, आर्थिक मालमत्तांची निर्मिती, आर्थिक देणी, जी संपूर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये विखुरलेली असतात. या सर्वांची एकत्रित आर्थिक माहिती आर्थिक वर्गीकरणामुळे प्राप्त होते.

अर्थव्यवस्थेच्या कार्यात्मक वर्गीकरणामध्ये / वित्तव्यवस्थेमध्ये शासनाकडून पार पाडल्या जाणाऱ्या विविध सेवांचा समावेश होतो. यामध्ये आर्थिक सेवा, सामाजिक सेवा, संरक्षण सेवा इ. असे वर्गीकरण केले जाते, त्यास अर्थसंकल्पाचे 'कार्यात्मक वर्गीकरण' म्हटले जाते.

प्रा. ए. पी. लर्नर यांनी कार्यात्मक वित्त ही संकल्पना मांडली आहे. "अर्थव्यवस्थेतील चिरकालीन बेकारीचा दोष दूर करण्यासाठी सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे कार्यात्मक वित्त होय."

लर्नर यांच्या मते, राजकोषीय साधनांच्या अर्थव्यवस्थेतील कार्यावरून त्यांच्यासंबंधी निर्णय देण्याच्या तत्वाला कार्यात्मक वित्त म्हणतात.

आर्थिक व कार्यात्मक वित्त व्यवस्थेमध्ये शासनाच्या विविध विभाग व संस्थांमध्ये भांडवल गोळा होणाऱ्या क्रिया याचे चित्र सादर केले जाते.

आर्थिक वर्गीकरण (Economic Classification) :

आर्थिक वित्त व्यवस्थेत अर्थसंकल्प हा सहा खात्यामध्ये विभागला जातो तो पुढीलप्रमाणे :

खाते क्रमांक 1 :

शासकीय प्रशासनामधील वस्तू व सेवांचा विनिमय आणि देवाण-घेवाण जी चालू खात्यावर केली जाते. या खात्यामध्ये शासकीय प्रशासनावरील होणारा खर्च हा दोन विभागांत वाटला जातो. 1) प्रशासनावर होणारा उपभोग खर्च 2) दुसऱ्या घटकांकडून उपभोगासाठी होणारा खर्च.

खाते क्रमांक 2 :

वस्तू, सेवा आणि हस्तांतरण यामध्ये झालेली देवाण-घेवाण व्यापारी दृष्ट्या अखत्यारित असलेले विभागीय चालू खाते.

या खात्यामध्ये होणारी देवाण घेवाण ही वस्तू व सेवांची संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत होणारी विक्री यांचा समावेश होतो. म्हणून यामधील खर्च हा वस्तू व सेवांच्या किंमतीमध्ये गणला जातो. या खात्यामधील घटक खाते क्र. 1 सारखेच असतात.

खाते क्रमांक 3 :

वस्तू, सेवा या हस्तांतरणामधील देवाण-घेवाण ही शासनाच्या भांडवली खात्यावर आणि शासकीय प्रशासनाचा व्यापारी विभाग अशा संयुक्त खात्यांतर्गत येते.

या खात्यात शासनाच्या आणि अंगीकृत व्यापारी विभागांद्वारे भांडवलाचा खर्च आणि भौतिक साधनसंपत्ती जी अस्तित्वात आहे यांचा समावेश होतो.

खाते क्रमांक 4 :

वित्तीय संपदेमधील बदल शासकीय प्रशासनाचे भांडवली खाते व व्यावसायिक अंगीकृत विभागात येते.

या खात्यात संपूर्ण अर्थव्यवस्थेमध्ये आर्थिक मालमत्तेच्या व्यवहारासंबंधी झालेली देवाण-घेवाण यांचा समावेश होतो. यामध्ये शेअर्स व कर्जांमध्ये झालेल्या गुंतवणूकीचा उल्लेख असतो.

खाते क्रमांक 5 :

वित्तीय जबाबदाऱ्यामध्ये झालेले बदल शासकीय प्रशासनाचे आणि अंगीकृत व्यवसायी विभागांचे भांडवली खाते यांचा समावेश या खात्यामध्ये केंद्र शासनाचे कर्ज खाते आणि खाते क्रमांक ३ आणि ४ मध्ये निर्माण झालेल्या तुटीचा समावेश केला जातो.

खाते क्रमांक 6 :

शासकीय प्रशासनाचे व अंगीकृत व्यावसायिक विभागाचे रोखी व समेटाचे (reconciliation) खाते यांचा समावेश होतो.

हे सर्व समावेशक असे समेटाचे खाते आहे. यामध्ये एकूण स्थितीचा खाते क्रमांक 3, 4 आणि 5 यांच्या संदर्भात आढावा घेतला जातो आणि केंद्रीय सरकारच्या देवाण-घेवाणीचा परिणाम दर्शविते.

- 1) आर्थिक पद्धत ही अशा तऱ्हेने केली आहे की, राष्ट्रीय उत्पन्न आणि भांडवली उभारणी संबंधित विविध कार्यक्रमाचा उत्पन्न आणि खर्चाशी निगडित असते.
- 2) शासनाच्या कर्ज विषयक आणि भाडेविषयक होणाऱ्या देवाण-घेवाण त्याचबरोबर आर्थिक मालमत्तेच्या भालकी मूल्यमापनासंबंधी माहिती पुरविते.
- 3) इतर माध्यमांतर्गत होणाऱ्या अर्थसंकल्पीय व्यवहारांमार्फत होणारी भांडवली उभारणी जी अप्रत्यक्षपणे असते त्याचे मुल्यांकन करण्यासाठी त्याचबरोबर आर्थिक व्यवहारांचे मूल्यमापनासाठी ही पद्धती उपयोगी पडते.

कार्यात्मक वर्गीकरण / वित्त (Functional Classification):

कार्यात्मक अर्थसंकल्पीय व्यवहारांच्या उद्दिष्टांनुसार खर्चाचा समावेश होतो. उदा. संरक्षण, शिक्षण, आरोग्य इ. मात्र जमा यामध्ये ग्राह्य धरली जात नाही. शासकीय खर्चाच्या कार्यात्मक विभागात पुढील बाबी येतात.

- 1) **सर्वसाधारण सभा :** यामध्ये नागरी आणि संरक्षण विषयक खर्चाचा समावेश होत नाही. यामध्ये सर्वसाधारण प्रशासन, कर संकलन, पोलीस, चलन आणि टाकसाळ परकीय घटना, संरक्षण इ. अंतर्भूत होतात.
- 2) **आर्थिक सेवा :** देशामध्ये आर्थिक क्रियाना चालना देणाऱ्या शासकीय खर्चाचा समावेश यामध्ये होतो. उदा. कृषी, उद्योग, वाहतूक आणि दळणवळण इ.
- 3) **इतर :** जे घटक इतर कोणत्याही विभागात येत नाही ते या गटात समाविष्ट केले जातात. यामध्ये व्याजदर, निवृत्तीवेतन, अन्नविषयक अनुदाने, राज्यसरकारांना दिला जाणारा सर्वेधानिक निधी इ. समावेश होतो.

जेव्हा आपण ओळीनुसार वाचतो तेव्हा आपणास केंद्र सरकारच्या आर्थिक विभागानुसार खर्च समजतो व जेव्हा आपण स्तंभानुसार वाचत जातो तेव्हा आपणास शासनाच्या कार्याविषयी माहिती मिळते. हेच आर्थिक वर्गीकरणाबरोबरच कार्यात्मक वर्गीकरण असते.

राज्यसरकार सुद्धा अशा प्रकारचे अर्थसंकल्पाचे वर्गीकरण करते. मात्र केंद्रशासनाप्रमाणे ते सर्व समावेशक असे नसते आणि म्हणूनच एकत्रित सादर केले जाते.

७.२ भारतीय वित्तीय प्रशासन (Fiscal Administration with Reference of India) :

प्रास्ताविक :

वित्तीय प्रशासन ही सार्वजनिक वित्ताची एक अतिशय महत्त्वाची शाखा होय अलीकडील काळात शासकीय क्रियामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली असल्यामुळे वित्तीय प्रशासनाचे महत्त्व देखील वाढलेले आहे व ते उत्तरोत्तर वाढत आहे. वित्तीय प्रशासनात प्रशासन संस्थेच्या हिशोबाची पद्धती, अंदाजपत्रकाची घडण व अंमलबजावणी आणि शासकीय वित्त व्यवहाराचे विलक्षण व व्यवस्थापन या बाबींचा समावेश होतो.

राज्यांच्या जबाबदाऱ्या दिवसेंदिवस वाढत आहेत. नवीननवीन जबाबदाऱ्या शासन संस्थेला स्विकाराव्या लागतात. नवीन जबाबदाऱ्यांच्या स्विवृत्तीमुळे प्रचलित वित्तीय प्रशासनाचे मार्ग पद्धती, प्रकार कालबाह्य ठरतात. त्यामुळे बदलत्या परिस्थितीनुसार त्यात बदल करणे क्रमप्राप्त ठरते. प्रशासन आणि आर्थिक विकास यांची परस्परंशी सांगड घालण्याच्या प्रवृत्तीमुळे वित्तीय प्रशासनाच्या संकल्पनेत विशेष बदल झालेला आढळतो. शासकीय धोरणाचे यश शासकीय पैसा कोणत्या पद्धतीने खर्च केला जातो आणि वित्तीय व्यवहाराचे व्यवस्थापन कोणत्या पद्धतीने होणे स्तरावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते.

भारतातील वित्तीय प्रशासन केंद्रसरकारच्या स्तरावर व राज्य सरकारांच्या स्तरावर केले जाते व त्या संबंधी भारताच्या राज्यघटनेत विशिष्ट कलमे आहेत - प्रत्येक देशात अशा प्रकारची व्यवस्था कोणत्या ना कोणत्या रूपात केलेली असते. भारतीय करदात्याच्या हक्काचे संरक्षण - करण्याच्या दृष्टीने भारतीय राज्य घटनेत कर लावणे व वसूल करणे. संसदेच्या वा विधान सभेच्या परवानगीशिवाय कोणताही खर्च न करणे व ज्या कार्यासाठी व ज्या पद्धतीने खर्च करावयाचा ठरला त्या कार्यासाठी व त्या पद्धतीने तो झाला किंवा नाही हे पाहणे, या गोष्टीसाठी खास तरतुद करण्यात आली आहे. भारतीय वित्तीय प्रशासनाची व्यवस्था या तीन गोष्टींच्या आधाराने करण्यात आली आहे. केंद्रांत व राज्यांमध्ये वित्तीय प्रशासनाची जबाबदारी अर्थमंत्र्यावर टाकलेली असते. अर्थमंत्री आपले अंदाजपत्रक सादर करतो त्याला संसदेची व विधानसभेची मान्यता मिळवून घेतो व जे खर्च मान्य झाले असतील ते करतो व मान्य झालेले कर प्राप्त करतो. सरकारने योग्य प्रकारे खर्च केला आहे की नाही याचे परिक्षण लेखापालाकडून होते. अशा रितीने भारतातील वित्तीय प्रशासनाची व्यवस्था, अंदाजपत्रक, त्याची अंमलबजावणी व्यवसाचे नियंत्रण, अंकेक्षण किंवा लेखापरिक्षण इत्यादी गोष्टींवर अवलंबून आहे.

7.2.1 घटनात्मक तरतुदी (The Constitutional Provision) :

भारतीय घटनेच्या 112 व्या कलमानुसार संसदेच्या दोन्ही सदनात एक वार्षिक वित्तीय विवरण प्रस्तुत केले जाते त्याचप्रमाणे घटनेच्या 202 कलमानुसार अशास प्रकारे विधान सभेसाठी राज्य सरकारकडून एक आर्थिक विवरण-प्रस्तुत केले जाते हे सरकारचे आर्थिक विवरण ३ भागात प्रस्तुत केले जाते.

- अ) एकीकरण निधी (Consolidation Fund)
- ब) आमस्मित निधी (Contingency Fund)
- क) सार्वजनिक हिशोब खाते (Public Account)

अ) **एकीकरण निधी (Consolidation Fund)** : भारताच्या राज्यघटनेच्या 266 व्या कलमानुसार केंद्रसरकारला एकीकरण निधी निर्माण करावा लागतो. सरकारला जेवढे उत्पन्न मिळते ते सर्व एकीकरण निधीमध्ये जमा होते. त्याचप्रमाणे सरकारचा सर्व खर्च या निधीतून केला जातो आणि या प्रत्येक खर्चाला राज्यघटनेनुसार संसदेची मंजूरी घ्यावी लागते.

राज्यघटनेनुसार काही खर्चाला संसदेची मंजूरीची आवश्यकता नसते असे खर्च म्हणजे सर्वोच्च न्यायालयातील न्यायधीसाचे वेतन, भत्ते, निवृत्तीवेतन, महालेखा परिशकाचे वेतन, भत्ते निवृत्ती वेतन, सार्वजनिक कर्जाची मुळ रक्कम व व्याज, न्यायालयाच्या आदेशानुसार द्यावयाची सरकारी देणी व अन्य खर्च जो राज्य घटनेनुसार व लोकसभेच्या आदेशानुसार किंवा अधिनियमानुसार देणे आवश्यक आहे.

ब) **आकस्मिकता निधी (Contingency Fund)** : राज्यघटनेच्या कलम 267 नुसार आकस्मिकता विधी केंद्र व राज्याकरिता निर्माण करण्यात येतो. आकस्मिकता निधी या रकमेतून गठीत झालेली असणे की जो खर्च पुणे करण्यासाठी उपयोगात आणला जातो. ही खर्च करण्यासाठी संसद किंवा विधान सभेची मान्यता घ्यावी लागते.

क) **सार्वजनिक हिशोब खाते (Public Account)** : सार्वजनिक हिशोब खाते केंद्र व राज्यासाठी असतो. एकीकरण निधीतून पैसा वळविता येण्यासाठी विधेयक आवश्यक असते तशी आवश्यकता सार्वजनिक हिशोब खात्यातून पैसे वळविण्यासाठी नसते.

भविष्य निर्वाह निधी, अल्पबचत इ. सार्वजनिक निधी असतात. ह्या निधी लोकखात्यात जमा केल्या जातात. ह्या निधी सरकारच्या नसतात. त्यामुळे त्या लोकखात्यात जमा केल्या जातात. आणि या खर्च करण्यासाठी संसद किंवा विधानसभेची अनुमोदनाची आवश्यकता नसते.

अर्थसंकल्प तयार करणे : भारतीय राज्यघटनेत दिलेल्यानुसार अर्थसंकल्प म्हणजे वित्तीय वर्षाच्या सदर्भात भारत सरकार किंवा राज्य सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाचा अंदाज मांडणारे वार्षिक विवरण पत्रक होय. अर्थसंकल्पात पुर्ण झालेल्या शेवटच्या वित्तीय वर्षाचा महसूल किंवा उत्पन्न व खर्च चालू वर्षाच्या उत्पन्न, खर्चाचा अंदाज आमी पुढील वर्षासाठी अपेक्षित उत्पन्नाचा व ठरविलेल्या खर्चाचा अंदाज या बाबी दर्शविल्या जातात. भारतीय अर्थसंकल्प वर्ष व एप्रिलपासून सुरु होते व ते 31 मार्चला संपते. केंद्र सरकारचा अर्थसंकल्प तयार करण्याची जबाबदारी अर्थमंत्र्यावर सोपविलेली आहे. अर्थमंत्रालयास याबाबत प्रशासकीय मंत्रालय व विभाग, लेखापरीक्षा विभाग, केंद्रीय प्रत्यंस कर मंडळ केंद्रीय उत्पादन व सिमाशुल्क मंडळ याची मदत होते त्याच्याकडून पैसा खर्च केला जातो. त्यानीच प्राथमिक अंदाज करावा असा एक सर्वसाधारण नियम आहे.

प्रशासकीय मंत्रालये आणि विभाग प्रमुखांना ज्याबाबत अंदाज करावया त्या विषयीची रुपरेषा (चौकट) दर्शविणारे फॉर्म दिले जातात. विभागीय अधिकारी चालू वर्षाच्या सुधारित अंदाजानुसार पुढील वित्तीय वर्षासाठीचा अंदाज तयार करतात. यात माहितीत खालील जो घटक असतात.

- 1) आधीच्या वर्षाचे प्रास्ताविक
- 2) चालू वर्षाचे मंजूर झालेले अंदाज
- 3) चालू वर्षाचे सुधारित अंदाजपत्रक
- 4) पुढील वर्षासाठीचे अर्थसंकल्पीय अंदाज

अशाप्रकारे विहित नमुन्यात अंदाज तयार केले जातात. विभाग प्रमुखाकडून हे अंदाज एकत्र केले जातात. त्यानंतर संबंधित मंत्रालयाकडून हे अंदाज एकत्रीत केले जातात. नंतर छाननी झाल्यावर अर्थमंत्रालयाकडे पाठविले जातात. अर्थमंत्रालय हे सगळे अंदाज एकत्र करून संसदेने सादर करायसाठी अर्थसंकल्प तयार करणे. अर्थसंकल्पात महसुली खर्च व भांडवली खर्च वेगळा मांडला जातो. त्यानुसार अर्थसंकल्पाची महसुली अर्थसंकल्प आणि भांडवली अर्थसंकल्प अशा दोन प्रकाशन विभागणी केली जाते.

हे वार्षिक विवरण पत्रक प्रत्येक वर्षी लोकसभा आणि राज्यसभेत मांडले जाते. अशाच पसंतीने निधीमंडळापुढे मांडावयाच्या राज्याचा अर्थसंकल्प तयार केला जातो. वित्तीय अर्थसंकल्पास लोकसभा व राज्यसभेने मान्यता दिल्यानंतरच केंद्र सरकार भंटमुल जमा करू शकते आणि खर्च करत शकते अशाच प्रकारे राज्य सरकारही विधान सभा व विधान परिषदेते अर्थसंकल्पास मान्यता दिल्यानंतर महसूल मिळवू शकते आणि आणि खर्च करू शकते. मात्र या राज्यात विधान परिषद नाही तेथे अर्थसंकल्पास केवळ विधान सभेची मान्यता घेतली जाते.

लोकशाहीच्या संसदीय पद्धतीत संसदेच्या अनुमतीशिवाय कर आकारणी व खर्च केला जात नाही. सरकारच्या वित्त व्यवहारावरील संसदेच्या नियमणाचे अर्थसंकल्प हे साधन आहे अर्थ संकल्प हे सरकारचे राजकोषीय धोरण स्पष्ट करणे सरकार कोणत्या मार्गांनी उत्पन्न मिळणार व खर्च कारणार हे अर्थसंकल्पात मांडलेले असते. लोकसभेत अर्थसंकल्प संमत झाला की तो राज्यसभेकडे जातो राज्यसभेस अर्थसंकल्पात सुधारणा करण्याचा किंवा ते नाकारण्याचा अधिकार नाही. राज्यसभा केवळ शिफारशी करू शकते. राज्यसभेने केलेल्या शिफारशी लोकसभा स्विकारू शकते किंवा नाकारू शकते. दोन्ही सभागृहात अर्थसंकल्प संमत झाल्यावर तो संमतीसाठी राष्ट्रपतीकडे पाठविला जातो. सर्वसाधारणपणे राष्ट्रपतीकडून अर्थसंकल्पात अंमली दिली जाते.

७.२.२ अंदाजपत्रकाची आखणी किंवा तयार करण्याच्या पद्धती (Preparation of Budget) :

कोणत्याही देशात अंदाजपत्रक तयार करण्याचे पाच अवस्था असून त्याद्वारे अंदाजपत्रक तयार केले जाते. भारतामध्ये अंदाजपत्रक वित्तीय प्रशासनाची व्यवस्था, अंमलबजावणी, खर्चाचे नियंत्रण अंकेक्षण उत्पन्न या बाबीवर अवलंबून असते. भारतामध्ये वार्षिक अंदाजपत्रकाची आखणी पुढीलप्रमाणे -

---

1) अंदाजपत्रक तयार करणे :

केंद्र सरकारचे अर्थमंत्रालय अंदाजपत्रक तयार करतात. हा विभाग सरकारचा उत्पन्न खर्च या बाबीची पूर्तता करतात. अंदाजपत्रक तयार करण्याची प्रक्रिया नोव्हेंबर महिन्यापासून सुरु होते. अंदाजपत्रक तयार करताना सरकारच्या सर्व विभागाना सूचना देऊन त्या त्या विभागाची खर्च व उत्पन्न आणि आवश्यक रकमेची माहिती मागवून घेतात. प्रत्येक विभागाला आपल्या खात्याची विवरणपत्राची मागणी करतात. त्यामध्ये मागील वर्षाच्या खर्च व उत्पन्न वर्तमान वर्षाची खर्च व उत्पन्न आणि पुढील वर्षाच्या खर्च व उत्पन्न यांची एकत्रित माहिती जमा करून संपूर्ण देशाचे अंदाजपत्रक तयार करतात. सुरुवातीला सर्व विभागाची खर्च व उत्पन्न एकत्र करून लहान अंदाजपत्रक तीन प्रतीत तयार करते. एक प्रत प्रशासन विभाग, दुसरी प्रत अर्थविभाग आणि तिसरी प्रत स्वतःकडे ठेवतात. प्रशासन विभाग सर्व बाबीचे अनुमान व निरीक्षण आपला अहवाल अर्थविभागाला देऊन अर्थविभाग पुन्हा या अनुमानाचे निरीक्षण करून अंदाजपत्रक तयार करतात. अंदाजपत्रक तयार करताना काही व्यक्तीची मते जाणून घेतात.

---

2) अंदाजपत्रक सादर करणे :

केंद्र सरकारचे अंदाजपत्रक दरवर्षी फेब्रुवारी महिन्यात सादर करतात. अंदाजपत्रकाचा आराखडा पूर्ण झाल्यानंतर अर्थमंत्री लोकसभेत अंदाजपत्रक सादर करतात. अंदाजपत्रक सादर करण्यापूर्वी अतिशय गुप्तता बाळगली जाते. अर्थमंत्री अंदाजपत्रक सादर करताना महसूली व भांडवली या प्रकारचे अंदाजपत्रक सादर करतात. अंदाजपत्रकामध्ये खर्च व कराचे विवरण करून अंदाजपत्रकाचे स्वरूप स्पष्ट करतात. अंदाजपत्रक तुटीचे असेल तूट भरून काढण्याची तरतूद करतात. अंदाजपत्रक सादर करताना सर्व खात्याचा उल्लेख करतात.

---

3) अंदाजपत्रकावर चर्चा :

अर्थमंत्रालयाने अंदाजपत्रक सादर केल्यानंतर लोकसभेत चर्चा केली जाते. अंदाजपत्रकीय अधिवेशन बोलावून त्यावर तीन दिवस वादविवाद केले जातात. अंदाजपत्रकावर टीका टिप्पणी, अनुमान, निरीक्षण, करता येतात. परंतु नवीन प्रस्ताव येत नाही. अंदाजपत्रकावर चर्चा समाप्तीनंतर या चर्चेला उत्तर अर्थमंत्री देतात त्यानंतर वादविवाद संपविता जातो.

---

4) अंदाजपत्रकावर मतदान :

अंदाजपत्रकावर चर्चा झाल्यानंतर मंजूरीकरिता मतदान घेण्याचा प्रश्न उपस्थित झाल्यास मतदान घेतले जाते किंवा आवाजवी मतदानाने मंजूर करतात. परंतु गरज पडल्यास स्वतंत्रपणे मतदान व्यवस्था केली जाते. मतदानाच्या दृष्टीने अंदाजपत्रकात दोन प्रकारचे खर्च वेगवेगळे दर्शवितात. एक म्हणजे मतदानास योग्य बाबी हे असते. हे लोकसभेत मंजूरी असतात यामध्ये प्रत्येक विभागाच्या अनुदानाच्या बाबी असतात. त्यावर मतदान घेऊन मंजूरी घेतली जाते. यामध्ये कपात सूचना मांडल्या जातात.

मतदानास अयोग्य खर्च मांडले जातात. परंतु यावर चर्चा होत नाही. कारण यामध्ये राष्ट्रपतीचे वेतन, भत्ते, न्यायालयाचे वेतन, व्यक्ती निवृत्ती वेतन, महालेखाचे वेतन भत्ते यांचा समावेश असतो.

---

5) समायोजन विधेयक मंजूरी :

अंदाजपत्रकावर चर्चा वादविवाद मतदान झाल्यानंतर अंदाजपत्रकीय विधेयक लोकसभेतून मंजूर केले जाते. विधेयकामुळे सरकारला खर्च करण्याचा अधिकार मिळतो. परंतु जे कर गोळा केले जाणार आहेत. त्याकरिता वित्त विधेयक मंजूर करून घेतले जाते. जेव्हा समायोजन व वित्त विधेयक मंजूर झाल्यानंतर सदर अंदाजपत्रक राज्यसभेकडे मंजूरीला पाठवितात. लोकसभा व राज्यसभा यांनी मंजूरी दिल्यानंतर राष्ट्रपतीच्या अनुमतीसाठी पाठविले जाते. त्यावर राष्ट्रपतीची स्वाक्षरी झाली की अंदाजपत्रकाची अंमलबजावणी केली जाते.

---

6) अर्थसंकल्पाची अंमलबजावणी :

संमत झालेला अर्थसंकल्पाची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी सरकारची असते. अधिक कार्यक्षमपणे सरकारने अर्थसंकल्पाची अंमलबजावणी करणे अपेक्षित असते. अर्थसंकल्पाच्या अंमलबजावणीच्या बाबतीत पुढील तीन बाबी समाविष्ट आहेत.

अ) अनुदाने व निधीचे योग्य वितरण : अर्थसंकल्प संमत झाल्यावर त्याची अंमलबजावणी करावी लागते. अर्थसंकल्पात मंजूर झालेल्या अनुदानाचे व निधीचे वितरण महत्वाचे असते. अर्थसंकल्पाशी संबंधित असलेल्या प्रत्येक मंगल्याशी अर्थमंत्रालय संपर्क करते. अर्थ मंत्रालय मंजूर केलेल्या निधी विविध नियंत्रण करणाऱ्या अधिकाऱ्याकडे सोपविते. नियंत्रण करणाऱ्या अधिकाऱ्याकडून

(Controlling Officers) अनुदाने व निधीचे वितरण केले जाते. नियंत्रण अधिकाऱ्यास दोन प्रकारचे काम करावे लागते. एक म्हणजे संसदेने मान्यता दिलेल्या अर्थसंकल्पातील योजनेनुसार काम केले जात आहे. अतिम दुसरे म्हणजे विविध मंत्रालये व विभाग त्यांच्या मंजूर केलेल्या रकमेपेक्षा जास्त खर्च करणार नाही हे पहावे लागते.

नियंत्रण अधिकारी जेव्हा अनुदानाचे वितरण करतात तेव्हा ते वितरण योजनेची एक प्रत अकॉउंट जनरलला पाठवितात व तेही वितरण योजना ट्रेझरीला अकात करतात. प्रशासकीय आणि पेमेंट देण्याच्या अशा दोन बाजूंनी प्रत्येक सरासरी खर्चाचे नियंत्रण केले जाते.

अनुदानाचा वापर (या विशिष्ट विक्रीय वर्षातच करावा लागतो व वापरलेल्याला निधी पुढे नंतरच्या वर्षात वापरता येत नाही. मात्र मंत्रालयाला एका बाबीसाठी दिलेला निधी दुसऱ्या बाबीसाठी वापरता येतो. म्हणजेच मंत्रालयास निधीच्या पुनवाटणीचा अधिकार आहे. निधीचा अयोग्य वापर होऊ नये. यासाठी सक्षम अधिकाऱ्याकडून रक्कम मंजूर करून घेऊन ती खर्च करणे योग्य ठरते.

ब) महसूल किंवा निधीचे योग्य संकलन : महसूल संकलनात महसुलीसाठीची कर आकारणी आणि महसूल गोळा करून करणे याचा समावेश होतो. केंद्रीय प्रत्यक्ष मंडळ (The Central Board of director Taxes) अधिक केंद्रीय उत्पादन आणि सिमा शुल्क मंडळ (Central Board of Excise and Customers) या दोन मंडळाकडे कर आकारणी आणि महसूल संकलनाची प्रशासकीय जबाबदारी सोपविलेली आहे.

क) निधीची योग्य देखरेख : निधी संकलीत केल्यानंतर त्या सरकारी निधीची देखरेख करणे ही पुढची पायरी आहे. देशातील प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हा कोणाणार (ट्रेझरी) असून ते देशातील राजकोषीय व्यवस्थेचे एकक आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या वतीने या कोषागास मार्फत दररोज रक्कम जमा करण्याचे व वाटण्याचे काम चालू असणे. प्रमुख कोषागार महिन्यातून दोनदा हिशेब राज्यांच्या अकॉउंट जनरलकडे पाठवितात.

व्यय : समायोजन विधेयक मंजूर झाल्यावर स्वीकृत खर्च करण्याचा अधिकार सरकारला प्राप्त होतो. मंत्रालयांना व विभागांना त्यांच्यासाठी स्विकृत केलेल्या खर्चाची सुचना दिली जाते.

प्रत्येक विभागाचा खर्च निर्धारित रकमेपेक्षा जास्त होणार नाही व ज्याकरिता तो स्वीकृत केला आहे. त्यासाठीच त्याचा वापर केला जाईल या दोन गोष्टीची काळजी विभाग प्रमुखाने घ्यावयाची असते. या दोन गोष्टीवर देखरेख ठेवण्यासाठी प्रत्येक राज्यात लेखापाल (Accountant General) व केंद्रांत महालेखा परिक्षक (Authotor General) नेमले जातात. सर्व प्रकारची देणी सरकारी कोषागाराकार रिझर्व्ह बँकेवर किंवा स्टेट बँकेवर धनादेश काढून दिली जातात. अंदाजपत्रकात जी रक्कम मंजूर केलेली असेल ती एक वर्षाच्या आत म्हणजे 1 एप्रिल ते 31 मार्च पर्यंत खर्च केली पाहिजे. जर पूर्ण रक्कम 31 मार्च पर्यंत खर्च केली नाही तर 'बुडित' (Lopsed) समजली जाते. उरलेली रक्कम पुन्हा पुढच्या वर्षी खर्च ती खर्च करता येत नाही. सरकारच्या मुख्य विभागाकडे ती परत करावी लागते.

विक्रीस नियंत्रण : सरकारचे सर्व आयव्ययावर नियंत्रण असले पाहिजे हे नियंत्रण भारतात तीन संस्थांच्या माध्यमातून केले जाते.

अ) सार्वजनिक लेखासमिती (Public Accounts Committee)

ब) अणूभाष समिती (Estimates Committee)

क) अंकेक्षण वा लेखा परिक्षण (Audit)

यापैकी पहिल्या दोन समित्या लोकसभेकडून नियुक्त केल्या जातात व लेखा परिक्षणाच्या कार्यासाठी महालेखा - परिक्षकाची नियुक्ती राष्ट्रपतीकडून केली जाते.

अ) सार्वजनिक लेखासमिती (Public Accounts Committee) :

संसदेला केंद्राच्या व राज्यांच्या वित्तीय कारभारावर नियंत्रण ठेवायचे असल्यामुळे ती ज्या दोन समित्या नेमले त्यापैकी ही पहिली समिती होय. या समितीचे सदस्य - पुर्णपणे गैर सरकारी संसद सदस्य असतात. लोकसभेच्या अध्यक्षानाख्याली व नियंत्रणाखाली या समितीचे कार्य चालते. लोकसभेच्या नियमाप्रमाणे व पद्धती प्रमाणे या समितीला काही महत्वाची कार्य करावी लागतात.

- 1) लेखा विवरणात दाखविलेली रक्कम ज्या विशिष्ट उद्दिष्टाकरिता राखून ठेवली गेली त्याच उद्दिष्टाकरिता खर्च झाली की नाही ते पाहणे.
- 2) ज्या अधिकाऱ्याच्या कक्षेत खर्च करावयाची रक्कम दिली त्यानेच ती खर्च केली की नाही हे पाहणे.
- 3) संसदेच्या नियमानुसार योग्य अधिकाऱ्याने खर्चाचे कार्यक्षम वितरण केले आहे की नाही हे पाहणे.
- 4) वेगवेगळ्या हिशेबांचे परिक्षम करणे.
- 5) सरकारी वित्त व्यवस्था व वित्त व्यवहार यांच्या संबंधी सरकारला शिफारशी करणे.

समितीने केलेल्या शिफारशी साधारणतः सरकारकडून स्विकारल्या जातात. समितीने मंत्रालयाच्या विक्रीय कारभारात कार्यक्षमता आणण्याच्या दृष्टीने नियमात कडकपणा आणि सैलपणा आणण्यासाठी आजपर्यंत अनेक उपयुक्त शिफारशी केल्या आहेत.

ब) अनुमान समिती (Estimates Committee) : केंद्रात व राज्यात वित्तीय मंत्राच्या सुरवातीलाच या समितीची स्थापना केली जाते. या समितीचे सदस्य - सदनातील सदस्यापैकीच असतात व त्यांची नेमणूक एक वर्षाकरिताच केलेली असते. सदस्यांची संख्या सुमारे २५ असते व साधारणतः लोकसभेच्या किंवा विधानसभेचा उपाध्यक्ष या समितीचा अध्यक्ष असतो. या समितीची कार्य अशी

- 1) वेगवेगळ्या मंत्रालयाच्या मागण्याचे परिक्षम करून काटकसुरीच्या दृष्टीने सुटाणा देणे.
- 2) वित्तीय कारभारात कार्यक्षमता व मितव्ययता आणण्याच्या दृष्टीने मंत्रालयाला पर्यायी वित्तीयसंबंधी सुचना व शिफारशी प्रस्तुत करणे.
- 3) संसदेला कोणत्या पद्धतीने अनुमाने सादर करावीत यासंबंधी सुचना देणे.
- 4) मंत्रालयाच्या खर्चाचा बारकाईने विचार करून तो योग्य की अयोग्य आहे त्या संदर्भात सुचना करणे.

समितीचे अधिकार व्यापक असले व चौकशी करण्याची सोयही असली तरी समितीच्या शिफारशी सरकारवर बंधनकारक नसतात. सरकार व समिती यांच्यात मतभेद निमीत झाले. तर ती बाब संसदेसमोर येऊ शकते. संसदेच्या कोणत्याही सदस्याला हा प्रश्न संसदेत उपस्थित करता येतो. प्रत्यक्षात या दोघातील मतभेद परस्पराशी चर्चा व सल्ला मसलत करून दूर केले जातात. अनुमान समिती ही मुख्यत्वे करून मितव्याता व कार्यक्षमता निर्माण करण्याकरिता संसदेने नेमलेली असते. सार्वजनिक निधीवर सांसदीय नियंत्रण ठेवायान्या व्यवस्थेचा एक भाग होय.

क) **अंकेक्षम वा लेखापरिक्षण** : सरकारला पैशाचा दुरुपयोग, अपव्यय व दुर्व्यवहार यांच्यापासून दुरु ठेवण्यासाठी स्वतंत्र अंकेक्षणाची वा लेखा परिक्षणाची व्यवस्था केलेली असते भारतात लेखा परिक्षणाचे कार्य पूर्णपणे स्वतंत्ररित्या केले जाते.

भारतात नियंत्रक व महालेखा परिक्षक (Comptroller and Auditor General) या पदावर जी व्यक्ती राष्ट्रपतीकडून नेमली जाते तिचे पद सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधिकाऱ्याच्या पदाच्या योग्यतेचे समजले जाते. महालेखापरिक्षकाची कामे पुढीलप्रमाणे.

- 1) महालेखा परिक्षकाला हे पहावे लागते की ज्या उद्देशासाठी किंवा कार्यासाठी अंदाजपत्रकात पैसा राखून ठेवला होता. त्याच कार्यासाठी खर्च झाला किंवा नाही तसेच खर्चाचे आकडे तपासोबत व तो खर्च पूर्ण मान्यता घेऊन केलेला आहे की नाही हे पहावे.
- 2) तसेच ज्या अधिकाऱ्याने एखादा विशिष्ट खर्च केला तो करण्याचा त्याला अधिकार होता किंवा नाही हे त्याला पहावे लागते.
- 3) तसेच त्याला केंद्र सरकारच्या वराज्य सरकारच्या अशा सर्व व्यवहाराचे अंकेक्षण करावे लागते.
- 4) रेल्वे व संरक्षण सोडून बाकीच्या सर्व खात्याचा हिशोब ठेवण्याचे कार्य त्याला करावे लागते.
- 5) दरवर्षी केंद्राकरिता व राज्याकरिता उत्पन्न व खर्च यांच्या संबंधीणे वार्षिक अहवाल तयार करून ते त्यांना देण्याचे कामही त्याला करावे लागते.
- 6) तसेच त्याला राष्ट्रपतीला एकच सामान्य आर्थिक अहवाल तयार करून द्यावा की, त्यात केंद्राची व राज्यांची शिल्लक देणे व इतर आवश्यक वित्तीय माहिती समाविष्ट केलेली असते.

नियंत्रक व महालेखा परिक्षक हे पद स्वतंत्र असल्यामुळे व ते केंद्रस्थानी असल्यामुळे त्याचे अनेक फायदे मिळतात. सर्वांना लागू होईल अशी नियमाची एक सामान्य संहिता निर्माण केली जाऊ शकते. लेखापरिक्षण केंद्र स्थानी असल्यामुळे राज्यांच्या नियंत्रणापासून ते मुक्त असते व त्यामुळे ते निपक्षपाती ही असते.

सारांश : भारतीय वित्तीय प्रशासनात अर्थमंत्रालयाला अंदाजपत्रक तयार करण्याची जबाबदारी पूर्ण करावी लागते. अर्थमंत्रालयाकडे वेगवेगळ्या मंत्रालयाकडून व विभागाकडून जी अनुमाने येतात ती योग्यप्रकारे आली व त्याची छाननीला करावी लागते. संसदेला उत्पन्न व खर्च यांच्या बाबतीत मुलभूत व सार्वभौम अधिकार देण्यात आले आहेत. अंदाजपत्रक सादर करून सरकार या अधिकारांचा वापर करते. ज्या सरकारला लोकसभेत प्रचंड पाठबळ असते ते सरकार या अधिकाराचा भारतीय जास्त वापर करू शकते. लेखापरिक्षणाच्या सेवातील कर्मचारी केवळ लेखापरिक्षण व अंकेक्षण याच कामात तरबेज असतात. त्यांना प्रशासकीय कार्याची विशेष कल्पना नसते त्यामुळे त्यांच्या कार्याला काही मर्यादा निर्माण होतात.

7.2.3

अंदाजपत्रक मंजूर झाल्यावर भारतीय राज्यघटनेप्रमाणे समायोजन विधेयक मंजूर करून घ्यावे लागते हे विधेयक मंजूर झाले की सरकारला संघटीत निधीतून खर्च करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. या विधेयकात मतदानास योग्य व अयोग्य अशा सर्व प्रकारच्या अनुदानाचा समावेश केला जातो. हे विधेयक मंजूर झाले की सरकारला कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते. समायोजन विधेयकामुळे सरकारला खर्च करण्याचा अधिकार मिळतो. पण जे कर गोळा करायचे आहेत व जे सदनाने अंदाजपत्रकात मंजूर केले आहेत. त्यांच्यासाठी एक वित्त

विधेयक मंजूर करून घेणे आवश्यक असते असे एक वित्त विधेयक सदनासमोर ठेवले जाते ते मंजूर होऊन त्याचा कायदा बनतो व नंतरच सरकारला कर गोळा करता येतात. तेव्हा समायोजन विधेयक व वित्त विधेयक ही दोन्ही विधेयके संसदेत मंजूर होतात. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने अंदाजपत्रक मंजूर झाले असे समजले जाते. लोकसभेत मंजूर झालेले अंदाजपत्रक नंतर राज्यसभेकडे जाते. राज्यसभेला अंदाजपत्रकात सुधारणा करण्याच्या किंवा ते नामंजूर करण्याचा अधिकार नसतो. राज्यसभा लोकसभेला अंदाजपत्रकात दुरुस्ती करण्याची शिफारस करू शकते. लोकसभा ही शिफारस स्विकारू शकते किंवा नाकारू शकते. दोन्ही सभांनी मंजूर केल्यावर अंदाजपत्रक राष्ट्रपतीकडे पाठविले जाते. राष्ट्रपतीने अनुमती दिल्यावर व त्यावर आपी स्वाक्षरी केल्यावर अंदाजपत्रक स्विकृत झाले असे म्हणता येईल.

पुरवणी अंदाजपत्रक : कधीकधी देशात अशी परिस्थिती निर्माण होते की स्विकृत खर्च वर्ष होण्याच्या अर्धाची संपून जातो. अशा परिस्थितीत उरलेल्या कालावधीकरिता जास्तीच्या रकमेची आवश्यकता असते. यासाठी पुरवणी अंदाजपत्रकाची व्यवस्था केली जाते. वार्षिक अंदाजपत्रकासाठी जे नियम लागू असतात तेच नियम याही अंदाजपत्रकाला लागू केले जातात. आपल्या देशात नोव्हेंबर महिन्यात पुरवणी अंदाजपत्रक लोकसभेपुढे मांडले जातात.

सांकेतिक मागण्या (Token Grants) : अंदाजपत्रक स्विकृत झाल्यानंतर कधी कधी सरकारपुढे अशी विशेष बाब उपस्थित होते की, जिच्याकरिता सरकारला खर्चाची व्यवस्था करणे भाग पडणे तसेच ही बाब इतकी महत्वाची असते की, संसदेची संमती घेतल्याशिवाय तिच्यावर खर्च करणे उचित नसते. अशा परिस्थितीत सांकेतिक रकमेच्या रूपाने मागणी स्विकृत करण्यासाठी ती संसदेसमोर प्रस्तुत केली जाते.

अतिरिक्त अनुदाने (Excess Grants) कधीकधी असेही होते की, एखाद्या बाबीवर स्विकृत खर्चापेक्षा जास्त खर्च होतो. या जास्तीच्या खर्चाला मान्यता मिळावी म्हणून अतिरिक्त अनुदानाची व्यवस्था केली जाते. या अनुदानाकरिता मागणी लोकसभेपुढे करण्यापुर्वी सार्वजनिक हिशेब समितीपुढे (Public Accounts Committee) ती ठेवली जाते व समितीने स्विकार केल्यानंतरच अंतिम मान्यता दिली जाते.

7.2.2 उत्पन्नाचे मापके :

प्रास्ताविक सार्वजनिक : आयव्ययात्या सार्वजनिक उत्पन्न हा एक फेरविषय आहे. सरकारला सर्व स्रोता पासून मिळणारे उत्पन्न म्हणजे सार्वजनिक उत्पन्न-होय. संकुचित अर्थाने उत्पन्न या संकल्पनेत कर, शुल्क, युध्य देणग्या दंड इत्यादीच्या समावेश होतो. व्यापक अर्थाने या कल्पनेत सार्वजनिक कर्ज, सरकार उपक्रमातून मिळणारे उत्पन्न, चलन निर्मिती, बँका व व्यक्तीकडून घेतलेल्या रकमा इत्यादीचा समावेश होतो.

सार्वजनिक उत्पन्नाचे स्रोत (Sources of Public Revenue) : केंद्र सरकारचे महसुली उत्पन्न दोष गटात विभागले जाते. 1) कर उत्पन्न 2) करेतर उत्पन्न कर उत्पन्नातील काही हिस्ससा राज्य सरकारांना द्यावयाचा असतो. त्यामध्ये प्राप्तीकरण मालमत्तेवरील कर, भांडवली व्यवहार कर इत्यादीचा समावेश होतो. करे तर उत्पन्नात राज्यवित्तीय व अन्य सेवापासून मिळणारे उत्पन्न, व्याजाच्या रूपाने मिळणारे उत्पन्न आणि लाभांश व नफा यांचा समावेश होते.

केंद्र सरकारच्या महसुली उत्पन्नात सातत्याने वाढ होत आहे. कारण सरकारने उत्तरोत्तर नवनवीन कर आकारणी केली आहे. कराच्या दरामध्ये वाढ केली. गेल्या 46 वर्षात भाववाढ अत्यंत वेगाने झाली. या सर्वांचा परिणाम म्हणून केंद्रसरकारचा एकूण महसुल यात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यातह्याह्यात करेन महसुलाच्या प्रमाणात ही वाढ मोठ्या प्रमाणात आहे.

7.2.2. अंदाजपत्रकाच्या समस्या (Problem of the Budget) :

अंदाजपत्रक पद्धती सरकारी उत्पन्न व खर्च यावर परिणामकारक नियंत्रण प्रस्थापित करण्यासाठी आवश्यक असते. अर्थात असे करण्यासाठी शासनसंस्था आणि वेगवेगळे शासकीय विभाग पुरेसे कार्यक्षम आहेत असे गृहीत धरण्यात येते असे असले तरी एक अंदाजपत्रक दुसऱ्या अंदाजपत्रकाकडून चांगले व वाईट असे ठरविता येते. यावरून असे म्हणता येईल की अंदाजपत्रक तयार करताना अनेक समस्या निर्माण होतात या समस्या पुढीलप्रमाणे -

1) **प्रशासकीय कार्यक्षमतेचे मापन :** शासनसंस्था जे काही कार्य करते ते कार्यक्षमतेने करावे अशी अपेक्षा असणे स्वाभाविक आहे. वित्तीय व्यवहारांच्या बाबतीत असे म्हणता येईल की ज्या कार्याकरिता पैसा खर्च करण्यात येतो ते कार्य उत्तमप्रकारे पूर्ण होणे व त्यात मितव्ययतेच्या तत्वाचा वापर होणे आवश्यक आहे. कार्यक्षमतेचे हे उद्दिष्ट आहे. परंतु कार्यक्षमतेचे मापन कसे करावे ही समस्या आहे. शासकीय कार्ये असंख्य असतात ती पार पाडण्यासाठी अनेक विभाग असतात या अनेक विभागातील अधिकाऱ्यांनी आपापल्या विभागापूरते वित्तीय व्यवहार करावे लागतात म्हणून त्यांच्या कार्यक्षमता असणे आवश्यक आहे. अर्थात सर्व विभाग प्रमुख सारखेच कार्यक्षम असू शकत नाही. त्यामुळे अनेक विभागाच्या व्यवहारांमुळे मूळ उद्देश पूर्ण होऊ शकत नाही.

2) **अंदाजपत्रकीय संकल्पांबाबत अडचणी :** पुढील एक वर्षाच्या कालखंडात उत्पन्न आणि खर्च यांचे संकल्पित आकडे अंदाजपत्रकात देण्यात येतात. अर्थात अंदाजपत्रकात देण्यात आलेल्या आकड्यांचा संबंध भविष्याशी असतो. अंदाजपत्रक वित्तीय वर्ष सुरू होण्याच्या दोन-तीन महिने आधीच तयार होते. संघराज्याचे उत्पन्न प्रामुख्याने व्यक्तीगत प्राप्तीकर आणि प्रमंडळ या मार्गांनी येत असल्यामुळे आणि अल्पकाळातही व्यक्तीगत उत्पन्न आणि प्रमंडळाचे उत्पन्न यात फरक पडू शकत असल्यामुळे महसूलाचे संकल्पित आकडे चुकीचे ठरू शकतात. परिणामतः अंदाजपत्रकातील संकल्पित आकडे आणि प्रत्यक्ष खर्चाचे आकडे यात फार मोठी तफावत निर्माण होते. चुकीच्या अंदाजामुळे अंदाजपत्रकीय उद्दिष्ट्ये पूर्ण होण्यात बाधा निर्माण होते.

3) **वार्षिक खर्चावर नियंत्रण :** अंदाजपत्रकात मंजूर केल्यानुसार प्रत्येक खात्याचा खर्च होणे आवश्यक असते. त्यासाठी प्रत्येक विभागाने खर्चावर नियंत्रण ठेवणे जरूरीचे आहे. अंदाजपत्रकातील मंजूर रकमेपेक्षा जास्त खर्च व्हायला नको. परंतु प्रत्यक्षात पुष्कळदा त्यापेक्षा अधिक खर्च वेगवेगळ्या विभागाचा झालेला आढळतो. त्यासाठी सुधारित अंदाज पुढील वर्षाच्या अंदाजपत्रकाचे वेळी देण्यात येतात व मंजूरी प्राप्त केली जाते. वार्षिक खर्चावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी प्रत्येक खात्याच्या प्रमुखाची असते. तथापि काही आकस्मिक कार्ये निर्माण होतात व त्यामुळे अंदाजित खर्चात वाढ होते म्हणून वार्षिक खर्चावर नियंत्रण ठेवण्याची समस्या निर्माण होते.

4) **योग्य निधी वितरण :** वेगवेगळ्या खात्यांनी प्रत्येक महिन्यात प्रत्येक तिमाहित किंवा वेगवेगळ्या बाबीवर किती खर्च वाढून द्यावा हे देखील काही अंदाजपत्रकीय पद्धतीमध्ये आढळते. यांचा उद्देश सम्पूर्ण वर्षात त्या विभागाचे कार्य योग्य व सुरळीतपणे होत राहावे हा सतो कधी कधी वर्षाच्या सुरुवातीलाच मोठ्या प्रमाणावर खर्च केला जातो व वर्षाच्या शेवटी त्या विभागाचे कार्य बंद पडते तर कधी कधी सुरुवातीलाच अतिशय काटकसरीने खर्च करण्यात येतो आणि वर्षाच्या शेवटी अनावश्यक खर्च केला जातो. या बाबी टाळण्यासाठी अंदाजपत्रकात खर्च करावयाच्या रकमांचे वाटप दर्शविण्यात आलेले असते. प्रत्येक विभागाने आपल्याला मंजूर झालेला निधी सम्पूर्ण वर्षभर अशारितीने वापरला पाहिजे की आवश्यक कार्यक्रम वर्षाच्या सुरुवातीपासून शेवटपर्यंत राबविता येईल.

महसूलाची विशिष्ट निधीशी सांगड :

विशिष्ट महसूलाची विशेष निधीशी सांगड घालून त्याद्वारे केवळ विशिष्ट प्रकाराचीच कार्ये करावीत अशी प्रथा काही राज्यांमध्ये आढळते या पद्धतीमुळे उत्पन्न वेगवेगळ्या अनेक लहानमोठ्या विभागांमध्ये विखूले जाते त्यात राष्ट्रीय कोषागारासारखी एक वाक्यता राहत नाही. लहान लहान किरकोळ कोषागाराचा एक समुह निर्माण होतो. महसूलाची विशिष्ट निधीशी सांगड घालण्यामुळे वित्तीय व्यवहाराबाबत विधीमंडळ आणि जनता अंधारात असते. शासकीय वित्त व्यवहारातून बचत निर्माण झाली की हे कळू शकत नाही. ही समस्या अमेरिकेतील संयुक्त संस्थानातील वेगवेगळ्या राज्यातील अंदाजपत्रकाच्या बाबतीत निर्माण झालेली आहे.

वरील प्रकारच्या समस्या अंदाजपत्रकाच्या बाबतीत निर्माण होऊ शकतात त्या टाळण्यासाठी प्रशासकीय कार्यक्षमता उच्च प्रतीची असणे आवश्यक आहे.

7.2.2.3 अर्थसंकल्प मांडताना येणाऱ्या अडचणी (Difficulties with the Budget Projection)

अंदाजपत्रकात पुढील वित्तीय वर्षाच्या उत्पन्नाचे व खर्चाचे संकल्पित आकडे उत्पन्नाचे व खर्चाचे संकल्पित आकडे देण्यात येत असतात. अंदाजपत्रकातील संकल्पित आकड्याचा संबंध भविष्यकाळाशी असतो. भविष्यकाळ अनिश्चित स्वरूपाचा असल्यामुळे अचुक अंदाज बांधणे अतिशय कठीण असते. त्यात पुढील अडचणी उद्भवतात.

- 1) शासनसंस्थेला प्राप्त होणारे महसुली उत्पन्न यापूर्वी दर्शविल्याप्रमाणे मोठ्या प्रमाणावर करापासून प्राप्त होते. यात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करांचा समावेश असला तरी व्यक्तीगत प्राप्तीकर आणि प्रमंडळ कर यापासून मिळणारे उत्पन्न जास्त असते. व्यक्तीगत आणि प्रमंडळे यांच्या उत्पन्नात अल्प काळात ही बदल घडून येवू शकतात. त्यामुळे संकल्पित आकडे अचुक राहत नसून संकल्पित आकडे व प्रत्यक्ष आकडे यात तफावत निर्माण होते.
- 2) वस्तूंच्या किंमतीतील परिवर्तनामुळे संकल्पित खर्चाचे आकडे देखील फसवे ठरतात. अंदाजपत्रकीय संकल्प आणि अंदाजपत्रकाची अंमलबजावणी यातील काळात देशातील मूल्यपातळीत परिवर्तन घडून आल्यास पूर्वीचे खर्चाचे अंदाज चुकीचे ठरणे स्वाभाविक आहे.
- 3) अंदाजपत्रकाचे गोपनीयता हे महत्वाचे लक्षण होय. जोपर्यंत अंदाजपत्रक लोकसभेला सादर केले जात नाही तोपर्यंत त्यातील सर्वच बाबी गोपनीय असणे अत्यावश्यक असते. अंदाजपत्रकाची घडण वेगवेगळ्या विभागाकडून प्राप्त झालेल्या संकल्पित उत्पन्न व खर्चाच्या आकड्यांवरून करण्यात येत असल्यामुळे गोपनीयता कायम ठेवणे फार अडचणीचे असते.

अंदाजपत्रकात स्थानिक स्वराज्य संस्थांपासून प्राप्त होणारे उत्पन्न आणि त्याचा खर्च याचा देखील समावेश होतो. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे उत्पन्न व खर्चाचे अचूक आकडे प्राप्त होणे अतिशय कठीण आहे. केंद्रीय अंदाजपत्रकात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या उत्पन्न व खर्च या बाबी दुर्लक्षित्या जातात. इंग्लंडमध्ये मात्र अंदाजपत्रकात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या उत्पन्न व खर्चाच्या आकड्याचा समावेश करण्यात येतो.

वरील प्रकारच्या अडचणीमुळे अंदाजपत्रकाचे संकल्प काटेकोर नसतात. सुधारीत आकडे आणि आधीचे आकडे यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर तफावत निर्माण होते.

कामगिरी आणि कार्यक्रम अंदाजपत्रक व्यवस्था (Performance & Programming Budgeting System) :

अंदाजपत्रकाचे तीन प्रकार पडतात. 1) कामगिरी अंदाजपत्रक 2) कार्यक्रम अंदाजपत्रक आणि 3) शुन्याधारित अंदाजपत्रक.

कामगिरी अंदाजपत्रक :

ठराविक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या निधीची गरज आली उद्दिष्टे गाठण्याकरिता येणाऱ्या खर्चाचा तपशील आणि कार्यक्रमाची पूर्तता किती प्रमाणात झाली त्याच्या मोजमापासाठी आवश्यक ती सांख्यिकी दिलेली असते ते अंदाजपत्रक म्हणजे 'कामगिरी अंदाजपत्रक' होय. या अंदाजपत्रकात सरकारी कामकाजाविषयक कृती व कार्यक्रम, प्रत्यक्ष कार्यवाहीचे मापन आणि कार्यवाहीचा अहवाल या प्रमुख बाबींचा समावेश होतो.

कार्यक्रम अंदाजपत्रक :

कार्यक्रम अंदाजपत्रकात राष्ट्रीय उद्दिष्टांची माहिती व आकडेवारी, किमान साधने वापरून उद्दिष्टे गाठे, भावी काळातील कृतीची निश्चिती आणि बदलली स्थिती विचारात घेऊन उद्दिष्टे, कार्यक्रम व अंदाजपत्रक यांची फनरचना करणे आदींचा समावेश होतो. कामगिरी अंदाजपत्रकाच्या वापरातून नंतर कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची पद्धती सुरु झाली. सन 1960 नंतर अमेरिकेत आणि सन 1980 नंतर भारतात वापरली गेली. कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची कार्यवाही करताना बऱ्याच देशानी फार घाई केली. यामुळे कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची संकल्पना फारशी प्रभावी ठरली नाही. कार्यक्रम अंदाजपत्रकाच्या संकल्पनेमुळे प्रत्यक्ष कार्यक्रम राबविण्यापेक्षा आकडेवारीचे संकलन करणे व त्याचे विश्लेषण करण्याची प्रवृत्ती वाढली. परिणामी नंतरच्या काळात कार्यक्रम अंदाजपत्रकांची संकल्पना मागे पडून उद्दिष्टानुसार व्यवस्थापनांची संकल्पना उदयास आली. त्याचप्रमाणे शुन्याधारित अंदाजपत्रकाची संकल्पनाही पुढे आली. पीटर पिटर यांनी सर्वप्रथम या अंदाजपत्रकाची संकल्पना मांडली.

7.4 शुन्याधारित अंदाजपत्रक (Zero Base Budgeting) :

शुन्याधिष्ठीत अर्थसंकल्प म्हणजे मागील वर्षाच्या खर्चाचा आधार न घेता किंवा मागील वर्षाच्या खर्चाचा आधार शुन्य समजून तयार केलेला अर्थसंकल्प होय.

पीटर पिहर : "ज्यात एखाद्या प्रकल्पाचा सुरुवातीपासूनचा खर्च मांडलेला असतो व ते अंदाजपत्रक नियोजित स्वरूपाचे असून त्याचा प्रत्यक्ष वापर करता येऊ शकतो. असे अंदाजपत्रक म्हणजे शुन्याधारित अंदाजपत्रक होय.

प्रा. मसग्रेव्ह : 'शुन्याधारित अंदाजपत्रक म्हणजे केवळ वाढीव बदलांचा विचार न करता संपूर्ण अंदाजपत्रकाचा समग्र विचार करणे होय.

एखादा प्रकल्प भूतकाळापासून चालू असेल तर तो प्रकल्प भविष्यातही तसाच चालू राहिल असे नाही. यामुळे भूतकालीन खर्च किंवा वर्तमानकालीन खर्च लक्षात न घेता शुन्याधारित अंदाजपत्रकाद्वारे नवीन कार्यक्रम आरंभ करता येतो किंवा तो कार्यक्रम रद्द ही करता येतो.

शुन्याधारित अर्थसंकल्पाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

1) शुन्याधारित अर्थसंकल्पात सर्वप्रथम निर्णय घ्यावयाचे एकक (Units) निश्चित केले जातात.

- 2) प्रत्येक एककाबाबत उद्दिष्टे निश्चित केली जातात. पर्यायी मार्गाची रचना आणि उद्दिष्टे गाठण्यासाठी प्रयत्नाची पातळी निश्चित केली जाते.
- 3) निवडलेल्या पर्यायासाठी निर्णय संचातील प्रत्येक एककाच्या व्यवहाराचे वर्णन केले जाते.
- 4) विशिष्ट विभागातील निर्णय कृतींमध्ये त्यांचे महत्व लक्षात घेऊन क्रमवारी लावली जाते.
- 5) शुन्याधारित अर्थसंकल्पात विविध पातळीवर उपलब्ध होणारा निधी आणि कार्यक्षमता यांचा विचार करून कार्यक्रमाचे किंवा प्रकल्पाचे मूल्यमापन केले जाते.
- 6) उद्दिष्टांच्या किमान परिपूर्तीसाठी किती प्रयत्न करावे लागतील व त्यासाठी किती निधीची तरतूद करावी लागेल ते निश्चित केले जाते.
- 7) कार्यक्रम पातळी व किमान प्रयत्न पातळी निश्चित करून छंदबिंदू ठरविण्यात येतो. अशा छंदबिंदूखालील बाबी प्रत्यक्ष अर्थसंकल्पातून वगळल्या जातात.
- 8) अतिमतः छंदबिंदू खालील प्रकल्प किंवा कार्यक्रम रद्द ठरविले जातात.
- 9) शेवटी कार्यक्रमाच्या वा प्रकल्पाच्या कार्यवाहीनंतर त्याची कामगिरी तपासण्यासाठी अंकेक्षण केले जाते.

---

* शुन्याधारित अर्थसंकल्पाचे गुण पुढीलप्रमाणे -

- 1) शुन्याधारित अर्थसंकल्पामुळे उद्दिष्टांची निश्चिती करणे आणि निवडीबाबतची माहिती वापरणे शक्य होते.
- 2) या अर्थसंकल्पामुळे प्रकल्प व्यवस्थापकांना अंदाजपत्रकीय प्रक्रियेत सहभागी होता येते.
- 3) निरनिराळ्या कार्यामध्ये किंवा प्रकल्पांमध्ये योग्य प्राधान्यक्रम लावता येतो.
- 4) योजनेतील अग्रक्रम, उद्दिष्टे आणि निवडी या महत्वपूर्ण बाबींवर शुन्याधारित अर्थसंकल्पाद्वारे लक्ष केंद्रित करता येते.
- 5) योजना व अर्थसंकल्प यांच्यात योग्य मोठ घालता येतो.
- 6) शुन्याधारित अंदाजपत्रकात प्रत्येक एककाच्या आधाराला (पायाला) समान महत्व दिले जाते. तसेच त्यांच्यातील वाढीलाही समान महत्व दिले जाते.
- 7) या अंदाजपत्रकाद्वारे संसाधनाचे अधिक कार्यक्षमपणे वाटप करता येते.
- 8) या अर्थसंकल्पामुळे कालबाह्य प्रकल्प वगळून महत्वाच्या प्रकल्पांना अग्रक्रम देता येतो.
- 9) या अर्थसंकल्पात संपूर्ण खर्चाचे त्याच्याशी संबंधित कार्याचे योग्य मूल्यमापन केले जाते.
- 10) निधीची उपलब्धता लक्षात घेऊन अंदाजपत्रकाची पुनर्रचना करता येते.
- 11) शुन्याधारित अंदाज पत्रकामुळे वरकड खर्चावर नियंत्रण ठेवता येते.

---

* शुन्याधारित अर्थसंकल्पाचे दोष/तोटे पुढीलप्रमाणे -

- 1) शुन्याधारित अंदाजपत्रकाच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचे मापन करण्यासाठी कोणत्या मापदंडाचा वापर करावा हे निश्चित नाही. त्यामुळे गोंधळ निर्माण होऊ शकतो.

- 2) इतर पातळीवरील सरकार आणि कुटुंबे यांच्याकडे संक्रमित होणाऱ्या उत्पन्नावर नियंत्रण ठेवण्याबाबत हे अंदाजपत्रक अपयशी ठरते.
- 3) बऱ्याचदा प्रकल्पाची संख्यात्मक माहिती, आर्थिक स्थितीची माहित, पुर्वानुमानाची क्षमता इ. बाबीची कमतरता भासते. यामुळे या अंदाजपत्रकाची कार्यवाही करण्यात अडचणी येतात.
- 4) हे अंदाजपत्रक महसूली बाजूला लागू करण्यावर मर्यादा पडतात.
- 5) या अंदाजपत्रकामुळे कागदपत्राची पुर्तता व इतर आवश्यक बाबींवर मोठा खर्च करावा लागते.
- 6) टीकाकारांच्या मते, शुन्याधारित अंदाजपत्रक हे वाढीव संस्थात्मकीकरणाचे स्वरूप आहे. कारण बिगरवाढीव अंदाजपत्रकाच्या साचेबद्ध मार्गाने सरकारी संस्था वित्तीय सुरक्षितता प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात.

थोडक्यात,

शुन्याधारित अंदाजपत्रकात प्रत्येक विभागाच्या संपूर्ण खर्चाचा विचार केला जातो. प्रकल्पाचा संपूर्ण खर्च लक्षात घेतला जातो. केवळ वाढीव खर्च लक्षात न घेता संपूर्ण खर्चावर लक्ष केंद्रीत केले जाते. दरवर्षी किती प्रमाणात खर्च करावा लागेल त्याचा हिशोब केला जातो. प्रत्येक विभागाचा सुरुवातीपासूनचा खर्च विचारात घेऊन त्याचे मुल्यमापन केले जाते. त्यानुसार पर्यायी कार्यक्रमांची भावणी केली जाते. शुन्याधारित अंदाजपत्रकात सर्व खर्चाचा एकंदरीत विचार होत असल्याने सरकारच्या विविध विभागातील वाढत्या खर्चाला लगाम घालता येतो. परंतु भारतासारख्या विकसनशील देशात शुन्याधारित अंदाजपत्रक राबविणे बरेच कठीण ठरते. कारण या अंदाज पत्रकासाठी लागणाऱ्या बऱ्याच बाबींचा आपल्याकडे अभाव आहे. उदा. पुरेशी माहिती व विश्वसनीय आकडेवारी, पुर्वानुमानाची क्षमता, वित्तीय परिस्थितीची संपूर्ण माहिती इ. भारतात परंपरागत पद्धतीने अंदाजपत्रक बनविले जाते. निरनिराळ्या पातळ्यांवर निर्णय घेतले जातात. भारतातील अंदाजपत्रक राबविण्याची प्रक्रिया बरीच क्लिष्ट व अवघड आहे. तसेच महत्वाच्या हुद्यांवरील अधिकाऱ्यांच्या वारंवार होणाऱ्या बदल्या, सनातनी प्रवाहाचे राजकारणी व कामगार संघटनांचा विरोध यामुळे शुन्याधारित अंदाजपत्रक राबविणे कठीण जाते.

7.5 राजकोषीय धोरण :

प्रास्ताविक : राजकोषीय धोरण ही संकल्पना अलीकडच्या काळात विकसीत झालेली आहे. जसजशी राज्याची कार्ये वाढत गेली. तसतसे या संज्ञेचे महत्व ही वाढत गेले. सरकारला मिळणारा महसूल आणि सरकारकडून केला जाणारा खर्च या संबंधीत धोरण म्हणजे राजकोषीय अथवा वित्तीय धोरण होय. इ.स. 1930 च्या दशकात लॉर्ड केन्सच्या (General Theory of Employment Interest) या ग्रंथांच्या प्रकाशनानंतर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला आर्थिक मंदीच्या परिस्थितीतून बाहेर काढण्याचे व आर्थिक व्यवहारांच्या पातळीत होणाऱ्या चढउतारावर नियंत्रण ठेवण्याचे एक साधन म्हणून राजकोषीय धोरणाला महत्व प्राप्त झाले.

राजकोषीय धोरण हे आर्थिक विकासाचे एक महत्वाचे साधन आहे. विकसनशील आणि विशेषतः भारताच्या दृष्टीने आर्थिक विकास कार्यांना महत्वाचे स्थान असते. त्यामुळे अशा कार्यांवरील खर्चाचे प्रमाणसुद्धा अधिक असते. त्यामुळे यांना कररुपाने रक्कम जमा करावी लागते कर्जे घ्यावी लागतात. तसेच रोजगार वाढ होण्यासाठी प्रयत्न करावा लागतो. विकसीत देश आणि विकसनशील देश यांच्या समोरील प्रश्नांचे स्वरूप वेगवेगळे असते. विकसीत देशात आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे, तेजी-मंदीच्या चक्रात अर्थव्यवस्था

अडकू नये म्हणून प्रयत्नशील राहणे अशा समस्यांचा विचार करून वित्तीय धोरणे आखली जातात. विकसनशील देशाच्या अनेक अडचणी असतात. बहुजन समाज कल्याण दृष्टीआड होऊ न देता आर्थिक विकास साधणे महत्वाचे असते.

अलीकडच्या काळात सर्वच राष्ट्रांच्या सरकारानी सार्वजनिक कल्याणाची व आर्थिक विकासाची उद्दिष्टे स्वीकारल्यामुळे वित्तीय धोरणाचे महत्व वाढले आहे. आजच्या काळात लोकांच्या मागणी व पुरवठ्यावर परिणाम करणारे महत्वाचे साधन म्हणून वित्तीय धोरणाचा अवलंब केला जातो.

व्याख्या (Defination) :

अर्थर स्मीथच्या मते, जेव्हा सरकार राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादन आणि रोजगार यावरील इच्छित परिणामासाठी व अनैच्छिक परिणाम टाळण्यासाठी ज्या सार्वजनिक खर्च व उत्पन्न धोरणाचा स्वीकार करते त्यास वित्तीय धोरण म्हणतात.

(A Policy under which the Government used its expensditure and revenue, programme to produce desirable effects and avoid undersirable effects on the national income, production and employment.

- * हॅने आणि जॉन्सनच्या मते “आर्थिक कृतीची रचना व पातळीवर परिणाम करण्यासाठी सरकारी खर्चात व कररचनेत केलेले बदल म्हणजे वित्तीय अथवा राजकोषीय धोरण होय.”
- * प्रा. जे. ए. मॅक्सवेल यांच्या मते, “वित्तीय/राजकोषीय धोरण म्हणजे आर्थिक स्थैर्य मिळविण्यासाठी संतुलित घटक म्हणून सरकारी खर्च आणि सरकारी उत्पन्न यांचा वापर करणे.”
- * इफस्टीनच्या मते “पूर्ण रोजगार व किंमत पातळीची स्थिरता ह्या अल्पकालीन उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी कर व खर्चात करण्यात आलेला बदल म्हणजे वित्तीय धोरण होय.

राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादन आणि रोजगार यावर योग्य परिणाम घडवून आणणे आणि अयोग्य परिणाम टाळणे यासाठी सरकारी उत्पन्न व खर्च विषयक कार्यक्रमांचा वापर करणारे धोरण म्हणजे ‘वित्तीय धोरण’ होय.

सरकारला मिळणारा महसूल आणि सरकारकडून केला जाणारा खर्च या संबंधित म्हणजे राजकोषीय किंवा वित्तीय धोरण होय.

शासकीय कोषागारामार्फत होणाऱ्या व्यवहाराबाबतचे धोरण म्हणजे ‘वित्तीय धोरण’ होय.

वित्तीय अथवा राजकोषीय धोरण म्हणजे सरकारी धोरण की, जे आर्थिक, सामाजिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करते ही उद्दिष्टे म्हणजे जलद आर्थिक विकास, रोजगाराची उच्च पातळी, गाठणे, मंदी व चलनविस्तार कमी करणे, किंमत स्थैर्य प्रस्थापित करणे, उत्पन्न व संपत्ती यांच्यातील विषमता कमी करणे इ.

कर, खर्च, कर्ज उभारणी व सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन यांच्याशी संबंधित असलेल्या धोरणास ‘राजकोषीय धोरण’ म्हणतात.

केन्सच्या मते, पुर्ण रोजगार, किंमत स्थिरता व आर्थिक विकास या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी वित्तीय धोरण अधिक महत्वाचे ठरते. तसेच

- 1) जागतिक महामंदीची समस्या सोडविण्यासाठी मौद्रीक धोरण अयशस्वी ठरल्यामुळे आजच्या नियंत्रीत अर्थव्यवस्थेत वित्तीय धोरण अधिक प्रभावी ठरते असे प्रतिपादन केले.

- 2) केन्सने आपल्या पुस्तकातून जगातील सर्वच धोरण ठरविणाऱ्या व राबविणाऱ्या व्यक्तींचे व सरकारचे लक्ष प्रभावी मागणीकडे आकर्षित केले, तसेच त्याने गुंतवणूकीचे सामाजीकरण यासारख्या कार्यक्रमांला प्राधान्य दिले व त्यासाठी वित्तीय धोरणाची आवश्यकता स्पष्ट केली.
- 3) केन्सच्या मते, एकूण उत्पन्न, उत्पादन व रोजगार यांच्या वाढीसाठी कर व सार्वजनिक खर्चाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

वित्तीय साधनात योग्य तो बदल करून सरकार आपल्या एकूण उत्पन्न व खर्चात बदल करते. जेव्हा सरकारला उत्पन्न, उत्पादन व प्रभावी मागणी यांच्यात घट करावयाची असते. तेव्हा सरकार आपल्या खर्चात घट व करात वाढ करते. अशा प्रकारे सरकार वित्तीय साधनांचा उपयोग करून खर्च व उत्पन्न यांच्यात योग्य तो बदल करते व आपल्या उद्दिष्टांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करते. वित्तीय धोरणाच्या पूर्ततेसाठी सरकार जी साधने वापरते. त्यालाच वित्तीय साधने असे म्हणतात. ती साधने म्हणजे 1) अर्थसंकल्पीय धोरण 2) कर धोरण 3) सार्वजनिक कर्ज 4) सार्वजनिक खर्च

राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे उदा. आर्थिक वृद्धी, स्थैर्य, पूर्ण रोजगार, आर्थिक न्याय इ. ही उद्दिष्टे गाठण्यासाठी देशाच्या चलनविषयक धोरणाला सुसंगत धोरणे आखण्यासाठी भूमिका राजकोषीय धोरणाची असते.

आर्थिक व्यवहाराची पातळी यावर परिणाम करण्याच्या हेतूने कर आणि खर्चा यामध्ये राजकोषीय धोरणांतर्गत सरकार बदल करते. तसेच सार्वजनिक खर्चविषयक बदलही सरकार करते. याशिवाय अर्थसंकल्पातील तूट आणि शिल्लक यांसंदर्भातील दृष्टीकोन राजकोषीय धोरणात अंतर्भूत असतो.

देशाच्या अर्थव्यवस्थेत जेव्हा आर्थिक वृद्धीची पातळी वाढवावयाची असेल आणि पूर्ण रोजगार निर्माण करावयाचा असेल तेव्हा सरकार कर कमी करणे, नवीन कर शोधणे, सार्वजनिक खर्च वाढविणे, सार्वजनिक कर्ज, त्रुटीचे अंदाजपत्रक अथवा तुटीचा अर्थभरणा इ. गोष्टींचा राजकोषीय धोरणात अवलंब करते. याउलट जेव्हा अर्थव्यवस्थेत भाववाढातिरेकाच्या समस्येला तोंड द्यावे लागत असेल तेव्हा वरील उपाय विरुद्ध दिशेने वापरले जातात.

थोडक्यात, आर्थिक उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी आपल्या जवळील उपाय कसे उत्तमपणे वापरता येतील यावर वित्तीय धोरणाचे यश अवलंबून असते.

वित्तीय धोरणाच्या व्याप्तीत पुढील बाबींचा समावेश होतो.

- 1) विविध कर आकारणे, करांच्या वसुलीसाठी योजना आखणे.
- 2) करांच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- 3) सार्वजनिक कर्ज उभारणे व कर्ज परतफेडीचे नियम तयार करणे.
- 4) सार्वजनिक खर्च आणि त्यांच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.
- 5) परकीय देशांना दिलेली मदत.
- 6) विविध क्षेत्रांच्या विकासासाठी मदत ठरविणे.
- 7) सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगातील गुंतवणूक ठवणे त्याचा अभ्यास करणे.
- 8) अंदाजपत्रक तयार करणे व त्याच्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

9) तुटीचा अर्थभरणा इ.

7.5.1.1 अस्पष्ट अव्यक्त Implicit / Explicit Fiscal Policies :

अस्पष्ट (अव्यक्त) स्पष्ट राजकोषीय धोरण : सरकारद्वारे राजकोषीय धोरणामध्ये राज्य सरकारांना भविष्यात सार्वजनिक कर्जासंदर्भात आश्वासन दिले जाते किंवा तसे सूचित केले जाते. मात्र ते व्यक्त केलेले नसते म्हणजे राजकोषीय धोरणात राज्यांना निश्चित किती प्रमाणात व केव्हा कर्ज उपलब्ध करून दिले जाई हे फक्त सूचित केले जाते. निश्चित नव्हे अशा राजकोषीय धोरणाला Policy असे म्हणतात.

(Implicit and Explicit Variables - implicit means you must declare variables before using them Difference between implicit and explicit Meaning?)

It is Simple the trades in frese details that are implied by the text, Explicit Means Clearly expressed or readily observable where as implicit Means implied or expressed indireality.

7.5.1.3 स्वयंचलित राजकोषीय धोरण (Automatic Fiscal Policies) :

स्वयंचलित स्थैर्य हे आर्थिक धोरणाच्या चतांच्या रचनेशी अशारितीने संबंधीत असते की ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेत कोणत्याही प्रकारच्या बदलास आपोआप प्रतिक्रिया दिली जाते. मायस रॉस यांच्या मते, स्वयंचलित स्थैर्यामध्ये कर, खर्च व अन्य आर्थिक क्रिया समाविष्ट असतात. करांमध्ये काही बदल घडून आल्यास कोणत्याही प्रकारची प्रशासकीय कार्यवाही न करता अर्थव्यवस्थेत योग्य दिशेने बदल घडून येतो. जेव्हा उत्पन्न वाढते तेव्हा करदेयतेत आपोआप वाढ होते किंवा हस्तांतरीत देयता घटतात किंवा शासकीय खर्च वाढ व उत्पन्नाला स्थैर्य प्राप्त करून देतो. याउलट जेव्हा उत्पन्न घटते. तेव्हा आपोआप कर घटतात. हस्तांतरीत देणी वाढविली जातात. सरकारचा खर्च वाढतो आणि स्वयंचलित स्थैर्यकारक घटक उत्पन्नात वाढ घडवून आणतात.

थोडक्यात, स्वयंचलित स्थैर्यामध्ये विशेष प्रयत्नांची गरज नाही असे दिसून येते. स्वयंचलित स्थैर्य लक्षात येण्यासाठी विभेदात्मक बदल किंवा हेतुपुरस्कार बदल आणि निर्धारित बदल या दोन संकल्पना लक्षात घेता येतील.

विभेदात्मक बदल हे घडवून आणलेले बदल असतात हे बदल हेतुपुरस्कार बदल म्हणूनही मानले जातात. हेतुपुरस्कार बदलानुसार शासकीय खर्चाचा कार्यक्रम प्रभावी होतो. शासनाला कररचना बदलावी लागते. उदा. अर्थव्यवस्थेचे उत्पन्न वाढवायचे असल्यास प्रथम करवाढ करून व अतिरिक्त कर घेऊन ती रकम उपभोग्य वस्तु व भांडवली वस्तुंची खरेदी शक्ती वाढील अशा ठिकाणी गुंतवावी लागते. स्वयंचलित बदलांमध्ये असे करावे लागत नाही. हिच बाब बांधीव बदलांच्या बाबतही दिसून येते. खर्च कार्यक्रम व कर रचना कायम ठेवून राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या पातळीत व खर्च योग्य उत्पन्नाच्या पातळीत बदल घडविणे याला बांधीव बदल असे म्हणतात. लोकांना अधिक काम करण्यास उद्युक्त करून राष्ट्रीय उत्पन्नात व त्याचबरोबर खर्च योग्य उत्पन्नात वाढ करता येते. येथे शासकीय खर्च वाढविण्याचा किंवा कररचना बदलण्याचा संबंध येत नाही.

थोडक्यात, विभेदात्मक बदलांमध्ये राजकोषीय निकष बदलले जातात म्हणजेच शासनाचा खर्च आणि करांचे दर हेतुपुरस्काररित्या बदलले जातात. तर बांधीव बदलांमध्ये अर्थव्यवस्थेचे उत्पन्न शासकीय खर्च तथा करदरातील बदलाविना वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशारितीने हेतुपुरस्कार बदल व बांधीव बदलांद्वारे अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य प्रस्थापित केले जाते. स्वयंचलित स्थैर्यामध्ये हेतुपुरस्कार किंवा बांधिल बदलासारखी बदल करण्याची गरज नसते. अर्थात स्वयंचलित बदल अर्थव्यवस्थेच्या सुदृढतेवर अवलंबून असतात. राष्ट्रीय

उत्पन्न कर रचना प्रस्थापित होणे, बेरोजगारांना भत्ते व विमा संरक्षण दिले जाणे आणि देशातील शेतमालाच्या किंमतींना हमी दिली जाणे हे ज्या अर्थव्यवस्थांमध्ये प्रस्थापित झाले आहे त्या अर्थव्यवस्था सुदृढ अर्थव्यवस्था म्हणून गणल्या जातात.

7.5.2 संतुलित अंदाजपत्रक आणि असंतुलित अंदाजपत्रक गुणक (Balance Budget & Balance Budget Multiplier) :

संतुलीत अंदाजपत्रक – Balance Budget

सर्व साधारणपणे सरकारच्या एकूण उत्पन्न आणि खर्चाचे आकडे लक्षात घेता अंदाजपत्रकाचे तीन प्रकार करण्यात येतात. 1) शिलकी अंदाजपत्रक (Surplus Budget) 2) तूटीचे अंदाजपत्रक (Deficit Budget) 3) संतुलित अंदाजपत्रक (Balance Budget).

संतुलीत अंदाजपत्रक – व्याख्या :

विशिष्ट आर्थिक वर्षातील सरकारच्या उत्पन्नाच्या साधनातून मिळणारी रक्कम आणि सार्वजनिक खर्चाची रक्कम समान असते. त्या वित्तीय अंदाज पत्रकाला समतोल अंदाजपत्रक असे म्हटले जाते.

सोप्या भाषेत आर्थिक वर्षातील उत्पन्नाची बाजू व खर्चाची बाजू समसमान असेल तर समतोल अंदाजपत्रक असते.

सनातनपंथीय अर्थतज्ञानी समतोल अंदाजपत्रकाला प्राधान्य आहे. कारण देशाच्या आर्थिक स्थैर्यावर याचा अनुकूल परिणाम होतो. परंतु आधुनिक काळात समतोल अंदाजपत्रकाचा दृष्टीकोन बदललेला आहे. कारण अंदाजपत्रकाचे कार्य राजकोषीय नितीच्या पूर्ण रोजगार, आर्थिक स्थैर्य, अशी उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्याचे आहे. सनातन वाद्याच्या मते, अंदाजपत्रक हे नेहमी संतुलित असावे. तथापि हा दृष्टीकोन आता मागे पडला असून विविध देशांनी आपली आर्थिक उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी तुटीच्या अंदाजपत्रकाचा विशेष परिणाम होत नसल्याचे दिसते. समतोल अंदाजपत्रकीय धोरण, देशाच्या आर्थिक स्थैर्यावर किंवा आर्थिक उलाढालीवर परिणाम घडवून आणण्याच्या बाबतीत तटस्थ राहते.

सर्वसाधारण परिस्थितीत जेव्हा समतोल अंदाजपत्रकात बदल घडत जातो तेव्हा त्याचा परिणाम अर्थव्यवस्थेत प्रेरणा निर्माण होण्यासाठी केला जातो. केन्सच्या समतोल अंदाजपत्रकीय बदलाच्या संकल्पनेत गुणक परिणाम गृहित धरलेला आहे. या परिणामामुळे राज्यवित्तीय अंदाजपत्रकाद्वारे अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य प्रस्थापित करण्यासाठी किंवा आर्थिक प्रेरणा निर्माण करण्यासाठी बदल घडवून आणणे आवश्यक असते. सार्वजनिक उत्पन्न व सार्वजनिक खर्च यांच्यात होणारी वाढ ही गुणक प्रमाणात राष्ट्रीय उत्पन्न, पूर्णरोजगाराची संधी, गुंतवणूक उत्पादक घटकांचा वाढता वापर, भांडवलाची वाढती कार्यक्षमता, यादृष्टीने महत्वपूर्ण मानली जाते.

गुणकाची संकल्पना (Concept of Multiplier) :

गुणकतत्व केन्सने लिहिलेल्या "The General Theory" या ग्रंथाचे एक अविभाज्य अंग ठरते. सीमांत उपभोग प्रवृत्ती (MPC) माहीत असताना एकूण रोजगार, उत्पन्न आणि गुंतवणूकीचा दर या घटकामधील परस्परसंबंध गुणक तत्वाच्या आधाराने प्रस्थापित केले जातात.

गुणकाची संकल्पना 'सीमांत उपभोग प्रवृत्ती' या संकल्पनेतून शोधून काढण्यात आली. गुंतवणूकीतील

मूळवाढ आणि एकूण उत्पन्नात होणारी एकूण वाढ यामधील संबंध गुणकाने व्यक्त होतो. उदा. गुंतवणूक १ कोटी रुपयांनी वाढविल्यामुळे देशातील एकूण उत्पन्न 5 कोटी रुपयांनी वाढत असेल तर गुणक ५ आहे असे म्हणता येईल.

केन्सच्या मते गुणक हा समाजाच्या सीमांत उपभोग प्रवृत्तीवर अवलंबून असतो. लोकांच्या उत्पन्नात होणाऱ्या बदलामुळे त्यांच्या उपभोगात तो बदल होतो. त्या बदलाच्या प्रमाणास सीमांत उपभोग प्रवृत्ती असे म्हणतात.

उपभोगातील बदल

सि.उ.प्र.

उत्पन्नातील बदल

याचाच अर्थ समाजाची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती माहित असली तर त्या समाजातील गुणक माहित करता येतो कारण -

गुणक ( ) =

किंवा

गुणक = सीमांत बचत प्रवृत्ती

समाजा एखाद्या अर्थव्यवस्थेतील लोकांची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती $\frac{3}{4}$ असेल तर त्या समाजाचा गुणक माहित करता येते.

गुणक =

=

=

थोडक्यात केन्सच्या मते सि. उ. प्र. वर गुणक अवलंबून असतो. सीमांत उपयोग प्रवृत्ती भिन्न असेल तर गुणक सुद्धा भिन्न असतो. कोणत्या सीमांत उपभोग प्रवृत्तीला किती गुणक असतो. हे खालील तक्त्यात दर्शविले आहे.

सि.उ.प्र. ( )

गुणक ( )

वरील तक्त्याचे अवलोकन केले असता ही बाब लक्षात येते की सीमांत उपयोग प्रवृत्ती प्रमाण जेवढे जास्त असते. तेवढा 'गुणक' जास्त असतो व सीमांत उपयोग प्रवृत्ती प्रमाण कमी असेल तर गुणक सुद्धा लहान असतो. वरील तक्त्यात सि.उ.प्र. $\frac{3}{4}$ असताना गुणक 4 असतो. तर सि.उ.प्र. $\frac{1}{2}$ असताना गुणक 2 असतो. तसेच सि.उ.प्र. 0 व 1 असताना गुणक अनुक्रमे 1 व ह् असतो, पण या दोन्ही अवस्था प्रत्यक्षात आढळत नाहीत. त्यामुळे सर्वसाधारणपणे गुणक हा नेहमी 1 पेक्षा जास्त व ह् विशेष सांगायचे म्हणजे गुणकाचा प्रभाव तुटीच्या अंदाजप पत्रकापेक्षा कमी असतो. 1) थोडक्यात गुणक ठरविण्यात समाजाची सीमांत उपयोग प्रवृत्ती महत्वाची भूमिका बजावते.

याशिवाय गुणक हा सीमांत बचत प्रवृत्तीवरून सुद्धा माहीत करता येतो. सीमांत बचत प्रवृत्ती म्हणजे लोकांच्या उत्पन्नात होणाऱ्या बदलामुळे त्यांच्या बचतीत होणाऱ्या बदलाचे प्रमाण होय.

बचतीतील बदल

सीमांत बचत प्रवृत्ती = _____ = _____

उत्पन्नातील बदल

सीमांत बचत प्रवृत्ती = 1 - सीमांत उपभोग प्रवृत्ती

= 1 - _____

गुणक = १

सीमांत बचत प्रवृत्तीबरोबरच संतुलित अंदाजपत्रकाच्या संदर्भात दिसून येतो.

संतुलित अंदाजपत्रक गुणक :

गुणकाचा प्रभाव तुटीच्या अंदाजपत्रकसंदर्भात घडून येत असतोच त्याचबरोबर संतुलित अंदाजपत्रकामध्ये सुद्धा गुणकाचा प्रभाव दिसून येतो. सुरुवातीला तुटीच्या अंदाजपत्रक गुणकाचा विचार करू. समजा, सरकारने तुटीच्या अंदाजपत्रकाद्वारे 100 कोटी रु. खर्च केले आणि गुणकाची किंमत 5 असेल तर देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात 500 कोटी रुपये भर पडेल. त्यामुळे उत्पादन, उत्पन्न, रोजगार यामध्ये वाढ होईल. 1929-30 च्या आर्थिक महामंदीनंतर अनेक देशांच्या अर्थव्यवस्था पुर्नउभारणीसाठी सरकारच्या हस्तक्षेपाची आणि तुटीच्या अर्थभरण्याची शिफारस फेन्सने केलेली दिसून येते.

संतुलित अंदाजपत्रकामध्ये सरकारचे विविध करांद्वारे मिळणारे उत्पन्न व सरकारचा विविध विभागांवर होणारा खर्च सारखाच असतो म्हणजेच सरकारला जेवढे उत्पन्न मिळते तेवढे सर्वच्या सर्व खर्च केले जाते असे मानलेले आहे. उदा. समजा, सरकारने लोकांकडून करांच्या स्वरूपात 100 कोटी रुपये जादा जमा केले व अर्थसंकल्प संतुलित केला तर अर्थसंकल्प संतुलित असल्यामुळे अर्थव्यवस्थावर गुणक परिणाम होईल का? म्हणजेच जादा खर्चासाठी जादा कर आकारणी करून अर्थसंकल्प संतुलित करण्यामागे वाढीव कर व वाढीव खर्च (कर वाढवायचे नसतील तर खर्च कपात) असे केल्यास त्या संतुलित अर्थसंकल्पाचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होणार नाही अशी भूमिका घेतली जात होती.

अलीकडच्या काळात मात्र अर्थसंकल्पातील सीमांत संतुलनाचे एकूण आर्थिक व्यवहारावर काही परिणाम होतात. असे तकशुद्ध पद्धतीने स्पष्ट केले गेले आहे. त्यातून संतुलित अर्थसंकल्प गुणक ची संकल्पना निर्माण होते.

वरील उदाहरण पुढे चालविल्यास 100 रुपयांनी कर वाढवत 100 रु. खर्च वाढविल्यास अर्थसंकल्पात सीमांत संतुलन होते. तरी देखील त्यातून संतुलित अर्थसंकल्प गुणक निर्माण होतो.

वरील उदाहरण पुढे चालविल्यास 100 रुपयांनी कर वाढवत 100 रु. खर्च वाढविल्यास अर्थसंकल्पात सीमांत संतुलन होते त्यातून देखील संतुलित अर्थसंकल्प गुणक निर्माण होतो. त्याचे कारण असे की सरकारने कराद्वारे संकलित केलेले वाढीव कर उत्पन्न पूर्णतः खर्च केले जाते. परंतु हे 100 कोटी रु. सरकारने कर म्हणून गोळा केले नसते आणि ते नागरीकांच्या हातात तसेच राहिले असते तर तेवढी सगळी रक्कम खर्च न होता त्यापैकी सीमांत उपभोग प्रवृत्ती लक्षात घेता काही रक्कम लोकांनी बचत केली असती व खर्च कमी केला

असता. समजा, सीमांत उपभोग वृत्ती 0.8 आहे. याचा अर्थ सरकारने जर 100 कोटी कर गोळा केला नसता तर त्यापैकी फक्त 80 कोटी नागरिकांनी खर्च केले असते. तथापि, अर्थसंकल्प संतुलित करण्यासाठी सरकारने 100 कोटी रु. गोळा केला व ती सर्व रक्कम खर्च केली तर प्रत्यक्षात 20 कोटी रु. जास्त खर्च झाले असे होते. साहजिकच या 20 कोटी खर्चाचा गुणक परिणाम दिसणार या उदाहरणात गुणकाची किंमत,

$$\text{गुणक} = \frac{1}{1 - 0.8} = \frac{1}{0.2}$$

म्हणजे याठिकाणी 5 हा गुणक होतो प्रत्यक्षात अर्थसंकल्प संतुलित असून देखील 20 कोटी रु. वाढीव खर्चाचा परिणाम म्हणून उत्पन्न वाढ 100 कोटीची होणार त्या प्रमाणात रोजगार वाढणार यालाच संतुलित अर्थसंकल्प गुणक असे नाव दिले जाते म्हणजेच अर्थसंकल्प संतुलित करण्यासाठी जेवढा अधिक कर आकारून अधिकचा खर्च केला जातो. तेवढ्याच रकमेने राष्ट्रीय उत्पन्न वाढते.

* संतुलित अर्थसंकल्प गुणकाचा संकल्पना खालील आकृतीत स्पष्ट केली आहे.

आकृती

वरिल आकृतीत 0J अक्षावर उत्पन्न मोजले आहे तर 95 अक्षावर उपभोग व सरकारी खर्च लक्षात घेतला आहे. 050 उत्पन्न पातळीला व कर आकारला नसताना असलेले उपभोग फल दर्शविणारा सी वक्र काढला आहे. समजा अर्थव्यवस्थेत एजी एवढा कर आकारला आहे त्याचा परिणाम उपयोगावर होऊन उपयोग वक्र खाली सरकतो तोटा होतो अशा परिस्थितीत अर्थव्यवस्थेत जीएई एवढा सार्वजनिक खर्च करण्यात आला किंवा जेवढा खर्च वाढला तो एजी एवढ्या कराएवढा असतो. त्यामुळे नवीन खर्च वक्र सी 1 + जी असतो. खर्चात होणाऱ्या वाढीमुळे नवीन उत्पन्न पातळी 0 असते व अर्थव्यवस्था ई बिंदूला संतुलित होते. वाय 1, वाय 2 ही उत्पन्नात झालेली वाढ करात झालेल्या वाढीएवढी (एजी) असते. सरकारी खर्चातील वाढ जीई असते. याचाच अर्थ सरकारी खर्चात होणाऱ्या वाढीएवढी उत्पन्नात होणारी वाढ असते. यालाच संतुलित अर्थसंकल्प विस्तार म्हणतात.

7.5.3 चलनविषयक किंवा द्रव्यविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरण यांचे परस्परावलंबन (Interdependence of Monetary and Fiscal Policies) :

विविध देशांच्या आर्थिक विकासासाठी ज्या आर्थिक धोरणाचा अवलंब करण्यात आला त्या धोरणामध्ये चलनविषयक धोरण व राजकोषीय धोरण याचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे हे दोन्ही धोरणे एकाच नाण्याच्या दोन बाजू असून त्यांच्या परस्परपुरकतेतून विविध देशांचा विकास साधणे शक्य झाले आहे. शासन अमलात आणित असलेल्या आर्थिक धोरणामध्ये चलनविषयक धोरण व राजकोषीय धोरण जास्त महत्वाचे असते. कारण त्यांची व्याप्ती संपूर्ण अर्थव्यवस्थेत पसरलेली असते. अर्थव्यवस्थेच्या विकासाची गती आणि दिशा ठरविण्यात त्यांचे योगदान महत्वाचे असते.

चलनविषयक धोरणाचा पद्धतशीर अभ्यास 19 शतकाच्या सुरुवातीपासूनच करण्यात आलेला दिसून येतो. पहिल्या महायुद्धानंतर अनेक देशांनी नियंत्रित पतचलन व्यवस्था स्वीकारली. तेव्हापासून मध्यवर्ती

बँकेच्या चलनविषयक धोरणाला विशेष महत्व प्राप्त झाले. अल्पमुदत व दीर्घमुदत व्याजदरावर अपेक्षित परिणाम घडवून आणण्याच्या दृष्टीने बँकेट आणि खुल्या बाजारातील सरकारी रोख्यांची खरेदी-विक्री ही साधने परिणामकारक ठरू शकते.

जगातील 1930 ची आर्थिक महामंदी नियंत्रित करण्यासाठी बँकेट हे साधन उपयोगी न पडल्याने द्रव्यविषयक धोरणाचे महत्व कमी झाले म्हणूनच केन्सने राजकोषीय धोरणावर महत्व कमी झाले म्हणूनच केन्सने राजकोषीय धोरणावर अधिक भर देण्यात सुरुवात केली. राजकोषीय धोरणामुळे आर्थिक स्थैर्य आणि पूर्ण रोजगार प्रस्थापित केला जाईल असे केन्सचे मत होते व म्हणूनच केन्सने राजकोषीय धोरणाची शिफारस केली. थोडक्यात, द्रव्यविषयक धोरणाचे महत्व वाढू लागले.

दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळातील भाववाढीमुळे चलनविषयक धोरणाला पुन्हा महत्व प्राप्त झाले. वाढत्या महागाईला भरमसाठ वाढलेला चलन पुरवठा कारणीभूत आहे हे लक्षात घेऊन चलनविषयक धोरणाकडे सरकारचे लक्ष गेले. तसेच राजकोषीय धोरण आणि सरकारच्या आर्थिक विकासाचा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी द्रव्यविषयक धोरणाचा वापर आवश्यक आहे याची जाणीव सर्वांना होऊन द्रव्यविषयक धोरण हे आर्थिक धोरणाचे एक महत्त्वाचे अंग बनले आहे.

चलनविषयक धोरण म्हणजे काय ? :

“देशाच्या एकूण चलन पुरवठ्यावर आणि व्याजदरावर नियंत्रण ठेवून त्यामध्ये सरकारच्या आर्थिक धोरणानुसार बदल करण्याच्या कार्याला स्थूलमानाने द्रव्यविषयक धोरण असे म्हणता येईल” द्रव्यविषयक धोरण अंमलात आणण्याचे कार्य देशाच्या मध्यवर्ती बँकेला करावे लागते. पॉल एंड्रिग यांच्या मते, “विशिष्ट चलनव्यवस्थेच्या अस्तित्वामुळे व कार्यवाहीमुळे निर्माण होणाऱ्या लाभांचे कमालीकरण व तोट्याचे किमानीकरण करण्याचा एक प्रयत्न म्हणजे चलनविषयक धोरण होय” “ ” देशातील वित्तीय संस्था, व्यापारी बँका व नाणेबाजारातील अन्य घटक पैशाचा आणि पतपैशाचा पुरवठा करण्याचे कार्य करित असतात. या पतपैशाचे योग्य नियमन शासन व मध्यवर्ती बँक या दोहोकडून संयुक्त रितीने केले जाते. सामान्यतः पैशाच्या पुरवठ्याचे आकारमान, पतपैशाचे वितरण, व्याजदराची निश्चिती व रचना इ. माध्यमातून उत्पादन व किंमत पातळी यावर परिणाम करणारे शासन संस्था व मध्यवर्ती बँक यांचे निर्णय म्हणजे चलनविषयक धोरण होय. थोडक्यात, पूर्वनियोजित उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी विविध वित्तीय साधनांचे केलेले जाणीवपूर्वक नियंत्रण म्हणजे चलनविषयक धोरण होय.

चलनविषयक धोरणाची उद्दिष्टे :

कोणत्याही अर्थव्यवस्थेत चलनविषयक धोरणाची अनेक उद्दिष्टे असू शकतात. परंतु देशातील एकूण आर्थिक स्थिती, आर्थिक विकासाचा दर्जा व तात्कालिक मुख्य समस्या यांचा विचार करून विशिष्ट काळापुरती त्यातील काही उद्दिष्टे शासनाला स्वीकारावी लागतात ती सामान्यतः स्वीकारण्यात येणारी चलनविषयक धोरणाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

- 1) तटस्थ पैशाचे उद्दिष्ट
- 2) विनिमय दराचे स्थैर्य
- 3) किंमत स्थैर्य व व्यापार चक्राचे नियंत्रण
- 4) पूर्ण रोजगार

5) स्थैर्यासह आर्थिक विकास

विकसीत व अविकसीत देशांचे प्रश्न मूलतः भिन्न असतात. विकसीत देशात पूर्ण रोजगार व आर्थिक स्थैर्य ही प्रमुख उद्दिष्टे असतात. तर अविकसीत देशात रोजगारीच्या संधी वाढविणे हे उद्दिष्टे महत्वाचे असते. अविकसीत व विकसनशील देशात चलनविषयक धोरणाला पुरेसे यश मिळत नसल्याचे दिसून येते.

राजकोषीय धोरण :

शासनाच्या अनेक धोरणापैकी जो धोरण कर सार्वजनिक खर्च, कर्ज व त्याचे व्यवस्थापन यांच्याशी संबंधित असते त्याला राजकोषीय धोरण असे म्हणता येईल.

ए. स्मिथीस यांच्या मते, “राष्ट्रीय उत्पादन व रोजगार यावर सार्वजनिक खर्च व उत्पन्न कार्यक्रमांचे हानिकारक परिणाम टाळून लाभकारक परिणाम मिळवून देणारे शासकीय धोरण म्हणजे राजकोषीय धोरण होय.”

राजकोषीय धोरणाची उद्दिष्टे :

चलनविषयक व राजकोषीय धोरणांच्या विविध उद्दिष्टांमध्ये बरेच साम्य असल्याचे दिसून येते. उदा. किंमत स्थैर्य, पूर्णरोजगार, स्थैर्यासहित आर्थिक विकास, विकसीत देशात चलनविषयक धोरणाचा व राजकोषीय धोरणाचा स्वतंत्रपणे वापर करून आर्थिक व्यवहारांचे नियंत्रण करून आर्थिक विकास साधला गेल्याचे दिसून येते. पूर्ण रोजगाराचे उद्दिष्ट चलनविषयक धोरणाद्वारे साध्य करणे विकसीत देशांना शक्य असते. विकसनशील देशात कर्ती लोकसंख्या, रोजगार संधी, भांडवलनिर्मितीचा दर यामध्ये असमतोल असतो. त्यामुळे दोन्ही धोरणाचा समन्वय साधून आर्थिक विकास साधला जातो.

द्रव्यविषयक धोरण व राजकोषीय धोरण एकमेकास पुरक :

सरकारच्या आर्थिक धोरणाची साधने या दृष्टीने द्रव्यविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरण परस्पर पुरक ठरतात. देशातील पैशाच्या पुरवठ्यावर आणि बँकाकडून घेतल्या जाणाऱ्या व्याजदरावर परिणाम घडवून आणून द्रव्यविषयक धोरण अर्थव्यवस्थेतील एकूण उत्पन्नाच्या आणि खर्चाच्या पातळीवर परिणाम घडवून आणू शकते, तर सार्वजनिक खर्चाची व सरकारच्या महसूलाची एकूण रक्कम, त्यांची संरचना आणि सार्वजनिक खर्च केव्हा केला जातो व सरकारचा महसूल कोणत्यावेळी गोळा केला जातो ती वेळ या सर्व गोष्टींवर राजकोषीय धोरणाचा जो परिणाम घडून येतो. त्याद्वारे अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न पातळीवर आणि एकूण खर्चावर परिणाम घडवून आणला जातो. भाववाढातिरेकाच्या काळात शिलकी अंदाजपत्रकाचे धोरण व महाग पैशाचे धोरण या दोन धोरणांचा एकत्रितरित्या अवलंब करून आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करणे शक्य असते. याउलट, आर्थिक मंदीच्या काळात स्वस्त पैशाच्या धोरणाद्वारे तुटीच्या अंदाजपत्रकाच्या धोरणाला अधिक बळकटी आणून त्यायोगे पुनरुज्जीवनाची प्रक्रिया अधिक लवकर प्रस्थापित करण्यासाठी द्रव्यविषयक धोरणाचा आणि राजकोषीय धोरणाचा परिणामकारक रितीने समन्वय साधला जाणे आवश्यक ठरते. विविध उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी राजकोषीय धोरण व द्रव्यविषयक धोरण ही एकमेकास पूरक ठरतील अशा रितीने त्यांची आखणी व अंमलबजावणी करणे आवश्यक ठरते. चलनविषयक धोरण मंदीच्या काळात मात्र उपयुक्त ठरत नाही. त्याचप्रमाणे स्फीतीच्या काळात राजकोषीय धोरणदेखील अपेक्षित कार्य करू शकत नसल्याचे दिसून येते. द्रव्यविषयक व राजकोषीय नीतीला स्वतःच्या मर्यादा आहेत.

अर्थव्यवस्थेला मंदीतून बाहेर काढण्यासाठी राजकोषीय साधने प्रभावी ठरतात तर स्फीतीच्या नियंत्रणासाठी द्रव्यविषयक उपाय कार्यक्षम ठरतात. थोडक्यात, ही दोन्ही धोरणे परस्पर विरोधी नसून परस्पर पूरक आहेत. या दोन्ही धोरणांचा योग्यरितीने समन्वय घालणे आर्थिक स्थैर्यासाठी आवश्यक ठरते.

अर्थव्यवस्थेला मंदीतून बाहेर काढण्यासाठी राजकोषीय साधने प्रभावी ठरतात तर स्फीतीच्या नियंत्रणासाठी द्रव्यविषयक उपाय कार्यक्षम ठरतात. थोडक्यात, ही दोन्ही धोरणे परस्पर विरोधी नसून परस्पर पूरक आहेत . या दोन्ही धोरणांचा योग्यरितीने समन्वय घालणे आर्थिक स्थैर्यासाठी आवश्यक ठरते.

पैशाच्या पुरवठ्यात इष्टअसा बदल करून राष्ट्रीय उत्पन्न, उत्पादन व रोजगार यावर प्रभाव टाकण्याचे कार्य द्रव्यविषयक नीती करित असते, तर राजकोषीय नीती ही सार्वजनिक खर्च, कर, कर्ज व तुटीचा अर्थभरणा या साधनांचा उपयोग करून उत्पादन व रोजगारीवर अनुकूल प्रभाव टाकीत असते. के. जी. थॉमसन यांच्या मते, “स्वतंत्र समाजातील अस्थैर्याच्या प्रश्नावर आक्रमण करण्याच्या दृष्टीने राजकोषीय, द्रव्यविषयक आणि ऋण धोरणे ही योग्य साधने होत.”

चलनविषयक धोरणाच्या व राजकोषीय धोरणाच्या समान उद्दिष्ट्यामध्ये समन्वय घडवून आणणे देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने इष्ट आहे. पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करित असताना किंमत वाढीवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक ठरते. तसेच आर्थिक स्थैर्याला बाधा येणार नाही याची काळजी घ्यावी लागते.

भारतातील द्रव्यविषयक आणि राजकोषीय धोरण यामधील समायोजन १९९१ पासून भारतीय अर्थव्यवस्थेत व्यापक सुधारणांचा कार्यक्रम हाती घेण्यात आला त्याचा एक भाग म्हणून वित्तीय आणि अर्थव्यवस्थेत उपलब्ध असलेल्या सेवांची व्याप्ती वाढविणे असे होते.

रिझर्व्ह बँकेच्या पैसाविषयक धोरणासंबंधीच्या दृष्टीकोनात बराच बदल झाला आहे. शासनाच्या राजकोषीय धोरणविषयक दृष्टीकोनात मुलभूत फरक झाला असला तरी शासन हा बदल कृतीत आणू शकले नाही. शासनाच्या राजकोषीय उपायांनी साधने संघटित करता येत असली तरी ती पुरेशी संघटित होत नसल्यामुळे त्याला व्याजदरांच्या बदलाची जोड घ्यावी लागते.

नियोजित आर्थिक विकासाच्या गरजा भागविण्यासाठी पुरेशी साधनसंपत्ती संघटित करण्यासाठी या दोन्ही धोरणांमध्ये समन्वय साधने जरूरीचे आहे. त्यासाठी राजकीय इच्छा शक्ती या बाबी या धोरणांचे यश ठरविण्यात महत्वाची भूमिका बजावत असतात. भौतिक नियोजन आणि पतधोरण या धोरणांचे यश ठरविण्यात महत्वाची भूमिका बजावत असतात. भौतिक नियोजन आणि पतधोरण यात एकवाक्यता आणि सातत्य असणे पैसाविषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरण यशस्वी होण्याच्या दृष्टीने आवश्यक आहे.

पैसाविषयक धोरणाच्या साधनांच्या कार्यामध्ये गेल्या ५० वर्षात झालेल्या बदलावरून असे दिसून येते की पैसाविषयक धोरणाने आपली व्याप्ती वाढविली.

आजही चलनविषयक धोरणावर राजकोषीय धोरणावर राजकोषीय धोरणाचे खूपच प्रभुत्व आहे.

समारोप :

१९५१ नंतर द्रव्यविषयक धोरणाचे पुनरुज्जीवन झाल्याने या धोरणाचे महत्व वाढू लागले असले तरी आर्थिक मंदीच्या काळात केवळ या धोरणाचाच अवलंब करून परिस्थिती सुधारता येणे कठीण असते. रॅडक्लिफ कमिटीने म्हटल्याप्रमाणे आर्थिक मंदीच्या काळात बँक्रेट कमी केला आणि व्यापारी बँकांनी आपले व्याजदर कमी केले तरी व्यापारी बँकांना कर्ज देण्यास वाव मिळत नाही, कारण आर्थिक मंदीच्या काळात

उद्योगपती नाऊमेद आणि निराश झालेले असल्याने, कर्ज स्वस्त झालेले असूनही ते व्यापारी बँकांकडून कर्ज घेण्यास आणि गुंतवणूक करण्यास तयार होत नाहीत. अशा वेळी अर्थव्यवस्थेतील मरगळ नाहीशी करून चैतन्य निर्माण करण्यासाठी द्रव्यविषयक धोरणाबरोबरच राजकोषीय धोरण, किंमत नियंत्रण आणि नियंत्रित वाटप पद्धती यासारख्या धोरणाचा अवलंब करणे अपरिहार्य असते.

7.5.4 भारतातील दीर्घकालीन राजकोषीय धोरण (Long Run Fiseal Policy in India) :

भारतात 1951 मध्ये नियोजनास प्रारंभ करण्यात आला. तेव्हापासून आजपर्यंत नियोजनाद्वारे आर्थिक विकास साधण्याचे प्रयत्न होत आहेत. भारतात नियोजन पंचवार्षिक असते. नियोजनातील सातत्य टिकून असल्यामुळे प्रत्येक नियोजन कालखंडातील उद्दिष्टांमध्ये समानता, एकसारखेपणा इ. यामुळे नियोजन प्रदीर्घकालीन ठरते. त्यामुळे शक्यतो भारतातील नियोजन हे दीर्घकालावधीचे असते. त्यामुळे ते प्रदीर्घ ठरते. भारताच्या नियोजनाची प्रमुख उद्दिष्टे 1) विकासाचा दर वाढविणे 2) पूर्ण रोजगार प्रस्थापित करणे. 3) आर्थिक कल्याण साधणे 4) समाजवादी समाजरचना निर्माण करणे हे होत. ही उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी शासन राजकोषीय धोरणाचा योग्य उपयोग करते. शासनाने राजकोषीय धोरणात हळूहळू बदल करण्याचा निश्चय केला त्यानुसार १९ डिसेंबर १९८५ ला दीर्घकालीन राजकोषीय धोरणाची घोषणा केली गेली. त्यानुसार पंचवार्षिक राजकोषीय ग्युव्हरचना, पहिल्यादा तयार केली गेली. अशा प्रकारच्या धोरणामुळे काही क्षेत्रात निश्चितता, स्थिरता होईल. नियोजन योग्य अर्थपूर्ण होईल. सरकारने वास्तविक कराच्या दरात, प्रत्येक वर्षात निश्चितता, करदात्यामधील विश्वास, करनिर्धारणाच्या क्रियेत सरलता कर अधिकाऱ्यांचा मनमानी अधिकार कमी करणे इ. च्या आवश्यकतेसाठी राजकोषीय धोरण ठरविण्यात आले.

तथापि, याचा अर्थ असा नाही की दीर्घ कालीन राजकोषीय नियमांमध्ये/धोरणामध्ये पूर्णतः स्थिरता असेल. किंवा अंदाजपत्रक तयार करताना मोकळीक असेल. तसेच सरकार राजकोषीय धोरणात परिवर्तन करताना आपल्या अधिकाराचा त्याग करेल.

दीर्घकालीन राजकोषीय धोरणासंबंधीत जो दस्तऐवज तयार केला गेला. त्यानुसार अंदाजपत्रक एक वार्षिक प्रयत्न होता. परंतु ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रियेचा भाग आहे. कोणत्याही एका अंदाजपत्रकात काही बदल केले जातात. तेव्हा दीर्घकालीन राजकोषीय धोरणातील एकूण संरचनाच्या अनुकूल आणि आर्थिक दृष्टीने प्रोत्साहीत झाली पाहिजे. या दस्ताऐवजाचा उद्देश दीर्घकालीन राजकोषीय धोरणाच्या प्रमुख लक्षणावर विवेचन करणे त्या विवेचनाच्या प्रक्रियेला सुरुवात करणे. हा होता.

दीर्घकालीन राजकोषीय नितीचे प्रमुख लक्षण पुढीलप्रमाणे -

- 1) कर कायद्यामध्ये स्थिरता
- 2) अंदाजपत्रक तयार करण्यात गुप्तता ते तत्व कमी करणे.
- 3) उत्पन्न कर अधिनियम 1961 चे सरलीकरण करणे.
- 4) पाच वर्षांमध्ये एकापेक्षा अधिक वैयक्तिक उत्पन्न पातळीतमध्ये कोणताच बदल न करणे.
- 5) पुढील पाच वर्षांत निगम (महामंडळ) करामध्ये कोणतीच कपात न करणे.
- 6) 1987-1988 पासून अधिक लाभावरील अधिक करांना समाप्त करणे.
- 7) 1987-1988 पासून इतर करांवरील अधिभाराला समाप्त करणे.

- 8) भांडवली लाभ करा अंतर्गत मुल्यांकनाच्या आधारवर्षाला 1 एप्रिल 1974 ला लागू करणे.
- 9) संशोधित मुल्यवृद्धी दर लागू करणे.
- 10) आयात नियमनासाठी परिणामात्मक नियंत्रणाऐवजी त्रशुल्का वर अधिक विश्वास करणे.
- 11) सीमा शुल्क संरचनेचे संयुक्तिकरण करणे.
- 12) औद्योगिक उत्पादकाना प्रोत्साहन देण्यासाठी उद्योजकांना भांडवली निधी उपलब्ध करून देणे.

भारताच्या दीर्घकालीन राजकोषीय धोरणांचे बरेवाईट परिणाम झालेले दिसून येतात. नियोजनाच्या काळात आर्थिक विकास घडून येत आहे. नियोजन काळातील अंदाजपत्रकीय तरतुदीचे निरीक्षण केल्यास असे आढळते की, भारतासारख्या भांडवली आणि महसूली खर्चात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत गेली ही वाढ प्रामुख्याने औद्योगिकीकरण आणि सामाजिक सेवांची निर्मिती यामुळे झाली आहे. नियोजनाच्या काळात सार्वजनिक उद्योगांवर विशेष भर देण्यात आला त्यामुळे रोजगारांच्या संधी वाढल्या तथापि आर्थिक विकास घडून येत असताना वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढत गेल्या व त्या अजूनही वाढत आहे. महागाईला आळा घालणे हा अंदाजपत्रकीय धोरणाचा उद्देश असतो. परंतु भारतात हे साध्य होऊ शकलेले नाही.

भारताच्या राजकोषीय धोरणामुळे विकास दर वाढेल, किंमत वाढीला आळा बसेल, आर्थिक विषमता कमी होईल आणि रोजगारीत मोठ्या प्रमाणावर वाढ होईल ही अपेक्षा होती. विकास दर वाढीच्या दृष्टीने विचार केल्यास असे दिसून येते की ज्या प्रमाणात राष्ट्रीय उत्पन्न व प्रतिव्यक्ती उत्पन्न वाढायला पाहिजे होते. त्या प्रमाणात ते वाढू शकले नाही. नियोजनाच्या काळात विकास दर जवळजवळ कायमच आहे. औद्योगिकीकरणामुळे देशात चलन विस्तार झाला. परिणामतः किंमतीत वाढ मोठ्या प्रमाणात होत गेली महागाईला आळा बसू शकला नाही. या काळात उत्पन्न व संपत्तीचे केंद्रीकरणही होत गेले. नियोजनाची फळे सामान्य माणसापर्यंत पोहचू शकली नाही. काही मर्यादित लोकांच्या हाती उत्पन्न व संपत्तीचे केंद्रिकरण झाल्यामुळे देशातील विषमता कमी होऊ शकली नाही. अप्रत्यक्ष करात वाढ झाल्यामुळे सामान्य लोकांवर कराचा भार जास्त पडत गेला. नियोजनाच्या काळात सार्वजनिक उद्योगांवर विशेष भर देण्यात आला. त्यामुळे रोजगारीच्या संधीत वाढ झाली हे खरे असले तरी बेकारीचे प्रमाणही कमी नाही. भारतातील बेकारी राजकोषीय धोरणाचा परिणाम नाही तर लोकसंख्येत होणाऱ्या भरमसाठ वाढीचा तो परिणाम आहे असे लोकसंख्येत होणाऱ्या भरमसाठ वाढीचा तो परिणाम आहे असे म्हटल्यास राजकोषीय धोरण लोकसंख्येतील अपेक्षित वाढ विचारात घेऊन राबविण्यात आले नाही असे म्हणावे लागेल.

एकंदरीत अलीकडच्या काळातील भारत सरकारचे राजकोषीय धोरण उद्दिष्ट पूर्ण करू शकले नाही. तथापि देशाच्या विकासात मात्र राजकोषीय नितीचा कार्यभाग मोठा आहे म्हणून ती अशतः यशस्वी झाली असे म्हणतात येईल.

7.6 अंदाजपत्रकीय तूट आणि त्याचा अन्वयार्थ (Budgetary Deficit & It's Implication) :

सरकारच्या उत्पन्न व खर्चातील अंतर अंदाजपत्रकीय असंतुलन दर्शवते. जेव्हा खर्च हा उत्पन्नापेक्षा जास्त होतो तेव्हा तो तुटीचा अर्थसंकल्प होतो. परंतु उत्पन्नाचे व खर्चाचे विविध घटक विचारात घेता नेमकी तूट कोणती आहे हे ही समजून घ्यावे लागते. यासाठी तुटीच्या विविध संकल्पना अभ्यासाव्या लागतात.

- 1) महसूली खात्यावरील तूट (Deficit on Revenue Account RD)

- 2) भांडवली खात्यावरील तूट (Deficit on Capital Account) - CD
  - 3) राजकोषीय तूट (Discul Deficite) (F.D.) किंवा एकूण राजकोषीय तूट (Gross Fiscal Deficite - GFD)
  - 4) नक्त राजकोषीय तूट (Net Fiseal Deficite - NFD)
  - 5) अंदाजपत्रकीय तूट (Net Fiscal Deficite - NFD)
  - 6) चलनीकृत तूट (Monetizeal Deficite - MD)
  - 7) रचनात्मक तूट (Structural Deficite - SD)
  - 8) कार्यात्मक तूट (Primary Deficite - PD)
  - 9) नक्त प्राथमिक तूट (Net Primary Deficite - NPD)
  - 10) सार्वजनिक क्षेत्राची कर्ज आवश्यकता (Public Sector Borrowing Requirement PSBR)
- तुटीच्या विविध संकल्पनांचे स्पष्टीकरण पुढीलप्रमाणे करता येईल.

---

1) महसुली तूट (Revenue Deficit) :

महसुली उत्पन्नापेक्षा जेव्हा महसुली खर्च अधिक असतो तेव्हा महसुली तूट निर्माण होते.

महसुली तूट = महसुली खर्च - महसुली उत्पन्न

RD = RE (Revenue Expenditure) - RR (Revenue Receipts)

महसुली खर्च हा मुख्यत्वे शासनाच्या चालू खर्चाचा भाग असतो. शासनाची वार्षिक देणी यातून स्पष्ट होतात. हा खर्च एका अर्थाने शासन चालवण्याचा खर्च म्हणता येईल. यामध्ये योजना खर्च व योजनाबाह्य खर्च यांचाही समावेश होतो. योजना खर्चात केंद्रीय योजना आणि राज्य व केंद्रशासित प्रदेशांचय योजना खर्चास दिली जाणारी मदत यांचा समावेश होतो. योजना बाह्य खर्च यामध्ये अंशदाने (सबसिडी), व्याजखर्च, संरक्षण खर्च, पोष्टांच्या सेवेची तूट, पोलीस पेन्शन या खर्चाचा समावेश होतो. महसुली उत्पन्नात कर उत्पन्न आणि करेत्तर उत्पन्न यांचा समावेश होतो.

महसुली तूट ही बऱ्याच प्रमाणात वित्तीय बेशिस्त दर्शवते. ही तूट चिंतेचे कारण असते अशी तूट असण्यापेक्षा शिल्लक असणे हे कार्यक्षमतेचे दर्शक आहे.

---

2) भांडवली खात्यावरील तूट - (Deficition Capital Account)

भांडवली खर्च हा भांडवली उत्पन्नापेक्षा जेवढा अधिक असतो तेवढी भांडवली खात्यावर तूट असते. सुत्ररूपाने -

भांडवली खात्यावरील तूट = भांडवली खात्यावरील खर्च - भांडवली खात्यावरील उत्पन्न.

भांडवली खात्यावरील उत्पन्न भांडवली खात्यावरील तूट समजून घेण्यासाठी भांडवली खर्चाचे घटक अभ्यासणे आवश्यक असते. भांडवली खात्यावरील खर्चात पुढील घटक समाविष्ट होतात.

- 1) **योजनेचा खर्च** : केंद्रीय योजनांचा भांडवली खर्च तसेच राज्यांना व केंद्रशासित प्रदेशांच्या योजनांसाठी केला जाणारा भांडवली खर्च यामध्ये समाविष्ट होतो.

2) योजनाबाह्य भांडवली खर्च : यामध्ये संरक्षणावर होणारा भांडवली खर्च, सार्वजनिक उद्योगांना दिली जाणारी कर्जे, तसेच राज्य शासन व केंद्रशासित प्रदेश व बाहेरील देशांना दिलेली कर्जे यामध्ये समाविष्ट होतात.

भांडवली उत्पन्नांची संकल्पना यापूर्वीच आपण पाहिली आहे. यात कर्जवसूली ९१ दिवसाव्यतिरिक्त असणारी ट्रेझरी बिले व निर्गुतवणूक उत्पन्न समाविष्ट होते.

भांडवली खात्यावरील तूट ही विकासाच्या प्रारंभीच्या टप्प्यात आवश्यक व अपरिहार्य असते ही गुंतवणूक असल्याने भांडवली खात्यावरील तूट ही चिंतेची बाब असत नाही. अर्थात, भांडवली तूट फार मोठी व सतत राहिली तर त्यातून भाववाढीचा धोका असतो.

3) अंदाजपत्रकीय तूट (Budgetary Deficit -BD) : बऱ्याच वेळा अंदाजपत्रकीय तूट व राजकोषीय तूट यामध्ये फरक केला जात नाही. वास्तविक अंदाजपत्रकीय तूट ही संकल्पना राजकोषीय तूटीच्या संकल्पनेपेक्षा भिन्न आहे. राजकोषीय तूट ही व्यापक संकल्पना आहे. अंदाजपत्रकीय तूट यामध्ये महसूली तूट व भांडवली तूट यांची बेरीज असते. सुत्ररूपाने अंदाजपत्रकीय तूट = (महसूली खर्च - महसूली उत्पन्न) + (भांडवली खर्च - भांडवली उत्पन्न).

महसूली तूट ही 91 दिवसांची तात्पुरती ट्रेझरी बिले विकून व पूर्वीच्या शिल्लक असलेल्या निधीचा वापर करून भरून काढली जाते. त्यामुळे अंदाजपत्रकीय तूट व 91 दिवसांची ट्रेझरी बिले आणि रोख शिल्लकीतील घट यांची बेरीज समान असते.

अंदाजपत्रकीय तूट ही लोकांच्या हातातील चलनपुरवठा किंवा क्रयशक्ती किती प्रमाणात वाढवली हे स्पष्ट करते. परंतु भारतात रिझर्व्ह बँकेकडून 91 दिवसांपेक्षा अधिक मुदतीच्या उचली केंद्र सरकार घेते. ते यात समाविष्ट नसते. खरेतर यातूनही चलनपुरवठा वाढतो.

4) राजकोषीय तूट (Fiscal Deficit) किंवा स्थूल (समग्र) राजकोषीय तूट (Gross Fiscal Deficit) : सरकारच्या महसूली उत्पन्नापेक्षा एकूण खर्चाचे प्रमाण जेवढे अधिक असते. तेवढ्या प्रमाणात असणारी तूट ही राजकोषीय तूट म्हणून ओळखली जाते. सरकारचा जो खर्च कर्जे, उचल व रोख शिल्लक रकमेतील घट यांच्यातून भागविला जातो. त्याचे प्रमाण राजकोषीय तूट व्यक्त करते. सुत्राच्या स्वरूपात राजकोषीय तूट पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

राजकोषीय तूट = एकूण खर्च - महसूली जमा

राजकोषीय तूट ही एका अर्थाने सरकारच्या वित्तीय जबाबदारीमध्ये होणारी वाढ दर्शविते.

राजकोषीय तूटीचे प्रमाण अर्थव्यवस्थेत मोठे असल्यास व ते वाढत असल्यास अर्थव्यवस्थेचे आर्थिक व्यवस्थापन घसरत आहे असा निष्कर्ष काढला जातो. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी आणि जागतिक बँका यांनी आर्थिक पुनर्रचनेच्या कार्यक्रमात कर्ज घेणाऱ्या देशाला राजकोषीय तूट कमी करण्याची अट घातली आहे. राजकोषीय तूट कमी करण्यास सरकारला खर्चामध्ये कपात करावी लागते. तसेच उत्पन्न वाढीच्या मार्गाचा अवलंब करावा लागतो.

5) निव्वळ राजकोषीय तूट (Net Fiscal Deficit) : स्थूल राजकोषीय तूटीमधून भांडवली खात्यावरील खर्च वजा जाता जी तूट राहते ती निव्वळ राजकोषीय तूट होय.

6) प्राथमिक तूट (Primary Deficit) : राजकोषीय तूटीतून नक्त व्याज देणे वजा केले असता प्राथमिक तूट मिळते. नक्त व्याज देणे यामध्ये देय व्याज वजा येणारे व्याज यातील फरक घेतला जातो. सुत्ररूपाने प्राथमिक तूट पुढीलप्रमाणे मांडता येईल.

प्राथमिक तूट = राजकोषीय तूट - व्याज देणे (नक्त)

7) चलनीकृत तूट (Monetized Deficit) : केंद्र सरकारमार्फत रिझर्व्ह बँकेकडून जी उचल केली जाते किंवा केंद्र सरकारची रिझर्व्ह बँकेकडे असणारी देयता जेवढ्या प्रमाणात वाढते त्याला चलनीकृत तूट असे म्हणतात. सरकारच्या वित्तीय तूटी मुळे अर्थव्यवस्थेवर भाववाढ कारक परिणाम किती प्रमाणात होईल हे समजण्यासाठी चलनीकृत तूट ही संकल्पना उपयुक्त ठरते. चक्रवर्ती समितीने अंदाजपत्रकीय तूटीच्या संकल्पनेबरोबरच चलनीकृत तूट मापन करण्याची सूचना केली. चलनीकृत तूट मापन करित असताना त्यामध्ये व रिझर्व्ह बँकेकडून केंद्र सरकारने ज्या विविध स्वरूपात उचल व कर्जे घेतली असतील त्या सर्वांचा समावेश करावा अशी शिफारश केली आहे. सरकार जेव्हा रिझर्व्ह बँकेकडून उचल घेते तेव्हा चलन पुरवठ्यात वाढ होत असल्याने याला चलनीकृत तूट म्हटले जाते.

7.7 Problem of Budget

7.8 चालू भारत सरकारच्या अंदाजपत्रकाचे टिकात्मक मूल्यमापन (Critical Evaluation of the Latest Budget of the Government of India) :

केंद्र सरकारचा वर्ष 2012-2013 साठीचा अर्थसंकल्प 16 मार्च 2012 रोजी अर्थमंत्री प्रणव मुखर्जी यांनी सादर केला. शेती विषयक योजनासाठीच्या तरतुदीत वाढ, कृषी कर्जपुरवठ्याच्या उद्दिष्टात वाढ, कृषी संशोधनास प्रोत्साहन, धान्य साठवणूक क्षमतेत वाढीसाठी प्रयत्न, ग्रामीण भागातील पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता यासाठीच्या तरतुदीत वाढ, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेसाठीच्या तरतुदीत वाढ याद्वारे शेती व ग्रामीण विकासावर भर आणि मोबाईल फोन, काडीपेटी, आयोडियुक्त मीठ, सीएफएल दिवे, आणि एलसीडी टि.व्ही. वगैरे वस्तू स्वस्त करून उपभोक्त्यांना दिलासा दिलेला आहे. प्राप्तीकरात किरकोळ सवलत दिलेली आहे. मात्र सेवा करात व व्याप्तीत वाढ आणि अनुदानात कपात केलेली आहे.

अर्थसंकल्पीय अंदाजानुसार 2012-2013 मध्ये अपेक्षित उत्पन्न 14,90,925 कोटी रुपये असून त्यापैकी महसूल उत्पन्न 9,35,685 कोटी रुपये आणि 5,55,240 कोटी रुपये भांडवली उत्पन्न आहे. एकूण अपेक्षित 14,90,925 कोटी रुपये खर्चापैकी 5,21,025 कोटी रुपये योजना खर्च आणि 9,69,900 कोटी रुपये योजनेतर खर्च आहे. अर्थसंकल्पातील प्रमुख कर प्रस्ताव, तरतुदी संबंधी माहिती पुढील प्रमाणे :

करमुक्त आयकर किंवा प्राप्तीकर उत्पन्न मर्यादित 1,80,000 वरून 2,00,000 एवढी किरकोळ वाढ केली आहे. करमुक्त उत्पन्नाची ही मर्यादा महिलांसाठीही लागू आहे. जेष्ठ नागरिकांसाठीच्या करमुक्त उत्पन्नाच्या मर्यादित बदल करण्यात आला नाही. प्राप्तीकराचे दर 2 ते 5 लाखापर्यंत 10 टक्के 5 लाखापासून पुढे व 10 लाखापर्यंत 20 टक्के आणि 10 लाख रुपयांवर 30 टक्के असे आहेत.

सेवा कर :

या अर्थसंकल्पात सेवा करात व सेवा कराच्या व्याप्तीत वाढ करण्यात आलेली आहे. अर्थमंत्र्यांनी नकारात्मक यादी (निगेटिव्ह लिस्ट) दिली असून त्यातील सतरा सेवा वगळून इतर सेवांवर कर लागू करण्यात आलेली आहे. वगळलेल्या सेवात सरकारी संस्थांना दिलेल्या सेवा, रिझर्व्ह बँकेने दिलेल्या सेवा, लॉटरी,

निवासी सदनिका भाड्याने देण्याची सेवा, टोलवरील कर, कृषी विषयक सेवा, गुंतवणुकीवरील, लाभांश परकीय चलन विनिमय व्यवहार, अंत्यविधी संबंधित परदेशी वकीलाने दिलेल्या सेवा वगैरेचा समावेश आहे. सेवा कराचा 10 टक्क्यांच्या आसपास असणारा दर 12 टक्के झाला आहे.

शेती व ग्रामीण भाग :

कृषी व सहकार विभागासाठीच्या योजना खर्चात 18 टक्क्यांनी वाढ करण्यात आली आहे. राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेसाठीची तरतूद वाढवून ती 9,217 रुपयांवर आणली आहे. कृषी कर्जपुरवठ्याचे उद्दिष्ट 1 लाख कोटी रुपयांनी वाढवून ते 5,75,000 कोटी रुपये धरले आहे. कृषी संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी 200 कोटी रुपयांच्या निधीची तरतूद केली आहे. ग्रामीण भागातील पिण्याचे पाणी आणि स्वच्छता यासाठीच्या तरतूदीत 27 टक्क्यांनी वाढ करून ती 14 हजार कोटी रुपयांवर नेली आहे. प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजनेसाठी 24 हजार कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. ग्रामीण भागातील घर बांधणीसाठी 4 हजार कोटी रुपयांची तरतूद केली आहे.

संरक्षण :

संरक्षण क्षेत्रासाठी करण्यात आलेल्या तरतूदीत गेल्या वर्षीच्या तुलनेत 17 टक्क्यांनी वाढ करून ती 1,93,407 कोटी रुपये करण्यात आली आहे. यापैकी 58.90 टक्के रकम महसुली खर्चावर म्हणजेच पगार व भत्ते देण्यासाठी खर्च होईल.

शिक्षण :

सर्व शिक्षा अभियानासाठीच्या तरतूदीत गेल्या वर्षीच्या तुलनेत 21.7 टक्के वाढ करण्यात आली असून 25,555 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. माध्यमिक शिक्षा अभियानासाठी 3124 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली असून ती गेल्या वर्षीच्या तुलनेत 29 टक्क्यांनी जास्त आहे. शाळांमधील विद्यार्थ्यांसाठीच्या माध्यान्ह भोजनाच्या योजनेसाठी 11,937 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. उच्चशिक्षण संस्थांसाठी 460 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

इतर :

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य योजनेसाठी 20,822 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. एकत्रित बालविकास योजनांसाठी 15,850 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे. अनुसूचित जातीसाठीच्या योजनांसाठी 37,113 कोटी रुपयांची तरतूद तर अनुसूचित जमातींसाठी 21,710 कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली आहे.

या व्यतिरिक्त काही तरतूदी सन 2012-2013 च्या अंदाजपत्रकात करण्यात आल्या.

- 1) या अंदाजपत्रकानुसार प्रत्यक्ष कराच्या प्रस्तावानुसार 4500 कोटी रुपयाचे आर्थिक नुकसान होण्याचा अंदाज आहे.
- 2) बचत खात्यावरील मिळणाऱ्या व्याजावर 10000 चे उत्पन्न करमुक्त होणार आहे.
- 3) सेवाकर प्रस्तावातून 18,650 कोटी रु. जास्तीचे मिळण्याची शक्यता.
- 4) गुणवत्ता दर 5 ते 6 टक्के आणि निम्म गुणवत्ता दर 1 ते 2% करण्यात आला.

- 5) मोठ्या कारासाठी उत्पादन करात वाढ करण्यात आली.
- 6) शेती सोडून इतर उत्पादनाच्या सिमाशुल्काच्या दरात कोणताही बदल नाही.
- 7) आयोजित वरील सिमा शुल्क आणि उत्पादन शुल्क कमी करण्यात आला.
- 8) सडक निर्मितीशी संबंधीत मशीनरी वरील आयात शुल्कात घटक करण्यात आली.
- 9) सोया उत्पादनावरील सिमाशुल्क व उत्पादन शुल्क कमी करण्यात आले.
- 10) सोने आणि इतर बहुमुल्य धातुच्या आयातीवरील सिमा शुल्कात वाढ करण्याचा प्रस्ताव.
- 11) ब्रँडेड चांदीचे दागिने यावरील उत्पादन शुल्क मुक्त.
- 12) सिमा शुल्क आणि केंद्रीय उत्पादन शुल्क यापासून 27,280 कोटीचे जास्तीचे उत्पन्न मिळण्याची शक्यता आहे.
- 13) अप्रत्यक्ष करापासून 45,940 कोटी रु. चा एकूण आर्थिक लाभ.
- 14) विभिन्न कराच्या प्रस्तावापासून अंदाजपत्रकात 41,440 कोटी रु. चा लाभ.
- 15) वर्ष 2012-2013 मध्ये भारताचा जी.डी.पी. वृद्धीदर 7.6% राहण्याची शक्यता.
- 16) सिडबी बरोबर 5000 कोटी रु. ची भारतीय अक्सर उपक्रम विधी ची स्थापना होणार.
- 17) पूर्वोत्तर भारत हरितक्रांती योजनेची तरतूद 400 कोटी वरून 1000 कोटीपर्यंत झाली.
- 18) शेतकऱ्यांसाठी सात टक्के व्याजावर अल्पकालीन पिक कर्जावरील सबसीडी कायम राहिल.
- 19) राजीवगांधी अधिकारीता योजनेसाठी रु. 750 कोटीची तरतूद.
- 20) सडक सम्पर्क सुधारण्यासाठी पीएमजीएसवाई साठी तरतूदीत 20% नी वाढ.
- 21) विद्यार्थ्यांसाठी एक कर्ज हमी निधी स्थापन करण्याचा प्रस्ताव थोडक्यात उत्पादन शुल्क आणि सीमाशुल्क संवंधातील प्रस्तावापासून पूर्ण वित्तीय वर्षात सरकारला 27,280 कोटी रु. चे जास्तीत वित्त प्राप्त होण्याची शक्यता आहे आणि सेवा करापासून 18,660 कोटी रु. मिळतील असे एकूण अप्रत्यक्ष करापासून एकूण 45,940 कोटी रु. या जास्तीचे उत्पन्न पुर्नआर्थिक वर्षात मिळणार आहे. आणि प्रत्यक्ष करापासून रु. 4,500 कोटी रुपयांची वित्तीय हानी होणार असून समायोजनानंतर पुर्नआर्थिक वर्षात निव्वळ जास्तीचे राजस्व (वित्त) रु. 41,440 कोटी रु. एवढे मिळेल.

केंद्र सरकारच्या 2012-2013 च्या अंदाजपत्रकावर कही प्रतिक्रिया विभिन्न वर्गाकडून व्यक्त करण्यात आल्या आहेत.

उद्योगाच्या दृष्टीने बोलायचे झाले तर आर्थिक विकासासाठी हे अंदाजपत्रक निराशाजनक म्हटले जाते. एफआयसीसीआय चे अध्यक्ष आर. बी. कातोरिया यांनी अंदाजपत्रकावर प्रतिक्रिया देताना सांगितले की हे अंदाजपत्रक अर्थव्यवस्थेत प्रोत्साहित करणारी नाही.

भारतीय उद्योग म्हटले की एसोर्चेम चे अध्यक्ष आर.एन.धुत ने सांगितले की उत्पन्न करातील सवलत सिमा रु. 2.5 लाख होईल अशी आशा होती परंतु असे न झाल्यामुळे निराशा झाली.

7.3 स्वय अध्ययनासाठीचे प्रश्न :

सरावासाठी स्वाध्याय :

- 1) अंदाजपत्रकाचे प्रकार सांगा.
- 2) महसुली व भांडवली अंदाजपत्रक स्पष्ट करा.
- 3) अंदाजपत्रकाचे आर्थिक आणि कार्यात्मक वर्गीकरण स्पष्ट करा.
- 4) अंदाजपत्रकाची तयारी, सादरीकरण व अर्थसंकल्पाची अंमलबजावणी कशा पद्धतीने केली जाते ते स्पष्ट करा.
- 5) अंदाज पत्रकाच्या समस्या स्पष्ट करा.
- 6) अंदाज पत्रक मांडताना येणाऱ्या अडचणी सांगा.
- 7) कामगिरी आडत - कार्यक्रम अंदाजपत्रकीय व्यवस्था विशद करा.
- 8) शून्याधारित अंदाजपत्रक - विशद करा.
- 9) वित्तीय धोरण म्हणजे काय ते सांगून स्वयंचलित (Automatic) राजकोषीय धोरण स्पष्ट करा.
- 10) संतुलीत व असंतुलीत अंदाजपत्रक गुम विशद करा.
- 11) चलन विषयक धोरण आणि राजकोषीय धोरण यांचे परस्परावलंबन स्पष्ट करा.
- 12) भारतातील दिर्घकालीन राजकोषीय धोरण विशद करा.
- 13) भारत सरकारच्या चालू अंदाजपत्रकाचे टिकात्मक परिक्षण करा.

7.4 सारांश :

सारांश : सरकारच्या उत्पन्न व खर्च यांचे विवरण - अंदाज पत्रकात दिलेले असते. अंदाजपत्रकातून सरकारी उत्पन्न, खर्च यांचे स्वरूप समजते. उत्पन्न व खर्च यांच्यात जर पुर्णपणे समानता स्थापित होत असेल तर त्या वर्षाचे अंदाजपत्रक संतुलीत असते. उत्पन्नापेक्षा खर्च अधिक असेल तर अंदाजपत्रक तुटीचे असते. उलट खर्चापेक्षा उत्पन्न अधिक असेल तर ते शिलकीचे अंदाजपत्रक असते. विविध प्रकारच्या अंदाजपत्रकाचे केवळ उत्पन्न व खर्च या दृष्टीने महत्वाचे नसते तर त्यांचे परिणामही महत्वाचे ठरतात. अलीकडच्या काळात तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा अधिक वापर होतो. या काळात सरकारच्या कार्याची व्याप्ती वाढल्याने सरकारला विविध बाबींवर खर्च करावा लागतो. परिणामी खर्च वाढतो. परंतु उत्पन्न तेवढ्या प्रमाणात वाढत नाही यातून तुट निर्माण होते ही तुट विविध स्वरूपाची असते व तिचे परिणामही विविध असतात. महसुली तुट ही महसुली खर्च हा महसुली उत्पन्नापेक्षा अधिक असल्याचे दर्शविते रक्कम तुटीमध्ये महसुली तुटीपेक्षा भांडवली तुट अधिक चांगली मानली जाते. कारण महसुली तुटीतून नवी भांडवली साधने संपादित केली जात नाहीत. भांडवली तुट ही विकासाच्या प्रारंभी अटल असते. राजकोषीय तुट ही एकूण खर्च व एकूण महसूल यातील फरक असतो.

7.4 परिभाषिक शब्दार्थ - अर्थसंकल्प (Budget)

अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारच्या वित्तीय योजनेचे विवरणपत्र होय. यात पूर्ण झालेल्या शेवटच्या वित्तीय वर्षाचा महसूल किंवा उत्पन्न व खर्च, चालू वर्षाच्या उत्पन्न व खर्चाचा अंदाज आणि पुढील वित्तीय वर्षासाठीच्या अपेक्षित उत्पन्नाचा व ठरविलेल्या खर्चाचा अंदाज दर्शविलेला असतो.

अर्थसंकल्पीय तूट – (Budget Deficit) :

अर्थसंकल्पीय तूट हे राजकोषीय असमतोलाचे एक मापन आहे. एकूण प्राप्ती व एकूण खर्च यातील फरक म्हणजे अर्थसंकल्पीय तूट होय. एकूण प्राप्तीत महसुली प्राप्ती व भांडवली प्राप्ती यांचा समावेश होतो. तर एकूण खर्चात महसूली खर्च व भांडवली खर्चाचा समावेश होतो.

महसूली उत्पन्न :

सरकारला कर व करेत्तर उत्पन्न मिळते असे चालू उत्पन्न म्हणजे महसूली उत्पन्न

भांडवली उत्पन्न :

सरकारला कर्जाची परतफेड, भांडवली भत्ता, विकल्याने मिळणारे उत्पन्न, राजकोषीय तूट-एकूण खर्च - एकूण महसूल.

महसूली तूट = महसूली खर्च - महसूली उत्पन्न

अंदाजपत्रकीय तूट = महसूली तूट + भांडवली तूट

प्राथमिक तूट = राजकोषीय तूट - व्याज, देणे

असमतोल अर्थसंकल्प :

ज्या अर्थसंकल्पात एकूण खर्च व एकूण उत्पन्न समान नसते म्हणजे एकूण खर्च एकूण उत्पन्नापेक्षा कमी किंवा जास्त असतो. त्यास असमतोल अर्थसंकल्प म्हणतात.

संदर्भ सूची :

- 1) प्रा. डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे (2010) भारतातील सार्वजनिक आयव्यय पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स, पृ.क्र. 106, 107, 111 ते 113, 116 ते 119.
- 2) डॉ. दि. के. देशपांडे (1984) सार्वजनिक वित्त, नागपूर, श्रीमंगेश प्रकाश पृ. क्र. 27,28,32 ते 39, 239, 240, 243 ते 245.
- 3) प्रा. डॉ. राजेंद्र अ. रसाळ (2012) भारतीय अर्थव्यवस्था, पुणे संस्थेस पब्लिकेशन पृ. क्र. 957 ते 959, 966 Vo 968, 989 ते 989 - 4.
- 4) प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील (2004), सार्वजनिक अर्थकारण, कोल्हापूर, फडके प्रकाशन पृ.क्र. 226 ते 229, 246 ते 249
- 5) प्रा. राम देशमुख (2007) स्थूल अर्थशास्त्र, नागपूर, विद्या प्रकाशन पृ. 206, 207
- 6) डॉ. व्ही. व्ही. लकडे (2002) सार्वजनिक वित्त व्यवहार नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ पृ. क्र. 32, 33.
- 7) प्राचार्य सु. रा. ओझरकर (1988) राजस्व, नागपूर, विद्या प्रकाशन पृ. क्र. 343 ते 349
- 8) प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी बी. एच. (2008) मुद्रा अधिकोषण आणि सार्वजनिक वित्त, औरंगाबाद, विद्या बुक पब्लिकेशन्स, पृ. क्र. 174 ते 177

- 9) सामान्य अध्ययन, भारतीय अर्थव्यवस्था आग्रा 2 प्रतियोगिता दर्पण महेंद्र जैन (2012) पृ. क्र. 259/9
- 10) टी. एन. हजेला (2010) राजस्व के सिद्धांत, दिल्ली एनी बुक्स प्राइवेट लिमिटेड पृ. क्र. 267, 268, 269, 369, 272, 273, 572.
- 11) प्रा. डॉ. मुलाणी महंमदरफीक उमराव (2010) सार्वजनिक आयव्यय पुणे के. एस. पब्लिकेशन, पृ. क्र. 93, 94, 96, 92 Vo 101.
- 12) Government Debt Wikipedia the free encyclopedic.

pppp

Fiscal Federalism in India भारतीय वित्तीय संघराज्य

घटकांची उद्दिष्ट्ये (Objective)

या घटकाच्या अभ्यासानंतर आपल्याला

- 1) संघिय वित्त व्यवस्थेचे स्वरूप कसे असते हे सांगता येईल.
- 2) संघराज्य वित्त व्यवस्थेचे तत्त्वे सांगता येईल.
- 3) राज्याच्या वित्तीय समस्या आणि त्याचा अभ्यास करणे.
- 4) केंद्राकडून राज्यांकडे वित्तीय साधनाचे हस्तांतरण आणि त्याचे निकष कोणते.
- 5) वित्त आयोग आणि नियोजन मंडळ यातील फरक स्पष्ट करता येईल.
- 6) भारतातील केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधाचे टिकात्मक मुल्यमापन करता येईल.
- 7) भारताच्या चालू वित्त आयोगाच्या शिफारशी मांडता येतील.
- 8) राज्याचे वित्तीय साधने आणि कर्जबाजारीपणाचे समस्या मांडता येतील.
- 9) स्थानिक वित्तीय समस्या स्पष्ट करता येतील.
- 10) राज्य आणि केंद्राकडून स्थानिक वित्तीय हस्तांतर स्पष्ट करता येईल.
- 11) वित्तीय संघर्ष आणि भारतीय राज्यवित्तीय विभागातील सुधारणा स्पष्ट करणे.

8.1 गकारां [dīm] i [dñWm- àñVidZm

भारतीय घटनेनुसार भारताने संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. संघराज्यात केंद्रीय सत्ता सार्वभौम असते. तिच्या अंतर्गत निरनिराळी राज्य सरकारे असतात. देशाचे आकारमान मोठे असल्याने सत्ता तीन पातळीवर – विभागलेली असते (1) केंद्र सरकार, (2) राज्य सरकार, (3) स्थानिक सरकार अशा तिन प्रकारच्या शासनाचे अस्तित्व असते. प्रत्येक शासनाचे कार्यक्षेत्र निश्चित केलेले असते. त्यांना अंतर्गत कारभारापुरती स्वायत्तता असते. केंद्र सरकारला उच्चतम अधिकार असतात. अंतिम जबाबदारी केंद्र सरकारची असल्याने ते राज्य सरकारचे व वित्तीय अधिकाराचे विभाजन केंद्र व राज्य सरकार यांच्यात विशिष्ट तत्त्वानुसार होते.

इंग्रजांच्या राजवटीत संघराज्य पद्धतीचा स्वीकार केलेला होता. सन 1871 मध्ये गव्हर्नर जनरल मेयो याने शासन व वसुलीचे अधिकार केंद्र आणि प्रांताला विभागून दिले होते. सन 1920-21 मध्ये मॉटिंग्यू – जेम्सफोर्ड सुधारणाने केंद्र व प्रांतिक सरकारच्या उत्पन्न साधनाचे विभाजन करण्यात आले. प्रांतिक सरकारच्या अंदाजपत्रकापासून केंद्र सरकारचे अंदाजपत्रक वेगळे करण्यात आले. त्यानंतर अनेक समितीच्या शिफारशींचा अंतर्भाव करून सन 1935 मध्ये सर ओटो विमियर समितीची नेमणूक करण्यात आली. प्रांताची नव्याने रचना करून त्यांना व्यापक स्वायत्तता देण्यात आली. केंद्र व राज्य सरकारांची उत्पन्नाची साधने वेगवेगळी करण्यात आली. सन 1947 मध्ये भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर 1949 मध्ये श्री. चिंतामणराव देशमुख यांची निवाड्यासाठी नियुक्ती करण्यात आली. त्यांनी कोणत्याही नवीन तत्वाचा अवलंब न करता – पूर्वीचीच व्यवस्था कायम ठेवली. फाळणीमुळे आवश्यक असलेले अल्प बदल सुचविले.

सन 1950 मध्ये स्वतंत्र भारताने नवीन घटनेचा स्वीकार केला. भारतीय घटनेनुसार सार्वभौम भारत देश अस्तित्वात आला. या घटनेनुसार सन 1935 च्या कायद्यान्वये अंमलात आलेली व्यवस्था थोडा फार बदल करून स्विकारण्यात आली. ही व्यवस्था संघराज्य (Federal) स्वरूपाची आहे.

8.1 ~h[ra] a[ra] - H[ra] [dīm] [dñWm Vīda

(Principles of Multi-unit Finance)

राज्यकोषीय पद्धतीत एकावयी राजकोषीय पद्धत व बहु राज्यकोषीय पद्धत असे दोन प्रकार आहेत. एकावयी राजकोषीय पद्धतीत एकाच म्हणजेच केंद्रीय सरकारकडे सर्व सत्तेचे एकरिकरण झालेले असते. या पद्धतीत राजकीय सत्ता ही एकाच सत्तेच्या हाती एकवटलेली असते. ब्रिटीश पद्धतीची राजकोषीय पद्धती ही मुख्यत्वे या स्वरूपाची आहे.

बहुवयी राजकोषीय पद्धत म्हणजेच संघराज्य पद्धती होय – संघयी राजकोषीय पद्धत ही अशी एक पद्धती असते की, ज्यामध्ये मध्यवर्ती सरकार आणि सहयोगी राज्य सरकारे यांच्यात सार्वभौम सत्तेचे वाटप झालेले असते. भारताची राजकोषीय पद्धती ही मुख्यत्वे या स्वरूपाची आहे.

g[ra] a[ra] [dīm] [dñWm Vīda

(Principles of Federal Finance)

संघीय वित्तव्यवस्था किंवा बहुवयी राजकोषीय वित्त व्यवस्था पुढील तत्वावर आधारित आहे.

- 1) **H[ra] Vm** उत्पन्नाचे मार्ग आणि खर्चाच्या जबाबदाऱ्या याची विभागणी कार्यक्षमतेच्या आधारे केली जाते जे उत्पन्न राष्ट्रीय स्वरूपाचे आहे किंवा जे उत्पन्न गोळा करण्यात केंद्रीय पद्धती उपयुक्त ठरेल ते केंद्र सरकारच्या ताब्यात ठेवले जाते. उदाहरणार्थ प्राप्तीकर, प्रमंडळ कर इत्यादी तर काही उत्पन्न प्रादेशिक स्तरावर गोळा करणे फायदेशीर असते. उदाहरणार्थ पाणीपट्टी, विक्रीकर, शेती महसुल इत्यादी खर्चाच्या जबाबदाऱ्या देखील अशाच विभागल्या जातात. जे खर्च सामाजिक आहेत ते केंद्र सरकार करते. उदाहरणार्थ देशाच्या संरक्षणावरील खर्च या उलट जे खर्च स्थानिक स्वरूपाचे असतात ते सरकारकडे देतात.
- 2) **cd[MS]m** गरजेनुसार उत्पन्न व खर्चाच्या मार्गात व प्रमाणात बदल करण्यात क्षमता असते म्हणजे लवचीकता होय. जर उत्पन्न व खर्च यात फार मोठे अंतर अचानक निर्माण झाल्यास त्यावरील उपाययोजना करण्याची यंत्रणा असावी लागते. संघीय राजकोष व्यवस्थेत अशी लवचीकता असल्याने ती कोणत्याही अडचणीस सक्षमपणे तोंड देऊ शकते.
- 3) **समन्यायता:** समन्यायतेच्या (Equity) तत्त्वानुसार कोणत्याही राज्यांवर कराचा बोजा अधिक व काही राज्यांवर कमी अशी स्थिती असू नये यासाठी समान दराने सर्वत्र कर आकारणी असावी, मात्र जर सामाजिक न्यायासाठी

आवश्यकता असेल तर काही राज्यांना सवलत देता येते. .... खर्चाबाबतही ठेवणे आवश्यक असते. खर्च करताना फक्त ठरावीक राज्यांनाच त्याचा फायदा होईल व इतरांना मिळणार नाही असा असू नये.

- 4) **निर्देश** : विविध स्तरावरील सरकारांना त्यांच्या प्रशासकीय व इतर खर्चासाठी पुरेसे स्रोत असले पाहिजे. यालाच स्वालंबनाचे तत्त्व असे म्हणतात. त्यामुळे प्रत्येक स्तरावरील सरकार आपली कार्ये समाधानकारक व वेळेवर पार पाडू शकतील. जर असे स्वालंबन नसेल तर त्यातून निर्माण होणारी अनिश्चितता ही सर्व व्यवस्था अडचणीत आणू शकेल.
- 5) **हस्तांतरण** : कर उत्पन्न गोळा करण्यासाठी व विविध कार्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या खर्चासाठी प्रशासकीय यंत्रणेवर खर्च करावा लागतो. या खर्चाचा भार कमीत कमी राहिल अशा प्रकारे उत्पन्न व खर्चाचे विभाजन करणे म्हणजे काटकसर तत्त्व वापरणे होय.
- 6) **अर्थव्यवस्था** : संपूर्ण उत्पन्न व खर्चाचे नियंत्रण हे केवळ उत्पन्न व खर्च याचा मेळ घालण्याच्या एकाच उद्दिष्टासाठी असता कामा नये. अर्थव्यवस्थेत तेजी, मंदी, युद्ध, दंगली अशा प्रश्नासाठी, आर्थिक विकास, प्रादेशिक असंतुलन कमी करणे अशा कारणासाठी देखील म्हणजेच आर्थिक बाबीच्या नियंत्रणासाठी उत्पन्न व खर्च नियंत्रण वापरता आले पाहिजे.
- 7) **संघीय राजकोषीय पद्धतीत** काही राज्य सरकार उत्पन्नाच्या दृष्टीने गरीब तर काही श्रीमंत असतात. यासाठी एका सरकारकडून दुसऱ्या सरकारकडे साधन सामुग्रीचे हस्तांतरण करणारी व्यवस्था असली पाहिजे.
- 8) **समन्वय** : विविध स्तरावरील सरकारांची कार्ये व उत्पन्न यांच्यात समन्वय ठेवण्याचे तत्त्व महत्त्वाचे आहे. संघीय राजकोषीय पद्धत अशा समन्वयावरच अवलंबून असते. विविध प्रदेशांच्या गरजा व त्यांना होणारे उत्पन्नाचे वाटप यातही समन्वय असणे आवश्यक ठरते. वरील तत्त्वाचा वापर संघीय राजकोषीय व्यवस्थेत झाल्यास ही व्यवस्था आपली उद्दिष्टे पूर्ण करू शकते.

8.2 **संघीय राजकोषीय पद्धतीत** (Fiscal Federalism in India)

संघीय राजकोषीय पद्धती ही अनेक स्तरावर कार्ये करणाऱ्या सरकारची ..... बनते. अशा व्यवस्थेत उत्पन्नाचे मार्ग व खर्चाच्या जबाबदाऱ्या कशा विभाजित केल्या जातात. ही पद्धती कशी कार्य करते. आपण आता या पद्धतीविषयी माहिती घेऊ.

संघीय राजकोषीय पद्धत ही अशी एक पद्धती असते की ज्यामध्ये मध्यवर्ती सरकार आणि सहयोगी राज्य सरकारे यांच्यात सार्वभौम सत्तेचे वाटप झालेले असते. राबर्ट गॉरसन यांच्या मते संघीय व्यवस्थेत “सार्वभौम किंवा राजकीय सत्ता ही केंद्र व स्थानिक सरकारे यांच्यात विभागलेली असते आणि प्रत्येकजण आपापल्या कार्यक्षेत्रात सार्वभौम किंवा स्वतंत्र असतो. वरील व्याख्येवरून संघीय - राजकोषीय पद्धतीची पुढील महत्त्वाची लक्षणे किंवा वैशिष्ट्ये सांगता येतील.

- 1) संघीय राजकोषीय व्यवस्थेत निरनिराळ्या स्तरावर विविध सरकार कार्ये करतात.
- 2) विविध स्तरावर कार्ये करणारी सरकारे पुर्णपणे सार्वभौम असतात.
- 3) विविध सरकारांच्यात सार्वभौम सत्तेचे विभाजन झालेले असते व त्यात सुसंगती व सुसंवाद असतो.
- 4) जबाबदारीची किंवा अधिकाराची विभागणी करण्यासाठी राज्य घटनेचा (Constitution) आधार घेतला जातो. संघीय पद्धतीत पुढील सरकारे विविध स्तरावर कार्ये करतात.
  - 1) केंद्र सरकार किंवा मध्यवर्ती सरकार.
  - 2) राज्य सरकार किंवा प्रांतिक सरकार.
  - 3) स्थानिक सरकार.

अशाप्रकारे बहुस्तरीय सरकार असलेली व त्यांच्यात समन्वय असलेली, घटनेचा आधार असलेली व्यवस्था म्हणजे संघीय राज्यव्यवस्था होय.

26 जानेवारी 1950 पासून संपूर्ण भारताला राज्य घटना लागू करण्यात आली व त्या घटनेनुसार भारत हे एक संघराज्य बनले. खऱ्या अर्थाने संघराज्यीय शासनव्यवस्था ही भारत सरकारच्या 1935 च्या कायद्याने (Government of India Act 1935) अस्तित्वात आली आहे. त्यावेळच्या परिस्थितीनुसार केंद्र सरकारचे वर्चस्व आणि घटक राज्यांची स्वायत्तता टिकविणे गरजेचे होते. त्यामुळेच भारताने स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर स्वीकारलेल्या संघराज्यीय शासनव्यवस्थेमध्ये वित्तीय साधन सामग्रीच्या बाबतीत केंद्र सरकारचे वर्चस्व दिसून येते. हे वर्चस्व सध्याच्या केंद्र व राज्य संबंधामधूनही दिसून येते.

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताने स्वीकारलेल्या राज्यघटनेनुसार दर 5 वर्षांनी वित्त आयोगाची नियुक्ती करण्यात येते. या नियुक्त केलेल्या वित्त आयोगाकडे केंद्रीय करांचे वाटप घटक राज्यांमध्ये कोणत्या प्रकारे करावयाचे या संदर्भात राष्ट्रपतींकडे शिफारशी करण्याचे कार्य देण्यात आलेले आहे. या शिफारशीनुसार संघराज्यातील वेगवेगळ्या राज्यांना केंद्राकडून त्यांच्या उत्पन्नातील हिस्सा तसेच अनुदानाचे वाटप केले जाते. संघराज्यीय शासन व्यवस्थेनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्यामधील कार्यांचे व वित्तीय अधिकारांचे विभाजन भारताच्या राज्यघटनेत केलेले आहे. त्यानुसार केंद्र सरकारचे वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार आणि घटक राज्याची कार्ये व जबाबदाऱ्या व त्यांना उपलब्ध वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे मार्ग यांचे स्पष्ट विभाजन हे आपल्याला भारतीय घटनेमध्ये पाहायला मिळते.

वित्त आयोगाचे कार्य

(Deivision of Function)

भारतीय राज्यघटनेनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांनी पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या व कार्ये यांचे विभाजन खालील तीन प्रकारच्या याद्यांमध्ये केलेले आहे.

1) केंद्र सरकारचे कार्य (Centrallist) :

केंद्र सरकारने पार पाडावयाच्या जबाबदाऱ्या व कार्ये यांचा समावेश केलेला आहे. केंद्र सुचीमध्ये १७ विषय आहेत. ही कार्ये पुढीलप्रमाणे -

(1) अणुऊर्जा व त्यासाठी आवश्यक खनिज संपत्ती मिळविणे. (2) रेल्वे वाहतूक, राष्ट्रीय महामार्ग, जहाज बांधणी, जलवाहतूक इ.चा विकास करणे. (3) आंतरराष्ट्रीय व आंतरराज्यीय व्यापार. (4) विमा व्यवस्था. (5) शेअर बाजार व वायदा बाजार. (6) संसदेने सुचविलेल्या उद्योगाचे नियंत्रण. (7) सार्वजनिक क्षेत्रातून मूलभूत उद्योगाचा विकास. (8) खनिजतेल उद्योगाचा विकास व नियंत्रण इ.

2) राज्य सुची (State list) :

यामध्ये राज्यसरकारच्या अखत्यारित येणाऱ्या जबाबदाऱ्या आणि कार्यांचा समावेश होतो. या राज्य सुचीमध्ये ६६ विषयांचा समावेश करण्यात आला आहे. ही कार्ये पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

(1) पोलीस यंत्रणा (2) न्यायव्यवस्था (3) स्थानिक स्वराज्य संस्था (4) सार्वजनिक आरोग्य व सुविधा (5) शिक्षण (6) रस्ते, पुल, जहाज, होडी अशी दळणवळणाची साधने व इतर साधने जी केंद्र सरकारच्या अखत्यारित नाहीत. (7) शेती (8) पशुधन / संपत्ती (9) पाणीपुरवठा (10) पाण्यापासून विजनिर्मिती (11) केंद्र यादीत नसलेल्या उद्योगांचे नियंत्रण इ.

3) दोन्ही सरकारचे कार्य :

यो यादीमध्ये केंद्र सरकार व राज्य सरकारे या दोन्ही सरकारांच्या संयुक्तरित्या अखत्यारित येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांचा आणि कार्यांचा समावेश होतो.

(1) आर्थिक व सामाजिक नियोजन (2) कामगार संघटना (3) कामगार कल्याण (4) औद्योगिक कलह (5) सामाजिक सुरक्षा (6) किंमत नियंत्रण (7) व्यवसाय तांत्रिक मार्गदर्शन इ.

वरील सर्व घटकांचा संयुक्त यादीमध्ये समावेश केला असला तरी राष्ट्रीय हितसंबंध व कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने विचार केला असता केंद्र सरकारला अंतिम निर्णय घेण्याचा अधिकार देण्यात आलेला आहे.

वित्त आयोगाचे कार्य

(Distribution of Resorces between Union and state)

1935 च्या कायद्यानुसार संघराज्यात केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्यात वित्तीय अधिकारांची विभागणी झालेली आहे. भारतीय राज्य घटनेनुसार केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांना घटनेने काही ठराविक कार्ये नेमून दिलेली आहेत. ती कार्ये पार पाडण्यासाठी या दोन्ही सरकारला मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो व हा खर्च करण्यासाठी केंद्राला व

राज्याला काही वित्तीय अधिकार २४६ व्या कलमानुसार देण्यात आलेले आहेत. त्या वित्तीय अधिकाराची विभागणी खालीलप्रमाणे केली आहे.

1) **राज्य सरकारच्या तुलनेत केंद्र सरकारच्या कार्याचे स्वरूप हे अतिशय विस्तारित असते. त्याचप्रमाणे केंद्र सरकारवर राज्याच्या तुलनेत फार मोठ्या प्रमाणात कामाची जबाबदारी असते. त्यामुळे केंद्र सरकारला या कार्याची पूर्तता करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो व हा खर्च केंद्र सरकार वेगवेगळ्या करांच्या सहाय्याने त्याचप्रमाणे इतर उत्पन्न साधनांच्या सहाय्याने उत्पन्न मिळवून करीत असते. कर हे केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन आहे. केंद्रीय कर हे पूर्णतः केंद्र सरकारकडून आकारले जातात व त्या करांच्या माध्यमातून जमा होणारा महसूल देखील केंद्र सरकारकडूनच वापरला जातो. केंद्रीय करांमध्ये पुढील वेगवेगळ्या करांचा समावेश होतो.**

(1) उत्पन्न कर (2) उत्पादन शुल्क (3) जकात कर (आयात-निर्यात कर) (4) निगम कर (5) तंबाखू व इतर भारतात उत्पादित वस्तूंवरील उत्पादन शुल्क (मादक पेय व औषधे वगळून) (6) वारसा मालमत्तेवरील कर (शेतजमीन वगळून) (7) रेल्वे (8) चलनातील नोटा व नाणी (9) पोस्ट व तार (10) दुरध्वनी व प्रसारण (11) शेअर बाजार व वायदा बाजारातील व्यवहार तिकीटे कर (12) चेक्स, हुंडी, विमा पॉलीसी, शेअरचे हस्तांतरण इ.साठी वापरण्यात येणारी पाकिटे (13) रेल्वे प्रवासी व मालावर आकारले जाणारे टर्मिनल कर (14) प्रवासी भाडे व माल भाडे इ.वरील कर इ. करांचा समावेश केंद्र सरकारच्या अखत्यारित होतो. वरील सर्व करांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करण्यात येते.

(1) उत्पन्न कर (2) उत्पादन शुल्क (3) जकात कर (आयात-निर्यात कर) (4) निगम कर (5) तंबाखू व इतर भारतात उत्पादित वस्तूंवरील उत्पादन शुल्क (मादक पेय व औषधे वगळून) (6) वारसा मालमत्तेवरील कर (शेतजमीन वगळून) (7) रेल्वे (8) चलनातील नोटा व नाणी (9) पोस्ट व तार (10) दुरध्वनी व प्रसारण (11) शेअर बाजार व वायदा बाजारातील व्यवहार तिकीटे कर (12) चेक्स, हुंडी, विमा पॉलीसी, शेअरचे हस्तांतरण इ.साठी वापरण्यात येणारी पाकिटे (13) रेल्वे प्रवासी व मालावर आकारले जाणारे टर्मिनल कर (14) प्रवासी भाडे व माल भाडे इ.वरील कर इ. करांचा समावेश केंद्र सरकारच्या अखत्यारित होतो. वरील सर्व करांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे करण्यात येते.

- अ) जे कर केंद्र सरकार आकारते तसेच वसुली व विनियोग केंद्र सरकारकडे असतो. असे कर, उदा. निगम कर, जकात कर.
- ब) जे कर केंद्र सरकार आकारते तसेच त्याची वसुलीसुद्धा केंद्र सरकारच करते, परंतु त्यातून प्राप्त झालेल्या उत्पन्नाचा ठराविक भाग राज्य सरकारना दिला जातो असे कर. उदा. प्राप्ती कर, केंद्रीय उत्पादन कर.
- क) जे कर केंद्र सरकार आकारते व त्याची वसुली देखील केंद्र सरकारच करते, परंतु त्यातून प्राप्त झालेले उत्पन्न पूर्णतः राज्यांना दिले जाते असे कर. उदा. वारसा कर, रेल्वे माल, प्रवासी वाहतूक, शेतजमीन, व्यतिरिक्त इतर मालमत्तेवरील कर इ.
- ड) जे कर सरकार आकारते परंतु त्या करांची वसुली आणि विनियोग करण्याचा अधिकार राज्यांकडे असतो असे कर उदा. वैद्यकीय साधनसामग्रीवर तसेच स्वच्छतागृहासाठी लागणाऱ्या साधनसामग्रीवर आकारले जाणारे कर, औषधांवरील कर, सौंदर्य प्रसाधनावरील कर, स्टॅप ड्युटि इ.

2) **भारतीय राज्य घटनेनुसार काही कर आकारण्याचे स्वातंत्र्य राज्य सरकारांना देण्यात आलेले आहे. या करांची आकारणी, वसुली तसेच विनियोग करण्याचा संपूर्ण अधिकार राज्य सरकारांना असतो. या करांच्या माध्यमाने राज्य सरकार उत्पन्न मिळवित असते व योग्य कारणांसाठी त्या उत्पन्नाचा विनियोग करीत असते. यामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.**

भारतीय राज्य घटनेनुसार काही कर आकारण्याचे स्वातंत्र्य राज्य सरकारांना देण्यात आलेले आहे. या करांची आकारणी, वसुली तसेच विनियोग करण्याचा संपूर्ण अधिकार राज्य सरकारांना असतो. या करांच्या माध्यमाने राज्य सरकार उत्पन्न मिळवित असते व योग्य कारणांसाठी त्या उत्पन्नाचा विनियोग करीत असते. यामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

(1) जमीन महसूल (2) शेती उत्पन्न कर (3) मादक पेये, अफू व इतर मादक औषधावरील उत्पादन शुल्क (4) शेत जमिनीवरील वारसा कर (5) मनोरंजन कर, जुगार इ. वरील कर (6) वीज उपयोग व विक्रीवरील कर (7) रस्ते व जल मार्गाद्वारे केल्या जाणाऱ्या माल व प्रवासी वाहतूकीवरील कर (8) मोटारगाडीवरील कर (9) स्थानीक जकात (10) दरडोई कर इ. करांचा समावेश राज्य सरकारच्या उत्पन्न साधनांमध्ये होतो.

वरीलप्रमाणे भारतीय संघराज्यातील घटनेमध्ये केंद्र व राज्य सरकारांनी पार पाडावयाची कार्ये व ती पूर्ण करण्यासाठी लागणारा वित्तीय निधी उभारण्यासाठीचे मार्ग यांचे विभाजन केलेले आहे. त्याचप्रमाणे भारतीय राज्य घटनेच्या शिल्पकारांना हे देखील माहित होते की, राज्यांना नेमून दिलेली कार्ये व वित्तीय साधनसामग्री यामध्ये असमतोल निर्माण होऊ शकतो. हा असमतोल वाढत जाण्याची शक्यता देखील गृहीत धरण्यात आलेली होती. त्यामुळे हा असमतोल दूर करण्यासाठी भारतीय राज्य घटनेच्या शिल्पकारांनी केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारांना वित्तीय साधन सामग्रीच्या हस्तांतरणाची तरतूद करून ठेवली आहे. केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना केल्या जाणाऱ्या या हस्तांतराचे स्वरूप व तत्चे ठरविण्यासाठी घटनेच्या कलम 280 अंतर्गत वित्तीय आयोगाची स्थापना ५ वर्षातून एकदा करण्याचा अधिकारही राष्ट्रपतींना देण्यात आला आहे.

स्तंभात्मक d समपातळी असमतोल :

(Vertical and Horizontal Imbalance)

संघराज्यीय शासनव्यवस्थेमध्ये केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये कार्याचे व वित्तीय अधिकाराचे जे विभाजन होते. त्याचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे वित्तीय असमतोल होय. हा वित्तीय असमतोल निर्माण होण्याचे कारण म्हणजे केंद्र सरकारला नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी होणारा खर्च. हा केंद्र सरकारला मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा कमी असतो. याउलट राज्यांना नेमून दिलेली कार्ये पार पाडण्यासाठी होणारा खर्च हा राज्य सरकारला मिळणाऱ्या महसूलपेक्षा जास्त असतो. यालाच स्तंभात्मक वित्तीय असमतोल असे म्हणतात. म्हणजेच वित्तीय साधनांचे केंद्रीय स्तरावर केंद्रीकरण व शासकीय कार्याचे राज्य स्तरावर केंद्रीकरण हे स्तंभात्मक असमतोलाचे महत्त्वाचे कारण ठरते.

दुसरा वित्तीय असमतोलाचा प्रकार हा राज्या-राज्यांमधील असमतोलाशी संबंधीत असून त्याला समपातळी वित्तीय असमतोल असे म्हटले जाते. समपातळी असमतोलाचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे काही घटक राज्ये आर्थिकदृष्ट्या पुढारलेली असतात व त्यामुळे त्याची वित्तीय स्थितीही बळकट असते. याउलट काही राज्ये ही मागासलेली असतात. परिणामी त्यांची वित्तीय स्थितीही फारशी चांगली नसते. एका अर्थाने राज्या-राज्यांमधील या विषमतेलाच समपातळी असमतोल असे संबोधले जाते. समपातळी वित्तीय असमतोलाचा एक वाईट परिणाम म्हणजे मागासलेल्या व वित्तीय दृष्ट्या दुर्बल राज्यांच्या सार्वजनिक सेवा पुरविण्याच्या व वित्तीय साधनसामग्री जमा करण्याच्या प्रयत्नानंतर मर्यादा येतात.

वरील दोन्ही प्रकारचे असमतोल दूर करण्यासाठी केंद्राकडून राज्याकडे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण करण्याची गरज निर्माण होते. परिणामतः राज्य सरकारना मोठ्या प्रमाणात केंद्र सरकारवर अवलंबून राहावे लागते व त्यामुळे राज्याची स्वायत्तता धोक्यात येते. भारतीय संघराज्य शासन व्यवस्थेत अशा प्रकारचा वित्तीय असमतोल निर्माण होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन भारतीय राज्यघटनेच्या शिल्पकारांनी केंद्राकडून राज्य सरकारना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाची तरतूद केलेली आहे. हे वित्तीय हस्तांतरण प्रामुख्याने कर महसुलात सहभाग, अनुदाने व कर्जे या स्वरूपात केले जाते व हे हस्तांतरणाचे प्रमाण व तत्त्वे ठरविण्यासाठी दर 5 वर्षांनी वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते.

8.3 gKānā[m {dīn[g' n[m AnU gKānā[mrc {dīn[gNzIM hñVīānM [m]HSnU :

(Problem of State's Finance & Mechanism of Devolution of Resource)

संघराज्यात वित्त व्यवस्था योग्य प्रकारची असण्यासाठी तत्त्व आणि व्यवहार यांची सांगड घालणे आवश्यक आहे, परंतु ही प्रक्रिया अतिशय कठिण असल्यामुळे संघराज्याच्या बाबतीत वित्तीय समस्या निर्माण झालेल्या दिसून येतात. या वित्तीय समस्या पुढीलप्रमाणे -

1) CīnPrMogY dīQa :

संघराज्यात एक केंद्र शासन आणि अनेक राज्य सरकारे असलेली दिसून येतात. राज्याची परिस्थिती लक्षात घेतली असता वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये लोकसंख्या, आर्थिक व सामाजिक इ. बाबतीत वेगवेगळी परिस्थिती असलेली पाहावयास मिळते. त्यामुळे अशा परिस्थितीत एकच सामान्य तत्त्व धरून त्या तत्त्वाने वित्तीय साधनसामग्रीचे वाटप करणे योग्य ठरत नाही. त्यामुळे त्या ठिकाणी योग्य उत्पन्नाचे वाटप केले जात नाही. परिणामी योग्य उत्पन्न वाटपाचा प्रश्न निर्माण होतो.

2) AnWSe°SMHSDnU :

संघराज्यात राज्यघटनेनुसार केंद्राला अधिक अधिकार प्राप्त झालेले आहेत. त्याचप्रमाणे केंद्राला नवीन उत्पन्न साधने निर्माण करण्याचा अधिकार असल्यामुळे केंद्र सरकार नवनवीन उत्पन्न साधनांच्या साहाय्याने उत्पन्नात वाढ घडवून आणू शकते. तसेच केंद्र सरकारची उत्पन्न साधने लवचिक असतात. अशी उत्पन्न साधने राज्याकडे नसतात. परिणामी केंद्राकडे आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण मोठ्या प्रमाणात होते.

3) an[m]MdnHSDnMā : :

राज्य घटनेनुसार केंद्राचे अधिकार राज्याच्या अधिकारापेक्षा अधिक असल्यास आणि पृथकी करणातून संघराज्य निर्माण झाले असल्यास केंद्राचे वर्चस्व निर्माण होते या उलट एकीकरणातून संघराज्य निर्माण झाले असल्यास केन्द्रशासन तितके प्रबळ रहात नाही. संघराज्यात वित्तीय बाबतीत राज्यशासनाला स्वायत्तता प्राप्त होत असल्यामुळे त्याची वित्तीय साधने पुरेशी असल्यास एकाचे दुसऱ्यावर वर्चस्व हा प्रश्न उपस्थित होत नाही. राज्याला मिळणाऱ्या करापासून उत्पन्नात घट

घडवून आणण्यासाठी कराचे दर कमी करणे तसेच केंद्राकडून राज्यांना मिळणाऱ्या निधीत तूट निर्माण करणे इ. मार्गाने केंद्र सरकार राज्य सरकारवर वर्चस्व गाजवू शकते.

4) **अभिसाधना :**

संघराज्यातील वेगवेगळ्या प्रदेशाचा विकास ही महत्त्वपूर्ण बाब आहे. काही प्रदेश अधिक मागासलेले असतात, तर काही कमी मागासलेले असतात. काही प्रदेशात उत्पादक साधने मुबलक असतात तर काही प्रदेशात ती कमी असतात. काही प्रदेशात लोकसंख्या अधिक असते तर काही प्रदेशात ती कमी असते. काही प्रदेशात शक्ती साधने जास्त असतात तर काही प्रदेशात ती अतिशय कमी प्रमाणात असतात. अशा परिस्थितीत वित्तीय साधनांचे राज्यांमध्ये वाटप न झाल्यास काही राज्यांचा विकास जलद होतो तर काही राज्ये मागासलेलीच राहतात. त्यामुळे वाढत्या प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या निर्माण होते.

5) **दिव्यगर्भ :**

संघराज्यातील वेगवेगळे राज्यात आणि केंद्रस्थानी वेगवेगळ्या पक्षांची सरकारे अस्तित्वात असल्यास केंद्र आणि राज्य यांच्यामध्ये वित्तीय साधनांच्या बाबतीत संघर्ष निर्माण होण्याची शक्यता असते. राजकोषीय दृष्टीकोनातून वित्तीय साधनांच्या वाटपाचा विचार केला जातो. पक्षीय धोरणाला राज्याच्या गरजांपेक्षा अधिक महत्त्व देण्यात येते. त्यामुळे केंद्र आणि राज्य यात संघर्ष विकोपाला जातात. तणाव वाढत जातो.

अशा प्रकारच्या समस्या संघराज्यात वित्तीय साधनांच्या वाटपासंदर्भात आढळून येतात. संघराज्याचा विकास घडवून आणावयाचा असेल तर या समस्या नष्ट करून वित्तीय साधनांचे वाटप केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये होणे आवश्यक आहे.

गर्भानुदान (दिव्यगर्भ) याचि हिसाब :

(Mechanism of Devolution of Resource)

वित्तीय साधनांचे केंद्राकडून राज्य सरकारकडे हस्तांतरण करण्यासाठी वित्त आयोगाची स्थापना केली जाते. केंद्र सरकारकडून केले जाणारे हे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण प्रामुख्याने कर महसुलातील सहभाग, अनुदान व कर्जे या तीन प्रकारे केले जाते.

केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारला केले जाणारे वित्तीय हस्तांतरण हे खालील तीन प्रकारे केले जाते.

1) **हा 'हग्वानुदान' (Tax Sharing):**

काही कर हे केंद्र सरकारकडून आकारण्यात येतात. ते राज्य सरकारकडून जमा केले जातात व त्यांचा विनियोग देखील राज्य सरकारकडून केला जातो. त्याचप्रमाणे काही कर केंद्र सरकारकडून आकारले जातात. तसेच वसूल देखील केले जातात व जमा महसूल हा राज्य सरकारला दिला जातो. त्याचप्रमाणे उत्पन्न कर व उत्पादन शुल्क हे केंद्र सरकारकडून आकारले जातात व महसूल जमा करून तो स्वतः व राज्य सरकारे यांना विभागून दिला जातो.

2) **अनुदान (Grants) :**

आधुनिक काळात घटक राज्यांना नेमून दिलेली विकासात्मक व कल्याणात्मक कार्ये वाढत असल्यामुळे त्यांचे उत्पन्नाचे मार्ग कमी पडत आहेत. त्यामुळे घटक राज्यांचे उत्पन्न व खर्च यामध्ये निर्माण होणारी तफावत दूर करण्यासाठी अनुदाने हा ही एक मार्ग महत्त्वाचा ठरतो. भारतातील केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधामध्ये अलीकडील काळात केंद्राकडून राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या अनुदानाचे महत्त्व वाढलेले दिसते. केंद्राकडून दिल्या जाणाऱ्या अनुदानाचा राज्या-राज्यांमधील द्वितीय साधनातील विषमता दूर करण्यासाठी उपयोग करता येतो.

सर्व साधारणपणे काही सार्वजनिक सेवा या सर्व राज्यांमध्ये सारख्या प्रमाणात द्याव्यात व या सेवांचा दर्जाही सर्वत्र सारखा असावा यासाठी केंद्र सरकार प्रयत्नशील असतो. या सेवांवर होणारा खर्च हा महसुली खर्चात मोडतो. त्यामुळे घटक राज्यांना दिल्या जाणाऱ्या अनुदानाचा संबंध सहसा त्यांच्या महसुली गरजांशी संबंधित असतो. काही अनुदाने ही विशिष्ट कार्यक्रमासाठी अथवा कार्यासाठी दिली जातात. अशा अनुदानांना विशेष उद्देश अनुदाने किंवा अटी घालून दिलेली अनुदाने असे म्हणतात. अशा अनुदानांतर्गत एखाद्या विशिष्ट कार्याच्या खर्चातील विशिष्ट भाग हा केंद्र सरकारकडून दिला जातो व

बाकीचा खर्च राज्य सरकार स्वतः उचलते. अशी अनुदाने ही राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार दिली जात नसून केंद्र सरकारच्या इच्छेने दिली जातात.

3) HCO(Loan) :

संघराज्यात कर्जांना विशेष असे स्थान प्राप्त झालेले आहे. समजा, राज्य सरकारने एखादी योजना हाती घेतली तर त्या योजनेचा खर्च राज्य सरकार पूर्णतः केंद्र सरकारकडून घेते किंवा काही खर्च केंद्र सरकार व काही खर्च राज्य सरकार करते काही वेळा केंद्र सरकार राज्य सरकारांना एखादा प्रकल्प पूर्ण करण्यासाठी अनुदान देण्याऐवजी कर्जाच्या रूपाने रक्कम देते व त्याची परतफेड करण्याची जबाबदारी राज्य सरकारची असते. केंद्र सरकारने राज्य प्रकल्पानां दिलेले कर्ज म्हणजे एक प्रकारची गुंतवणूक असते. जेव्हा प्रकल्पापासून उत्पन्न मिळण्यास सुरुवात होते, तेव्हा त्या उत्पन्नातून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करावी लागते. केंद्र सरकारने राज्यांना अनुदानाऐवजी कर्जपुरवठा केल्यास राज्यसरकार हाती घेतलेला प्रकल्प अधिक काळजीने चालवतील याची शक्यता नाकारता येत नाही. केंद्र सरकारने दिलेल्या कर्जातून प्रकल्पाचा संपूर्ण खर्च भागेलच असे नाही. त्याचप्रमाणे केंद्र सरकार ज्या दराने बाजारातून कर्ज उभारते तोच दर राज्यांनाही लागू केला जाईल असे नाही. घटकराज्यांच्या कर्जावरील व्याजदर हा बहुतांशी कमीच असतो.

बऱ्याच वेळा राज्य सरकारने केंद्र सरकारकडून घेतलेले कर्ज विशिष्ट योजनेसाठी किंवा कार्यक्रमासाठी वापरले जाईलच असे नाही तर काही नैसर्गिक आपत्तीमुळे निर्माण झालेली तूट भरून काढण्यासाठी केंद्र सरकारकडून घेतलेल्या कर्जाचा वापर होण्याची शक्यता असते.

थोडक्यात राज्य घटनाही मान्य करते की, राज्यांचे वित्तीय साधने पर्याप्त नाहीत त्यासाठी वित्तीय साधनांचे हस्तांतर, विभाजन, अनुदान व कर्ज या स्वरूपात केंद्राकडून राज्यांकडे होते. म्हणजेच वित्तीय समायोजन करण्यासाठी एक यंत्रावळी निर्माण केली आहे.

कर विभाजनाद्वारे प्राप्तीकराची विभागणी केंद्र व राज्य यामध्ये होतो, परंतु केंद्र सरकार उत्पन्न करावर आतिरीक्त कर किंवा सेस लावते त्याचा भाग राज्यांना मिळत नाही तसेच कंपनीच्या उत्पन्नावर निगम कर लावला जातो त्याचाही भाग राज्यांना मिळत नाही तसेच उत्पादन कराचे विभाजन केंद्र व राज्य यांच्यामध्ये होतो हे विभाजन वित्त आयोगाद्वारे केले जाते. अशी अनेक उदाहरणे आहेत की, अनेकदा भारत सरकारने उत्पादन कराच्या वसुलीमध्ये वाढ करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यातून राज्यांना काहीही वाटा दिला नाही.

दुसरे म्हणजे राज्यघटनेच्या कलम 273, 275, 278 आणि 282 नुसार अनुदानाच्या रूपात वित्तीय साधनाचे हस्तांतरण करता येते. त्यात कलम 273 व 278 चा उपयोग सध्यातरी होत नाही. कलम 273 आणि 282 चा उपयोग होत आहे. यानुसार राज्याला आपल्या वित्तीय गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि राज्यातील वित्तीय असमानता दूर करण्यासाठी याचा आधार घेतला जातो. कलम 275 (1) नुसार वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकार राज्य सरकारला वित्तीय तुट दूर करण्यासाठी किंवा विविध विभागांच्या कल्याणासाठी अनुदान देते. तसेच कलम 275 नुसार विभिन्न कार्यक्रमासाठी अनुदान दिले जाते. त्याचप्रमाणे कलम 282 नुसार दोन्ही प्रकारच्या सरकारांना कोणत्याही सार्वजनिक उद्देशासाठी स्वतः निर्णय घेऊन आर्थिक सहाय्य देण्याची अनुमती देते.

केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारकडे दिले जाणारे कर्ज हे वित्तीय समायोजनाचे एक साधन आहे हे कर्ज विकासासाठी किंवा बिगर विकासासाठी या दोन्ही उद्देशासाठी दिले जाते. मागील काही वर्षांत राज्य सरकार हे केंद्र सरकारच्या कर्जावर अवलंबून आहेत आणि राज्य सरकार हे केंद्र सरकारच्या कर्जात अडकले आहेत.

8.4 Hg gHhSg KQHSaA[gngnYZ gSImMhñVñU AnU È[IM(ZHSF :

(Resource Transfer from the Union to the states & Criteria)

संघीय राजकोषीय पद्धतीत राजवित्तीय असमातेल निर्माण होत असतो हा असमतोल दोन प्रकारचा असतो.

1) लंबात्मक असंतुलन (Vertical Inbalance) :

केंद्र व राज्य सरकारे यांच्याकडे उत्पन्न व खर्चाची विभागणी संघीय राज्य व्यवस्थेत होते, परंतु ही विभागणी संतुलीत पद्धतीनेच होईलच असे नाही. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे यांच्यातील उत्पन्नाची साधने व खर्चाच्या जबाबदाऱ्या यातील असंतुलनास 'लंबात्मक असंतुलन' (Vertical Imbalance) असे म्हणतात. केंद्र सरकारकडे उत्पन्नाच्या मार्गाचे केंद्रीकरण झालेले असते, तर राज्यावर खर्चाच्या जबाबदाऱ्या अधिक प्रमाणात असतात. हे असंतुलन राज्याचे केंद्रावर आर्थी परावलंबन वाढविते. परिणामी राज्ये दुबळी तर केंद्र सरकार प्रबळ होते.

2) f ViO g' ña Ag' mC (Horizontal Imbalance) :

विविध राज्यांच्या उत्पन्नाचे मार्ग व त्यांच्या खर्चाच्या जबाबदाऱ्या यामध्ये असणारा असमतोल यास 'क्षितीज समांतर' असमतोल असे म्हणतात. काही राज्यांकडे साधन-सामग्री अधिक असते, प्रगती झालेली असते अशा राज्यांचे उत्पन्न अधिक व खर्चाच्या जबाबदाऱ्या कमी असतात. याउलट मागास राज्याबाबत उत्पन्नाची साधने कमी तर खर्चाच्या जबाबदाऱ्या अधिक असतात. क्षितीज समांतर असमतोल हा विविध राज्यांबाबत दिसतो.

KQHSaA[gngnYZ gSImMhñVñU : केंद्र सरकार मार्फत अधिक प्रमाणात उत्पन्न संकलित केले जाते. खर्चाच्या जबाबदारीच्या तुलनेने केंद्राकडे साधन सामग्री संकलित करण्याचे अधिकार अधिक असतात. तुलनेने केंद्राकडे साधन सामग्री संकलित करण्याचे अधिकार अधिक असतात. अशा उत्पन्नाचे हस्तांतर राज्यांना करण्यासाठी विविध मार्ग असतात. हे वित्तीय हस्तांतरण पुढीलप्रमाणे होत.

1) Hh CñPñ gh^nl :

केंद्र सरकार विविध प्रकारचे कर आकारून त्याचा महसूल गोळा करणे. करामध्ये समानता रहावी व कर संकलन सुलभ व्हावे यासाठी हे कर केंद्र सरकारकडे असतात. त्यातील उत्पन्नाचे विभाजन विविध राज्य सरकारांना काही विशिष्ट प्रमाणात केले जाते. हे प्रमाण किती असावे, वाटप कसे करावे यासाठी वित्त आयोग नियुक्त केला जातो.

2) A{Va°SHh^mm(d^ñZ :

काही करावर अतिरिक्त कर केंद्र सरकार आकारते त्या उत्पन्नाचे विभाजनही कर उत्पन्नाप्रमाणे केले जाते.

3) 'XV AZñZ :

ही सर्वाधिक योग्य अशी पद्धती असून राज्य सरकारांच्या गरजाप्रमाणे केंद्र सरकार मदत अनुदान देते. राज्यसरकारांना आपल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करता याव्यात यासाठी ही मदत अनुदान असते (भारतात कलम 275 नुसार दिले जाते). राज्यांना त्यांच्या विकासासाठी अनुदान दिले जाते. काही प्रकल्पांच्या पूर्तीसाठी कर्ज व अनुदान दिली जातात.

gSImMhñVñU (Legal Financial Provision)

भारतीय राज्य घटनेनुसार कर्जाची विभागणी केली जाते ती कार्य पार पाडण्यासाठी.

उत्पन्नाची विभागणी 246 च्या कलमानुसार केली आहे.

भारतीय राज्य घटनेनुसार केंद्र सरकारच्या करांचे विभाजन व इतर वित्तीय साधनांचे हस्तांतर पुढीलप्रमाणे केले जाते.

- 1) केंद्र सरकारने काही कर आकारावयाचे, वसूल करावयाचे आणि त्या कराचे उत्पन्न घ्यावयाचे असे कर होय. उदा. - महामंडळ कर, जकाती, कंपनी, आयकर इ. होय.
- 2) काही कर - केंद्र सरकार आकारते वसूलही करते पण मिळणारे उत्पन्न केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकारे यांच्यात विभागणी करतात असे कर हाये. उदा. आयकर, उत्पादन कर इत्यादी होय - घटनेच्या 270 व्या कलमानुसार

उत्पन्न कराची वाटणी आणि कलम 272 व्या कलमानुसार केंद्रीय उत्पादन शुल्काची वाटणी केंद्र व राज्य यामध्ये केली जाते.

- 3) घटनेच्या 269 च्या कलमानुसार काही कर केंद्र सरकार आकारते, वसूल करते आणि मिळणारे उत्पन्न राज्यांना विभागून देते असे कर होय. उदा. वारसा कर, मालमत्ता कर, रेल्वे वाहतूक, जहाज वहातूक इत्यादी द्वारे केल्या जाणाऱ्या वस्तु व प्रवासी इत्यादीवरील सिमा कर, मुद्रांक शुल्क, रोखे व वायदे बाजारावरील कर, वृत्तपत्र इ. होय.
- 4) घटनेच्या 268 व्या कलमानुसार काही कर केंद्र सरकार आकारते, परंतु वसूल राज्य सरकार करते व उत्पन्न राज्य सरकारे घेतात. असे कर म्हणजे अल्कोहोल, अफू अशा वस्तुवरील कर औषधे व प्रशासन सामुग्रीवरील अबकारी कर हे होय.
- 5) राज्य घटनेचा कलम 275 नुसार विभिन्न इतर कार्य कार्यक्रमासाठी अनुदान दिले जाते.
- 6) राज्यघटनेच्या 282 नुसार दोन्ही प्रकारच्या सरकारांना कोणत्याही सार्वजनिक उद्देशासाठी स्वतः निर्णय घेऊन आर्थिक मदत करता येते.
- 7) घटनेच्या 293 व्या कलमानुसार राज्य सरकार फक्त अंतर्गत सार्वजनिक कर्ज उभारू शकते त्यासाठी केंद्र सरकारची परवानगी घ्यावी लागते. राज्य सरकारे केंद्र सरकारकडूनही कर्ज घेतात. या व्यवस्थेमुळे राज्यांच्या कर्ज विषयक धोरणावर आणि खर्चावर नियंत्रण ठेवणे मध्यवर्ती सरकारला शक्य होते. सामान्यतः राज्य सरकार कालवे, शेती विकास, पुनर्वसन, सामुहिक विकास आणि औद्योगिक क्षेत्रात गृहनिर्माण यासारख्या कामासाठी केंद्र सरकारकडून कर्ज घेतात.

अशाप्रकारे भारतीय राज्यघटनेनुसार केंद्र सरकारच्या कराचे विभाजन व इतर वित्तीय साधनांचे हस्तांतर केले जाते.

या व्यतिरिक्त राज्यांना भविष्यकाळात आर्थिक तरतुद करण्यासाठी व केंद्राकडून राज्य सरकारकडे वित्तीय साधनाचे हस्तांतर व्हावे यासाठी राज्यघटनेच्या कलम 280 नुसार दर पाच वर्षांनी वित्त आयोग नेमला जातो.

{dImAqfud

केंद्र सरकार व घटक राज्य सरकारे यांच्या दरम्यान वित्तीय सामंजस्यपणा सतत रहावा, तणावाचे वातावरण राहू नये शिवाय केंद्र सरकार बलवान असून घटक राज्यांना बलवान व सशक्तीकरण्याकरिता आणि राज्यांमध्ये समानता रहावी याकरिता वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात झाली. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम 280 नुसार वित्त आयोगाची स्थापना करण्यात आली आहे. सदर वित्त आयोगाची स्थापना दर पाच वर्षांकरिता करण्यात येत असून वित्त आयोग केंद्र सरकारला अभ्यासपूर्ण शिफारशी करतात. केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना अनुदाने व कर उत्पन्नातील वाटा या निकषाच्या आधारावर शिफारशी करतात. वित्त आयोगात एक अध्यक्ष व चार सदस्य राष्ट्रपती द्वारे नियुक्त केले जातात. त्यानुसार वित्त आयोग अधिनियम 1951 नुसार पारित केला आहे.

{dImAqfud MHSI©

वित्त आयोगाला पुढील बाबतीत शिफारशी करावयाच्या असतात.

- 1) केंद्र सरकारने वसूल केलेल्या राज्यांना मिळणारा हिस्सा ठरवून त्या हिश्याप्रमाणे विविध राज्यांमध्ये रकमेचे वाटप करणे.
- 2) केंद्र सरकारने राज्य सरकारांना जी अनुदाने द्यावयाची असतात त्या अनुदानाचे वाटप कोणत्या तत्त्वानुसार करावयाचे ते ठरविणे.
- 3) केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारांच्या वित्तीय संबंधाबाबत व अन्य संबंधाबाबत शिफारस करणे.

केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे यांच्या वित्तीय स्थितीत अनेक कारणामुळे बदल घडून येतात. सरकारच्या गरजात बदल घडून येतो. बदलत्या परिस्थितीचा विचार करून वित्तीय संबंधात लवचिकता प्रस्थापित करण्याचे काम वित्त आयोगाकडून केले जाते. भारत सरकारने राज्य घटनेचा स्विकार केल्यानंतर 1951 पासून वित्त आयोगाची नेमणूक करण्यात आली. आजपर्यंत एकूण 13 वित्त आयोगाची नियुक्ती झाली त्याची एकत्रीत माहिती पुढील पत्रकात दिली आहे.

{dīnArīd d Ē[ā]n[e] ' SnerMīSāI §}

{dīnArīd	{Z[ā]S[M]f©	{dīnArīd MAÜj	AhdnMdf©	{e' SnerMīSāI §}
पहिला	नोव्हें. 1951	श्री. के. सी. नियोगी	डिसें. 1952	1952-57
दुसरा	जून 1956	श्री. के. संथानम	सप्टें. 1957	1957-62
तिसरा	डिसें. 1960	श्री. ए. के. चंदा	डिसें. 1961	1962-66
चौथा	मे 1964	श्री. पी. व्ही राजमगार	ऑगस्ट 1965	1966-69
पाचवा	फेब्रु. 1968	श्री. महावीर त्यागी	जुलै 1969	1969-74
सहावा	जून 1972	श्री. ब्रह्मानंद रेड्डी	ऑक्टो. 1973	1974-79
सातवा	जून 1977	श्री. जे. एम. शेलार	ऑक्टो. 1978	1979-84
आठवा	जून 1982	श्री. वाय. बी. चव्हाण	एप्रिल 1984	1984-89
नववा	जून 1987	श्री. एन. के. पी साळवे	जुलै 1988	1989-90
			डिसें. 1994	1990-95
दहावा	जून 1992	श्री. के. सी. पंत	नोव्हें. 1994	1995-00
अकरावा	जुलै 1998	श्री. ए. एम. खस्तो	जुलै 2002	2000-05
बारावा	नोव्हें. 2007	श्री. सी. रंगराजन	नोव्हें. 2004	2005-10
तेरावा	नोव्हें. 2007	श्री. विजय केळकर	डिसें. 2009	2010-15

Source - Finance Commission Reports

* A separate report was submitted for the year 1989-90

8.5 {dīnArīd ArīU [ā]ZnArīd Mīc ' SāH:

(Differences Between Finance Commission and Planning Commission)

वित्त आयोग व योजना आयोग हे दोन वेगवेगळे आयोग असून या दोन्ही आयोगाची केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधांमध्ये महत्त्वाची भूमिका असल्याचे दिसून येते. या ठिकाणी वित्त आयोग व योजना आयोग यांच्यातील तफावत लक्षात घेणे महत्त्वाचे ठरते.

वित्त आयोगाची निर्मिती ही भारतीय राज्यघटनेतून झालेली आहे व दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची नेमणूक राष्ट्रपतीद्वारे केली जाते. याउलट योजना आयोगा संबंधित अशी कोणतीही तरतूद राज्यघटनेत नाही, पण योजना आयोग ही एक कायमस्वरूपी संस्था आहे व योजना आयोगाचे सदस्य हे प्रामुख्याने प्रस्थापित सरकारकडून नेमले जातात. योजना आयोगाच्या शिफारशीनुसार केले जाणारे हस्तांतरण हे योजना साहाय्य म्हणून संबोधले जाते तर वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केलेले वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण हे योजना बाह्य साहाय्य म्हणून ओळखले जाते. वित्त आयोगाने केलेल्या शिफारशी या स्विकारणे केंद्र सरकारवर कायदाने बंधनकारक असते, तर योजना आयोग हे केंद्र सरकारचे साधन म्हणून कार्यरत आहे. याउलट वित्त आयोगाची स्थापना ही घटनेतील तरतुदीनुसार होते व वित्त आयोग हे केंद्र सरकारचे साधन म्हणून कार्यरत नाही.

अशा प्रकारे वित्त आयोग व योजना आयोग यांच्या कार्यक्षेत्रामध्ये तफावत असली तरी अलीकडच्या काळात त्यांच्या कार्यामध्ये समन्वय साधण्याची आवश्यकता भासत आहे. याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे योजना आयोगाने दिलेले साहाय्य हे फक्त योजना काळासाठीच उपलब्ध असते. योजनाकाळ संपल्यानंतर योजना काळात सुरु केलेल्या योजना पूर्ण

करण्यासाठी अथवा त्या चालविण्यासाठी लागणाऱ्या अर्थसाहाय्यासाठी राज्य सरकारना वित्त आयोगाची मदत घ्यावी लागते.

8.7 ^mVnrc HSD - anA[gSYm(QBñ HSn[aj U:

(Critical Evaluation of Centre - State Financial Relation)

संघीय राजकोषीय पद्धतीत राजवित्तीय असमातेल निर्माण होत असतो हा असमतोल दोन प्रकारचा असतो.

1) anA[m Anar{d[m[gñZa

भारतीय घटनेतील तरतुदीनुसार केंद्र व राज्य सरकारे यामध्ये उत्पन्न साधनांचे विभाजन केले आहे. राज्य सरकारला उपलब्ध असणारी साधने अपुरी आहेत. त्यासाठी प्रत्येक वित्त आयोगाकडे राज्यांनी अधिक रकमेची मागणी केली होती. केंद्राला प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नातून आपल्याला अधिक हिस्सा मिळावा अशी भावना राज्यांमध्ये निर्माण होते. परिणामी केंद्र सरकार व राज्ये सरकारे यामध्ये वित्तीय संघर्ष वाढून तणाव निर्माण होत आहे. भिन्न राजकीय पक्षांच्या सरकारने हे संघर्ष विकोपाला जात आहेत. घटनेनुसार केंद्र सरकारला मोठ्या प्रमाणात उत्पन्नाची साधने उपलब्ध आहेत, पण घटक राज्यांवर अधिक जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आलेल्या आहेत. त्यांची उत्पन्न साधने अलवचिक व कमी उत्पादक आहेत. राज्यांना जबाबदारीच्या तुलनेने कमी उत्पन्न साधने उपलब्ध आहेत. संघर्षाचे ते एक महत्त्वाचे कारण बनते.

2) nYm(fES[ñZnAr[U anA[nrc dñVn^m :

स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात नियोजित अर्थव्यवस्था सुरु झाली. आठ पंचवार्षिक योजना राबविण्यात आल्या. या योजनांचा भार केंद्र सरकारप्रमाणे राज्य सरकारांवरही पडला. त्यामुळे घटक राज्यांवरील जबाबदाऱ्या अधिक वाढल्या, पण त्या प्रमाणात वित्तीय साधनात वाढ झाली नाही. केंद्र व घटक राज्ये यामधील तणाव वाढत गेला.

3) HSDmXPmnd :

घटनेच्या 269 कलमानुसार जे कर केंद्र सरकारने आकारावयाचे आहेत, पण ज्यांचे उत्पन्न घटक राज्यांना मिळावयाचे आहेत ते सर्व कर केंद्र सरकारने आकारले नाहीत. अतिरिक्त केंद्रीय उत्पादन करांच्या बाबतीत केंद्र सरकारने स्वतःच्या हितसंबंधाना प्राधान्य दिले आहे. ज्या वस्तूवरील कराचा हिस्सा राज्यांना मिळू शकतो अशा वस्तूवरील उत्पादन करात फारशी वाढ केलेली नाही. वाढत्या उत्पन्नाच्या बाबतीत केंद्राने प्रथम स्वतःकडे लक्ष दिले. काही वेळा केंद्राने प्राप्तीकराच्या हिस्सा वाटप करताना कमी केल्याचे दिसून येते. सारांश केंद्र सरकारने राज्यांच्या हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष केले. त्यामुळे वित्तीय संघर्ष वाढला.

4) anA[galSnyñHñ dñbcndan :

राज्यांनी अधिकाधिक कर बसवून आपले उत्पन्न वाढवावे असा नियोजन मंडळाचा व केंद्र सरकारचा सतत आग्रह असतो. शेती उत्पन्नातील कर, जमीन महसूलावरील अधिभार व्यापारी पिकांवरील विशेष कर यांचा पुरेपूर वापर करावा अशी केंद्र सरकारने राज्यांना विनंती केल्याचे आढळते. पण अशी करवाढ करण्यास राज्ये फारशी उत्सुक नाहीत. कारण यापैकी बहुतेक करांचा भार प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष शेतकऱ्यांवर पडतो. भारतीय मतदारांत ग्रामीण शेतकरी लोकांचे आधिक्य असल्याने राज्य सरकारे त्यांना नाराज करण्यास नाखूष असावीत. काही राज्यांनी त्यांना खूष करण्यासाठी लहान शेतकऱ्यांना शेतसारा पूर्णतः किंवा अंशतः रद्द केलेला आहे. कर्जमाफीच्या सवलतीही जाहीर केल्या आहेत. त्यासाठी निर्माण होणारी अंदाजपत्रकीय तूट भरून काढल्यास राज्य सरकारांन अनुदाने व कर्जे घेऊन गरज भागविली आहे. राज्य सरकाराचे केंद्रावरील अवलंबित्व वाढत आहे.

5) HSD - anA[[ñmYZHñ FSUHSgSY :

अनेक घटक राज्यांना आर्थिक साहाय्यासाठी केंद्राच्या अनुदानावर अवलंबून राहावे लागते. मागास राज्यांना इतर राज्यांच्या पातळीवर आणण्यासाठी या अनुदानाचा उपयोग करण्यात येतो. भारतीय घटनेत केंद्राकडून घटकराज्यांना कर्ज व

अनुदाने देण्याची तरतूद आहे. जी घटक राज्ये आर्थिक अडचणीत असतील त्यांना मदत व्हावी हा त्यामधील उद्देश आहे, परंतु या अनुदान व कर्ज यांचा वापर अशारितीने झालेला आहे की, केंद्र सरकारचे राज्यांवर पूर्ण वर्चस्व निर्माण झालेले आहे. त्यामुळे घटक राज्ये केंद्राच्या नियंत्रणाखाली आलेली आहेत. प्रत्येक बाबतीत केंद्राकडे पाहण्याची प्रवृत्ती त्यांच्यात निर्माण झालेली आहे. राज्य सरकारे भांडवली खर्चासाठी नव्हे तर चालू खर्चासाठीही केंद्रावर अवलंबून आहेत. अनुदानाबाबत निश्चित धोरणाचा अभाव, राज्याची वारंवार साहाय्यासाठी मागणी यामुळे केंद्र व राज्यांचे परस्पर संबंध सावकार - कर्जदार या स्वरूपाचे आहेत.

6) अर्थव्यवस्था

भारताच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत प्रादेशिक असमतोल मोठ्या प्रमाणात निर्माण झाला आहे. भारताच्या निरनिराळ्या प्रदेशातील आर्थिक विषमता हे केंद्र आणि राज्यांच्या संघर्षाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. केंद्र सरकारच्या धोरणामुळे प्रादेशिक विषमता वाढली असल्याचा आरोप मागासलेली राज्ये करतात. ही विषमता दूर करण्यासाठी प्रयत्न केंद्राने केलेला नाही. मागास राज्यांना आर्थिक विकासाचा सुत्रबद्ध कार्यक्रम केंद्राने आखला नाही. अयोग्य परवाना धोरणामुळे प्रगत राज्यांचे केंद्राशी संबंध दुरावू लागले आहेत. त्यांनी केंद्राकडे अधिक उत्पन्नाची मागणी करण्यास सुरुवात केली. केंद्र राज्य वित्तीय संघर्ष वाढीस लागला.

7) अर्थव्यवस्था

सन 1967 पर्यंत केंद्रात व बहुतेक राज्यांत काँग्रेस या एकाच पक्षाची सरकारे होती. केंद्र-राज्य तणाव फारसा नव्हता. सन 1967 पासून काही राज्यात वेगवेगळ्या पक्षांची सरकारे अधिकारावर आल्याने केंद्र-राज्य संबंध बिघडू लागले. प्रादेशिक व साम्यवादी पक्षांना केंद्राचे अनाटायी वर्चस्व मंजूर नाही. राज्यांनी पूर्ण वित्तीय स्वायत्तता व स्वातंत्र्य यांचा आग्रह धरणे योग्य नाही. हिमाचल प्रदेश, जम्मू काश्मीर यासारख्या लहान पण संरक्षणाच्या दृष्टीने मोक्याच्या राज्यांची भूमिका याबाबत योग्य ठरत नाही. खलिस्तानची मागणी यामुळे केंद्र - राज्य संबंधात तणाव निर्माण होतात.

8) अर्थव्यवस्था :

असामान्य परिस्थितीत वापरण्याचे अधिकार केंद्र सरकार सामान्य परिस्थितीत वापरू लागले. राज्यांच्या योजना अमान्य करणे. विरोधी पक्षांची सरकारे बडतर्फ करणे. राष्ट्रपती राजवट लागू करणे, आर्थिक अनुदाने नाकारणे इ. बाबतीत केंद्र सरकारचे धोरण पक्षपातीपणाचे आहे. बहुतेक सरकारे आर्थिकदृष्ट्या स्वयंपूर्ण नाहीत. राज्यपाल राज्याचे शासन प्रमुख म्हणून वागत नाहीत. तर केंद्र सरकारचे नोकर म्हणून काम करतात. त्यामुळे केंद्र-राज्य संघर्ष वाढतो.

9) अर्थव्यवस्था :

केंद्र सरकार आपल्या नोकरांचे पगार व भत्ते वाढविते. त्यामुळे राज्यांनाही तसे करणे भाग पडते. त्यामुळे राज्ये अडचणीत येतात. केंद्र सरकार पेट्रोल व कोळशाचे दर वाढविते. त्यामुळे राज्य परिवहन महामंडळे, वीज मंडळे तोट्यात जातात. बसभाडे व वीजदरात वाढ केल्यास राज्य सरकारांना तीव्र आंदोलनाला तोंड द्यावे लागते. केंद्र-राज्य यामधील संघर्ष वाढीस लागतो.

8.7 अर्थव्यवस्था :

भारतीय राज्य घटनेच्या 280 (1) या कलमानुसार राष्ट्रपतीची 13 नोव्हें. 2007 रोजी केंद्रीय वित्त सचिव डॉ. विजय ल. केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली 13 व्या वित्त आयोगाची नियुक्ती केली. या आयोगाच्या सदस्यांमध्ये बि. के. चतुर्वेदी, डॉ. इंदीरा राजारामन, डॉ. अबू सालेह शरिफ व प्रा. अतुल शर्मा या चार सदस्यांचा समावेश आहे. आर. सुमित बोस हे आयोगाचे सचिव म्हणून होते. तेराव्या आयोगाने 30 डिसेंबर 2009 ला आपला अहवाल राष्ट्रपतीला सादर केला.

वित्त आयोग हे एक सवैधानिक मंडळ आहे. केंद्रीय कर महसुलाचे केंद्र सरकार व राज्य सरकारमध्ये वाटप करणे, राज्यांमध्ये कर उत्पन्नाचे वाटप करणे व त्या संबंधी निकष ठरविणे, राज्याला अनुदान देण्याविषयी शिफारशी करणे, पंचायती

आणि नगरपालिका यांना उत्पन्नाची साधने देण्यासाठी राज्यांना मदत करणे तसेच केंद्र व राज्य यांच्यात सहकार्य निर्माण करण्यासाठी वित्त आयोगाची नियुक्ती केली आहे.

तसेच सन 2005 ते 2010 या कालातील केंद्र व राज्य सरकारच्या आर्थिक स्थितीचा (साधनाचा) आढावा घेणे प्रामुख्याने राज्याचे कर्जाचे एकत्रीकरण करून कर्ज कमी करण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांचा आढावा घेणे. केंद्राने कर्जाबाबत 12 व्या वित्त आयोगाने केलेल्या उपाय योजनेबाबत जे काम केले आहे त्याचा आढावा घेणे तसेच समान व स्थिर आर्थिक वाढीसाठी टिकाऊ वित्तीय वातावरण निर्माण करण्यासाठी उपाय सुचविणे. वस्तु व सेवा कर GST जो 1 एप्रिल 2010 ते 31 मार्च 2015 या कालावधीसाठी लागू करण्यात येणार आहेत.

Zdr Anhzo: भारतात सद्यः परिस्थितीत काही नवीन आव्हाने उभी राहिली आहेत. शहरीकरण, खेड्यातील सुधारणा, माहिती व तंत्रज्ञानामुळे सामुहिक अपेक्षा - सार्वजनिक वस्तु आणि गुणात्मक वस्तुंच्या मागणीत झालेली वाढ वगैरेंमुळे टिकाऊ विकासाची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. देशाची लोकसंख्या व तरुण वर्गाला आर्थिक प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी मानवी साधन सामुग्रीत गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. विशेषतः शिक्षण व सार्वजनिक आरोग्य या घटकात विशेष गुंतवणुकीची आवश्यकता आहे.

वित्तीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन (FRBM) या निकषानुसार सन 2005 ते 2010 या कालात केंद्र व राज्य सरकारचे कर्ज - स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर (Debt GDP Ratio) 82% आहे. 12 वित्त आयोगाने हे गुणोत्तर 75% असावे असे म्हटले होते. त्यापेक्षा हे गुणोत्तर जास्त आहे. 13 व्या वित्त आयोगाला 2012 ते 2015 पर्यंत ते राज्यांचे 68% पर्यंत तर केंद्राचे 45% पर्यंत कमी करावयाचे आहे.

1) 2010-11 ते 2014-15 या दिलेल्या कालावधीत केंद्रीय राज्यांना वाटावयाच्या निव्वळ रकमेतील निव्वळ वाटा प्रत्येक वर्षात 32% असावा अशी शिफारस तेराव्या वित्त आयोगाने केलेली आहे. आतापर्यंत तो 30.5% इतका होता.

केंद्रीय कराचा राज्य वाटावयाच्या निव्वळ रकमेतील निव्वळ वाटा प्रत्येक वर्षात 32% राज्यांना दिला जाईल आणि हे प्रत्येक राज्यात होणारे वाटप पुढील तक्त्यात दाखविले आहे.

HSuMarA[unhUandQa

A.Hs	{ZHS	12 d[dlmAnfm	13 d[dlmAnfm
	(^m)	(^m) Q:6	
1)	लोकसंख्या	25.00	25.00
2)	क्षेत्रफळ	10.00	10.00
3)	आर्थिक क्षमता	50.00	47.25
4)	वित्तीय शिस्त	7.5	17.5
5)	कर गोळा करण्याचा प्रयत्न	7.5	17.5
	एकूण	100	100

संदर्भ - प्रतियोगीता दर्पण - सामान्य अध्ययन भारतीय अर्थव्यवस्था 2012

1) **करावळी**

13 व्या वित्त आयोगाच्या मते राज्य सरकारांना लोकसंख्या या घटकावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो. 12 व्या वित्त आयोगाने केंद्रीय करांचे वाटप करण्यासाठी लोकसंख्येला दिलेला 25% भार 13 व्या वित्त आयोगाने कायम ठेवला.

2) **राज्यांच्या क्षेत्रफळासाठी** :

13 व्या वित्त आयोगाने राज्यांच्या क्षेत्रफळासाठी 12 व्या वित्त आयोगाप्रमाणे 10% भार दिला. तसेच ज्या राज्यांचे क्षेत्रफळ देशातल्या एकूण क्षेत्रफळाच्या 2% पेक्षा कमी आहे त्यांना केंद्रीय कर वाटपात 2% वाटा द्यावा असे म्हटले. ही राज्ये गोवा, हिमाचल प्रदेश, हरियाना, पंजाब, केरळ, मनिपूर, मेघालय, मिझोराम, नागलँड, सिक्कीम, त्रिपूरा व उत्तरांचल ही होत. इतर राज्यांसाठी वरची मर्यादा निश्चीत करण्यात आली नाही.

3) **आर्थिक क्षमता** :

13 व्या वित्त आयोगाने आर्थिक क्षमता अंतर यासाठी 47.50% भार दिला. 12 व्या वित्त आयोगाने तो 50% भार होता.

राज्या राज्या मधील उत्पन्न अंतर ठरविण्यासाठी 12 व्या वित्त आयोगाने दरडोई उत्पन्न निकष वापरला. विविध राज्यांमधील आर्थिक अंतर दरडोई राज्य उत्पन्नातील फरकावरून ठरविले जाते. विविध राज्यांच्या वित्तीय क्षमता मधील अंतर एकत्र सरासरी व दरडोई स्थूल राज्य उत्पन्न गुणोत्तर हा निकष 12 व्या वित्त आयोगाने वापरला होता. त्याऐवजी 13 व्या वित्त आयोगाने राज्यांची कर क्षमता मोजण्यासाठी वेगवेगळ्या सरासरी कर दरडोई स्थूल.....

4) **आर्थिक शिस्त (Fiscal Discipline):**

12 व्या वित्त आयोगाने वित्तीय शिस्तीला 7.5% व कर गोळा करण्याच्या प्रयत्नाला 7.5% भार दिला होता. या दोन घटकांना मिळून 15% भार दिला होता.

13 व्या वित्त आयोगाने आर्थिक शिस्त व कर गोळा करण्याचे प्रयत्न या दोन्ही घटकांना वेगवेगळा भार न देता एकत्रित 17.5% भार दिला.

अशाप्रकारे लोकसंख्या, राज्याचे क्षेत्रफळ, आर्थिक क्षमता अंतर व आर्थिक शिस्त या निकषाद्वारे कराचे राज्यांना वाटप व्हावे अशी शिफारस केली. त्याद्वारे प्रत्येक राज्यात केंद्राकडून किती वाटा मिळणार होता ते पुढील तक्त्यात दाखविले आहे. केंद्रीय करातील राज्यांना मिळणारा वाटा पुढीलप्रमाणे -

क्र. सं.	राज्य	12 व्या वित्त आयोगाने	13 व्या वित्त आयोगाने
1	आंध्र प्रदेश	6.937	7.047
2	अरुणाचल प्रदेश	0.328	0.332
3	आसाम	3.628	3.685
4	बिहार	10.917	11.089
5	छत्तीसगड	2.470	2.509
6	गोवा	0.266	0.270
7	गुजरात	3.041	3.089
8	हरियाना	1.048	1.064

9	हिमाचल प्रदेश	0.781	0.793
10	जम्मू आणि काश्मिर	1.551	0.0
11	झारखंड	2.802	2.846
12	कर्नाटक	4.328	4.397
13	केरळ	2.341	2.378
14	मध्यप्रदेश	7.20	7.232
15	महाराष्ट्र	5.199	5.281
16	मणीपूर	0.451	0.458
17	मेघालय	0.408	0.415
18	मिझोराम	0.269	0.273
19	नागालँड	0.314	0.318
20	ओरिसा	4.799	4.855
21	पंजाब	1.389	1.411
22	राजस्थान	5.853	5.945
23	सिक्किम	0.239	0.243
24	तामीळनाडू	4.969	5.047
25	त्रिपूरा	0.511	0.519
26	उत्तर प्रदेश	19.677	19.987
27	उत्तराखंड	1.120	1.138
28	पश्चिम बंगाल	7.264	7.379
	सर्व राज्य	100.000	100.000

स्तोत्र : Thirteenth Finance Commission Report P. 4

वरील तक्ता क्र. 2 मध्ये 13 व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्यांना केंद्रीय करात मिळालेला वाटा दर्शविलेला आहे. त्यामध्ये सर्वात जास्त वाटा उत्तर प्रदेशाला 19.677% तर सर्वात कमी वाटा सिक्कीम राज्याला मिळाला आहे.

- 2) 13 व्या वित्त आयोगाने केंद्र सरकारच्या महसुली खात्यावरील उत्पन्न वाटपाचा विचार केला. महसुली खात्यावरील एकूण स्थानांतर वरील सुचक (Indicative) कमाल मर्यादा केंद्राच्या स्थूल महसुली प्रांतीय 39.5% असावी.
- 3) 13 व्या वित्त आयोगाने सेवा कराद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा समावेश विभाजित रकमेत (Divisible pool) केला. सेवा कर सरकार बसविते त्याचे वाटप लोकसभेने ठरविलेल्या तत्त्वानुसार केले जाईल असे म्हटले. वस्तू व सेवाकराद्वारे (GST) एखाद्या राज्यात जेवढे उत्पन्न केंद्र सरकारला मिळालेले असेल त्यापेक्षा त्या राज्यांचा वस्तू व

- सेवा करातील वाटा कमी नसावा. 12 व्या वित्त आयोगाची ही शिफारस 13 व्या वित्त आयोगाने जशीच्या तशी मान्य केली.
- 4) केंद्र सरकारला सेस व अधिभाराद्वारे जे उत्पन्न मिळते त्याचा समावेश विभाजित उत्पन्नात (Divisible pool) करावा ही राज्यांची मागणी मान्य केली नाही.
  - 5) केंद्र सरकारने दिर्घकालीन व कायम स्वरूपाचे शुन्य महसुली तुट असावे. सरकारने कर्ज उभारणी केवळ गुंतवणुकीच्या हेतुने करावी. उपभोग खर्चाच्या सर्व बाबीतील खर्च चालू प्राप्तीतून केला जावा. केंद्राची महसुली तुट प्रगतीशीलपणे कमी करावी व नाहिशी करावी आणि 2014-15 मध्ये महसुली शिल्लक अस्तित्वात यावी.
  - 6) राजकोषीय सुधारणा प्रक्रीयेच्या मुख्य मागण्यासाठी केंद्राने स्वतंत्र परिक्षण यंत्रणा उभारावी.
  - 7) बाजाराकडून कर्ज घेणे शक्य नसलेल्या राजकोषीय दृष्ट्या दुर्बल राज्यांना केंद्र सरकारकडून कर्ज उभारण्याची सोय उपलब्ध असावी.
  - 8) स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी (Local bodies) 2010-15 या कालावधीत 87,519 कोटी रुपये अनुदानाची शिफारस केली आहे.
  - 9) रॉयल्टी पासून राज्य सरकारला मिळणारे उत्पन्न वाढत असल्याने राज्याने ज्या स्थानीक संस्थांच्या कार्यक्षेत्राकडून हे उत्पन्न मिळविले आहे त्यांना त्या उत्पन्नातील हिस्सा द्यावा.
  - 10) राष्ट्रीय आपत्ती आकस्मिकता निधी (National Calamity Constingency Fund - NCCF) राष्ट्रीय अरिष्ट प्रतिसाद निधीत (National Disaster Response Fund - NDRF) सामील करावा त्याचप्रमाणे आपली सहाय्य निधी (Calamity Relief Fund - CRF) त्या त्या राज्याच्या राज्य अरिष्ट प्रतिसाद निधीत (State Disaster Response Fund - SDRFS) सामील करावा. राज्य अरिष्ट प्रतिसाद निधीच्या वर्गणीतील केंद्र व राज्याचा वाटा सर्वसाधारण वर्गातील राज्यांच्या बाबतीत 75:25 आणि विशेष वर्गातील राज्यांच्या बाबतीत 90:10 असावा.
  - 11) राज्य आपत्तती सहाय्यनिधी (CRF) आणि आपत्ती - आकस्मिकता निधी (NCCF) आणि 21 मार्च 2010 रोजी असलेली शिल्लक अनुक्रमे राज्य - अरिष्ट प्रतिसाद निधी (SDRFS) आणि राष्ट्रीय अरिष्ट प्रतिसाद निधी (NDRF) मध्ये स्थलांतरीत करावी.
  - 12) राज्य अरिष्ट प्रतिसाद निधी (SDRF) 33,581 कोटी असेल आणि तो वर दिलेल्या प्रमाणात असेल तसेच क्षमता बांधणीसाठी आणखी 525 को.रु.ची शिफारस केली आहे.
  - 13) 2010-15 या कालावधीत आठ राज्यांसाठी 51,800 कोटी रुपये एवढ्या एकूण योजनेतर महसुली अनुदानाची शिफारस केली आहे. यात अरुणाचल प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, जम्मू आणि काश्मिर, मणिपुर, मेघालय, नागालँड व त्रिपुरा या राज्याचा समावेश आहे.
  - 14) योजनेतर महसुली तुट स्थितीमुळे विशेष वर्गातील तीन राज्यांसाठी 1500 को.रु. कामगिरी (Performance) अनुदानाची शिफारस केली आहे.
  - 15) 2011-12 ते 2014-15 या चार वर्षांसाठी रस्ते व पुलांच्या देखभालीसाठीचे अनुदान म्हणून 19,930 को.रु. ची शिफारस केली आहे.
  - 16) प्राथमिक शिक्षणासाठी 2010-15 या कालावधीत 24,068 कोटी रुपये अनुदानाची शिफारस केलेली आहे.
  - 17) शिक्षण निधी हा राज्याच्या प्राथमिक शिक्षणावरील खर्चा व्यतीरिक्त आणखी जादा असेल.
  - 18) राज्याच्या विशिष्ट गरजांसाठी 27,945 को. रुपयांच्या एकूण अनुदानाची शिफारस केली आहे.
  - 19) राज्याने कोणत्याही राज्य विशिष्ट अनुदानातील निधीचा वापर जमीन संपादनासाठी करू नये.
  - 20) 2010 ते 15 या कालावधीत 5000 कोटी रुपये वन निधी (Forst Fund) म्हणून शिफारस केली आहे.
  - 21) 1 एप्रिल 2010 ते 31 मार्च 2014 या कालातील राज्यांच्या नुतनीकरणशील उर्जेच्या क्षमतेतील वाढीच्या कामगिरीवर आधारित 5000 कोटी रुपयांच्या प्रेरणा अनुदानाची शिफारस विद्युत पुरवठा करण्यासाठी तारांच्या जाळीशी संबधीत (Grid connected) नुतनीकरण उर्जेसाठी केली आहे.

- 22) 2011-12 ते 2014-15 या चार वर्षासाठी जलक्षेत्र व्यवस्थापन अनुदान (Water Sector Management Grant) म्हणून 5000 कोटी रुपये रकमेची शिफारस केली आहे.
- 23) अशाप्रकारे सहाय्यक अनुदानाच्या रुपात राज्यांना पाच वर्षासाठी एकूण 318581 कोटी रु. एवढ्या रकमेची शिफारस केलेली आहे.

Source - Thirteenth Finance Commission 2010-2015 Report Volume I Dec. 2009 P. 10

अनुदानाच्या रूपात राज्यांना पाच वर्षासाठी एकूण 318581 कोटी रु. एवढ्या रकमेची शिफारस केलेली आहे.

क्र.सं.	विवरण	अ.रु. (कोटी)
1)	स्थानीक संस्था (Local Bodies)	87,599
2)	आपत्ती सहाय्य (क्षमता बांधणी सर)	26,373
3)	हस्तांतरणोत्तर (Post Devolution) योजनेनंतर महसुली तुट	51,800
4)	कामगिरी प्रेरणा	1,500
5)	प्राथमिक शिक्षण	24,068
6)	पर्यावरण	15,000
	अ) जंगल संरक्षण	5,000
	ब) नुतनीकरणशील उर्जा	5,000
	क) जल क्षेत्र व्यवस्थापन	5,000
7)	परिणामान (Outcomes) सुधारणा	14,446
	अ) बाल मृत्यु दरात घट	5,000
	ब) न्यायदानात सुधारणा	5,000
	क) यु आयडी (UID) देण्यासाठी प्रेरणा	2,989
	ड) जिल्हा नवप्रवर्तन निधी	616
	इ) राज्य व जिल्हा पातळीवरील ..... सुधारणा	616
	फ) कर्मचारी पेन्शन माहिती आधार	225
8)	रस्ते व पुलाची देखभाल	19,930
9)	राज्य विशिष्ट	27,945
10)	'मॉडेल जी एस टी' ची अंमलबजावणी	50,000
	एकूण	3,18,581

अशाप्रकारे तेराव्या वित्त आयोगाने 2010-11 ते 2014-15 या पाच वर्षासाठी राज्यांना केंद्रीय करातील व शुल्कातील वाटा 1448096.0 कोटी रु. व सहाय्यता अनुदानाच्या रुपात 258581.00 को. रु. असे एकूण 1706677.0 को. रु. प्राप्त होतील.

अनुदानाच्या रूपात राज्यांना पाच वर्षासाठी एकूण 318581 कोटी रु. एवढ्या रकमेची शिफारस केलेली आहे.

2010-11 ते 2014-15 या दिलेल्या कालावधीत केंद्रीय करांच्या राज्यांना वाटावयाच्या निव्वळ रकमेतील राज्यांचा वाटा प्रत्येक वर्षात 32% असावा अशी शिफारस तेराव्या वित्त आयोगाने केली आहे. तसेच आयोगाने राज्यांना

अधिक सहाय्यक अनुदानाची शिफारस केली आहे. 12 व्या वित्त आयोगाच्या तुलनेत राज्यांना 136% अधिक रक्कम मिळणार आहे. राज्यांना मिळणाऱ्या हिश्यात वाढ व केंद्राच्या महसुलातील वाढ यामुळे राज्यांना अधिक रक्कम मिळणार आहे. मात्र केंद्राकडून राज्यांना मिळणाऱ्या हिश्यात राज्यांमध्ये असमानता दूर करण्यास प्राधान्य दिलेले दिसत नाही. कमी विकसीत राज्यांना कमी हिस्सा मिळणार आहे. त्यामुळे प्रादेशिक असमानता दूर करण्याचे काम अवघड होणार आहे.

असे असले तरी एकंदरीत 13 व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी एवढ्या संतुलीत आणि परिमार्जीत आहेत की कोणत्याही राज्यात किंवा केंद्रात सत्ताधारी विरोधी पक्षाकडून 13 व्या वित्त आयोगाच्या विरोधात आवाज उठविला नाही. वित्तीय राज्यसंघाचे हे यश आहे.

8.8 KQH\$arA[m]ngmZ gmJm'g' n[nd H0©0mUm (Problem of State Resource and Indebtedness)

भारतातील घटकराज्यांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या बाबतीत बऱ्याच समस्यांना तोंड द्यावे लागते. भारतीय राज्यघटनेनुसार घटक राज्यांना विविध महत्त्वाची विकास कामे नेमून दिलेली असतात. उदा. शिक्षण, आरोग्य व स्थानिक सार्वजनिक सोई व सुविधा इ. परंतु घटक राज्यांना नेमून दिलेल्या या विकासात्मक व कल्याणकारी कार्याची पूर्तता करण्यासाठी त्यांना मिळालेले वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार हे तुलनेने कमी आहेत. म्हणजेच घटक राज्यांच्या बाबतीत झालेले केंद्र व राज्य सरकारमधील विभाजन हे प्रतिकूल आहे. असे म्हणावे लागेल. त्यामुळेच राज्य घटनेमध्ये वित्त आयोगाच्या स्थापनेची व आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्राकडून घटक राज्यांना वित्तीय साधनसामग्रीच्या हस्तांतरणाची तरतूद भारतीय घटनेच्या शिल्पकारांनी करून ठेवली आहे. घटकराज्यांना केंद्रीय कर महसुलातील वाटा व अनुदाने देऊनही वित्तीय साधनसामग्रीची उणीव ही सुरुवातीपासूनच भासत राहिली आहे. याची बरीच कारणे आहेत. यामध्ये खालील कारणांचा प्रामुख्याने सहभाग होतो.

- 1) घटकराज्यांना मिळालेले वित्तीय अधिकार किंवा महसूल उभारण्याचे अधिकार हे लवचिक व उत्पादक स्वरूपाचे नाहीत.
- 2) घटक राज्यांचे स्वतःचे महसूल किंवा निधी उभारण्याचे प्रयत्न बऱ्याच अंशी कमी पडतात. उदा. घटक राज्यांना शेती उत्पन्नावर कर आकारण्याचा अधिकार असतानाही घटक राज्यांकडून तो परकीय कारणामुळे वापरला जात नाही.
- 3) घटक राज्यांकडून बऱ्याच अंशी वित्तीय साधन सामग्रीचा योग्य वापरबाबतीत निष्क्रियता दिसून येते. घटक राज्यांचे मोठे उद्योग जसे राज्य विद्युत महामंडळ, परिवहन महामंडळ, जलसिंचन योजना इ. क्षेत्रातून मोठ्या प्रमाणात वित्तीय सामग्रीचे निस्सारण होत असलेले दिसून येते.
- 4) वेळोवेळी उद्भवणाऱ्या नैसर्गिक आपत्तीमुळेही राज्यांच्या खर्चात वाढ होऊन उपलब्ध साधनसामग्री तुलनेने कमी पडते. उदा. भोपाळ गॅस दुर्घटना, दुष्काळ, फर इ.
- 5) **an[nt Anar {d[im] gmZa**

राज्य सरकारला उपलब्ध असणारी साधने अपुरी आहेत. जमीन महसूल किंवा शेतसारा यांचा वसुलीचा खर्च जास्त आहे. त्यामानाने उत्पन्न मिळत नाही. राज्य सरकारला शेती उत्पन्नावर उत्पन्न कर बसविण्याचा अधिकार आहे, परंतु अद्यापपर्यंत कोणत्याही राज्य सरकारने शेती उत्पन्नावर उत्पन्न कर आकारलेले नाहीत. विक्रीकर सोडला तर इतर राज्य सरकारची उत्पन्नाची साधने अपुरी आहेत.

6) **d[im]n0~mXim]**

राज्य सरकारची कामे ही जास्त खर्चीक आहेत. शिक्षण, आरोग्य, पाणीपुरवठा, स्थानिक रस्ते ही सर्व कामे खर्चीक आहेत. राज्यावर अधिक जबाबदाऱ्या सोपविण्यात आलेल्या आहेत. त्यामानाने मिळणारे उत्पन्न कमी आहे.

7) **C[im]P[im]n[im] d[im]a :**

संघराज्यात केंद्र सरकार व राज्य सरकारे अस्तित्वात आलेली असतात. प्रत्येक राज्यांच्या जबाबदाऱ्या त्या त्या राज्याची लोकसंख्या आणि आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीप्रमाणे निर्धारित होतात. अशा परिस्थितीत केवळ

एकाच सामान्य तत्त्वाच्या आधाराने वित्तीय साधनांचे वाटप करणे अयोग्य ठरते. उत्पन्नाची साधने वेगवेगळ्या राज्यात कशी विभागून द्यावीत ही महत्त्वाची समस्या निर्माण होते.

8) **आवश्यकता :**

घटनेनुसार केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाची साधने विपुल असतात. ती लवचिक आहेत. केंद्राला उत्पन्नाची नवीन साधने निर्माण करण्याचे अधिकार आहेत. त्यामुळे आर्थिक शक्तीचे केंद्रीकरण झाल्याचे आढळते. राज्य सरकारांना पुरेसे उत्पन्न मिळविण्यात अडचणी येतात.

9) **दमदमग' नम**

घटनेप्रमाणे केंद्र सरकारचे अधिकार राज्य सरकारांपेक्षा जास्त असल्याने केंद्राचे राज्यांवर वर्चस्व निर्माण होते. काही वेळा एकीकरणामुळे संघराज्य निर्माण झाल्यास केंद्र शासन प्रबळ राहू शकत नाही. थोडक्यात, परिस्थितीनुसार, एकाचे दुसऱ्यावर वर्चस्व निर्माण होते.

10) **अमेसगवz :**

संघराज्य पद्धतीत काही राज्ये अविकसीत तर काही विकसीत असतात. काही राज्यात उत्पादक साधनांची विपुलता आढळते तर काही राज्यात त्यांची दुर्मिळता आढळते. काही राज्यात लोकसंख्येची घनता जास्त असते तर काही राज्यात ती कमी असते. अशा स्थितीत वित्तीय साधनांचे वाटप योग्य झाले नाही तर त्यामुळे प्रादेशिक असंतुलनाची समस्या निर्माण होते.

11) **दिवगkf©**

केंद्राच्या ठिकाणी आणि राज्यात वेगवेगळी पक्षीय सरकारे असल्यास त्यांच्यात वित्तीय साधनांच्या वाटपाबद्दल मतभेद होतात. केंद्र राज्य संघर्षात वाढ होते.

वरील प्रकारच्या कारणामुळे घटक राज्यांच्या वित्तीय समस्या बिकट झालेली आहे व त्यामुळे घटकराज्यांना कर्ज व वित्तीय साधनसामुग्री आहे. त्यामुळे घटक राज्यांना कर्ज व वित्तीय साधनसामुग्री उभारण्यासाठी केंद्रावर अवलंबून राहावे लागले आहे.

सध्या भारतीय घटक राज्यांची घेतलेली कर्जे खालील प्रकारात मोडतात.

1) **आजवह©(Internal Debt) :** (अ) बाजार कर्जे आणि कर्ज रोखे (ब) रिझर्व्ह बँकेकडून घेतलेली अर्थोपाय कर्जे (Way and Means Advances) आणि अधिकर्ष सवलत (क) व्यापारी बँका व वित्तीय संस्थांकडून घेतलेली कर्जे.

2) **हडगाससz कुकरह©:** (अ) योजना कर्जे (ब) योजनाबाह्य अथवा बिगर योजना कर्जे.

3) **{zdh {Zyr B :** घटकराज्यांना उपलब्ध असणारे वरील सर्व मार्ग हे देशांतर्गत आहेत. याचे महत्त्वाचे कारण घटकराज्यांना देशाबाहेरून कर्ज उभारण्याची परवानगी भारतीय घटनेनुसार दिलेली नाहीत. खालील कोष्टकावरून भारतीय घटकराज्याची कर्ज विषयक स्थिती दिसून येते.

HS&HS
KQHS&M HOG&f HS&W

àHS&	'mP {hY}IAI og (HS& é.)		
	1961	1971	1999 (अंदाजे)
1) अंतर्गत कर्ज	590	1850	72,540
2) केंद्र सरकारने दिलेली कर्जे	2020	6360	2,02,080
3) निर्वाह निधी	130	540	61,750
एकूण	130	8750	3,36,370

Source - Indian Economy (1999) Dutt and Sundaram - P.P. 852

वरील कोष्टकावरून खालील महत्वाच्या बाबी लक्षात येतात.

- 1) घटकराज्याचे एकूण कर्जे 1961 च्या मार्ग अखेरीस 2740 कोटी रुपये होते ते 1999 च्या अखेरीस वाढून 3,36,370 कोटी रु. इतके झाले. घटकराज्याच्या एकूण कर्जाचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाशी (GDP) असलेले प्रमाण हे सध्या 20 टक्क्यांच्या जवळपास आहे.
- 2) घटक राज्याच्या एकूण कर्जापैकी जवळपास 60 टक्के कर्जे ही केंद्र सरकारकडून घेतलेली आहेत. हे प्रमाण 1961 मध्ये 74 टक्के होते. ते 1999 मध्ये 60 टक्के इतके कमी झाले आहे.
- 3) घटक राज्याचे अंतर्गत कर्ज 1961 मध्ये 17 टक्के होते. ते वाढून 1999 मध्ये 21 टक्के इतके वाढले आहे.

A{YHS&gdc VmKQHS&M HS& A{V&S dma :

रिझर्व्ह बँक अक्ट 1934 विभाग 17 (5) अंतर्गत रिझर्व्ह बँक घटक राज्यांना अर्थोपाय कर्जे (Way and Means Advance) देत असते. ही कर्जे फक्त तीन महिन्यासाठी असून कर्जाच्या रकमेवरही मर्यादा घातलेल्या आहेत. ही कर्जे प्रामुख्याने साधारण अर्थोपाय कर्जे व विशेष अर्थोपाय कर्जे अशा दोन प्रकारे दिली जातात.

घटकराज्ये अधिकारात नसतानाही या कर्जाचा अतिरेकी वापर करताना दिसतात. म्हणजेच एकीकडे कर्ज रकमेच्या मर्यादितपेक्षा जास्त कर्ज घेतले जाते व बऱ्याच वेळा हे कर्ज मुदतीत म्हणजे तीन महिन्यात परत केले जात नाही. त्यामुळे या कर्जाद्वारे घटक राज्यांना मिळालेल्या अतिरिक्त रकमेलाच अधिकर्षक सवलत असे म्हटले जाते. वास्तवतः अधिकर्षक सवलत घटक राज्यांना उपलब्ध करून घ्यावी असे रिझर्व्ह बँकेवर बंधन नाही. अधिकर्षक सवलतीचा घटकराज्याकडून होणारा अतिरेकी वापर हा प्रामुख्याने घटक राज्यांच्या अलवचिक व अनुत्पादक वित्तीय साधनामुळे झालेला दिसतो.

अशा प्रकारची घटक राज्याची अधिकर्षक कर्जे ही केंद्र सरकारकडून वित्तीय सहाय्य घेऊन भागविली जातात. त्यामुळे रिझर्व्ह बँकेने राज्यांना दिलेली कर्जे ही नंतर केंद्र सरकारने राज्यांना दिलेली कर्जे बनतात. घटकराज्यांनी रिझर्व्ह बँकेकडून घेतलेल्या कर्जांसाठी केंद्र सरकारने दिलेल्या या वित्तीय सहाय्यामुळे एका अर्थाने तुटीचा अर्थभरणा केल्यासारखेच होते. याचा परिणाम मुद्रेच्या पुर्वठ्यात वाढ होऊन किंमत पातळीत वाढ होण्यात होतो.

केंद्र सरकारने व रिझर्व्ह बँकेने वेळोवेळी घटकराज्याकडून अधिकर्षक सवलतीचा अतिरेकी वापर केला जाणार नाही यासाठी काळजी घेतली जात आहे. तरीही ही समस्या पूर्णपणे संपुष्टात आलेली नाही.

अधिकर्षक सवलतीच्या अतिरेकी वापराचा संबंध हा घटक राज्यांच्या उपलब्ध वित्तीय साधनांच्या वापराशी आहे. या संदर्भात, प्रामुख्याने घटक राज्यांनी त्याचे मोठमोठे उपक्रम जसे राज्य विद्युत महामंडळ, परिवहन महामंडळ व विविध जलसिंचन योजना या कार्यक्षमता व लाभता या तत्त्वावर राबविल्या पाहिजेत.

8.9 नवराजस्थानां विविधता

संघीय राजकोषीय व्यवस्थेच्या रचनेत केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्या प्रमाणेच स्थानिक सरकार देखील तितकीच महत्वाची भूमिका पार पाडत असते. लोकशाही व्यवस्थेचे एक महत्वाचे अंग म्हणून स्थानिक स्वराज्य संस्था ओळखल्या जातात. स्थानिक प्रश्नांची सोडवणूक स्थानिक पातळीवर होण्यास ही व्यवस्था उपयुक्त आहे.

स्थानिक वित्तीय व्यवस्थेत स्थानिक सरकारांच्या उत्पन्न व खर्चाचा व त्या संबंधित बाबींचा अभ्यास केला जातो. तसेच स्थानिक सरकार व राज्य सरकार यांच्या आंतर संबंधाचाही यामध्ये अभ्यास केला जातो. स्थानिक राजकोषीय व्यवस्थेत पुढील स्थानिक स्वराज्य संस्था समाविष्ट होतात.

- अ) ग्रामपंचायती
- आ) पंचायत समित्या
- इ) जिल्हा परिषदा
- ई) नगर पालिका
- उ) महानगर पालिका

नवराजस्थानां विविधता (Problem of Local Finance)

(Problem of Local Finance)

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्यावर सोपविलेली कार्ये आणि त्यांना दिलेले उत्पन्नाचे मार्ग यांच्यामध्ये असमतोल दिसतो. यामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थाकडे सोपविलेली कार्ये अधिक व वाढत जाणारी आहेत तर उत्पन्न मात्र अल्प प्रमाणातील व स्थिर किंवा अलवचिक स्वरूपाचे आहे. यातून स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे राज्य सरकारवरील परावलंबीत्व वाढत आहे. स्थानिक उत्पन्न आणि स्थानिक गरजा यांच्यातील असमतोलाचे प्रमाण त्या प्रदेशाच्या एकूण आर्थिक परिस्थितीशी जोडलेले असते. तो प्रदेश जेवढा गरीब तेवढ्या त्याच्या गरजा जास्त असतात.

अशा तुटपुंज्या - उत्पन्नात अनेक महत्वाच्या गरजा पूर्ण करण्याची तारेवरील कसरत स्थानिक स्वराज्य संस्थांना करावी लागते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बाबतीत अनेक वित्तीय समस्या निर्माण होतात ते पुढीलप्रमाणे -

1) निम्न उत्पन्न:

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना जी उत्पन्न साधने कायदानुसार प्राप्त झालेली आहेत ती त्यांच्या कार्याच्या व्यापाच्या तुलनेत पुरेसे उत्पन्न प्राप्त करून देऊ शकत नाही. नागरी विकासाची कार्ये मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक स्वराज्य संस्थाना करावी लागतात. शहराच्या व खेड्याच्या विकासाची जबाबदारी त्या क्षेत्रातील नगरपरिषद वा ग्रामपंचायतीवर असते. स्थानीय स्तरावर लोकांची करण्यायोग्यता कमी असते. याशिवाय स्थानिक क्षेत्रात वसुली करणारे आणि वसुली ज्यांच्याकडून करण्यात येते अशी जनता यांचे संबंध अतिशय सलोख्याचे असल्यामुळे त्यांच्यावर कडक कारवाई होणे जवळजवळ अशक्य असते. त्यामुळे स्थानिक साधनांपासून आवश्यक तितके उत्पन्न स्थानिक स्वराज्य संस्थाना प्राप्त करता येत नाही. इतकेच नव्हे तर उत्पन्न साधनात कार्ये आणि जबाबदारीच्या वाढीनुसार वाढ करण्यात येत नाही. त्यामुळे गरजेच्या वेळी जास्त उत्पन्न प्राप्त करण्यात येत नाही. त्यामुळे गरजेच्या वेळी जास्त उत्पन्न प्राप्त होऊ शकत नाही. एकंदरीत उत्पन्नाची साधने अपर्याप्त अलवचिक स्वरूपाची असतात.

2) निम्न परावलंबीत्व:

वित्तीय परावलंबीत्व हा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बाबतीत महत्वाचा प्रश्न आहे. वित्तीय साधने कमी असल्यामुळे आपल्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी राज्य शासनावर किंवा इतर वित्तीय संस्थांवर अवलंबून रहावे

लागते. स्थानिक स्वराज्य संस्थाची परतफेडीची क्षमता यथातथाच असल्यामुळे वित्तीय संस्थाकडून कर्ज मिळणे कठीण असते. स्थानिक क्षेत्रातील लोकांना जोपर्यंत आपल्या क्षेत्रातील संस्थेच्या कार्याबद्दल खात्री निर्माण होत नाही तोपर्यंत देणग्या मिळणे अशक्य आहे. थोडक्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे वित्तीय परावलम्बन ही महत्त्वाची बाब आहे.

3) निष्पत्ती (Conclusion)

स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या बाबतीत विभिन्न प्रकारची विषमता आढळते. ही विषमता स्थानिक क्षेत्राचा आकार, लोकसंख्या, मालमत्ता, व्यापार, लोकांचे उत्पन्न, त्यांची करदेय क्षमता, अभिरुची, जागरूकता, प्रवृत्ती, राजकारण या अनेक बाबतीत असते. सारख्या लोकसंख्येची काही ठिकाणे जास्त श्रीमंत तर काही ठिकाणे गरीब असतात. काही ठिकाणच्या लोकांमध्ये क्षेत्रीय सुधारणा करण्याची प्रवृत्ती तर काही ठिकाणी या प्रवृत्तीचा अभाव असतो. परिणामतः सारख्या लोकसंख्येची किंवा सारख्या आकाराची शहरे व खेडी आर्थिक बाबतीत विषम स्वरूपाची असतात. ज्या स्थानिक क्षेत्रात गावाबद्दल प्रेम व जिन्हाळा त्या गावांचा जलद विकास होतो. तर इतर गावाचा विकास मंदावतो. ही विषमता स्थानिक वित्त व्यवस्थेतील महत्त्वाची समस्या आहे. त्यामुळे असंतुलन निर्माण होते.

4) निष्पत्ती (Conclusion) :

वित्तीय व्यवस्थापन हे एक शास्त्र आहे. आलेले उत्पन्न योग्यरितीने खर्च होण्यासाठी कार्यक्षमता महत्त्वाची बाब आहे. लोकांना महत्तम सामाजिक लाभ मिळेल अशा पद्धतीने स्थानिक स्वराज्य संस्थानी खर्च करणे जरूरी असते. वित्त प्रशासन वा व्यवस्थापन (Financial Management) अकार्यक्ष लोकांच्या हाती सार्वजनिक उपयोगिता सेवांच्या निर्मितीचा प्रति एकक खर्च वाढत जातो किंवा सेवांचा दर्जा घसरत असतो. वित्तीय व्यवस्थापन योग्य प्रकारे होण्यासाठी कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षणाची आवश्यकता असते. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांचा अभाव असतो. वित्तीय प्रशासनाची पुरेशी माहिती त्यांना नसते. त्यामुळे स्थानिक वित्त व्यवस्थेत वित्तीय व्यवस्थापनाची समस्या निर्माण होते.

5) निष्पत्ती (Conclusion)

अलीकडच्या काळात विभिन्न प्रकारची स्थानिक क्षेत्राच्या विकासाची कार्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे देण्यात आलेली आहेत. ही विकास कार्ये पार पाडण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना देखील तुटीची अंदाजपत्रक केंद्रिय स्तरावर उत्तम मानले जात असले तरी प्रादेशिक व स्थानिक स्तरांवर ते इष्ट नसते. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा कर्जबाजारीपणा अधिक वाढत असतो. एकंदरीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांची साधने अपर्याप्त आणि अलवचिक असल्यामुळे तुट भरून काढण्यासाठी कर्जाचा आधार घ्यावा लागतो. हे कर्ज विकास खर्चांमुळे प्रतिवर्ष वाढत जाण्याची शक्यता निर्माण होते. अशा रितीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांसमोर वित्तीय बाबतीत अनेक समस्या निर्माण होतात.

8.10 स्थानिक स्वराज्य संस्थांना संघराज्यीय व राज्यीय संस्थांकडून वित्त साधने देणे (Transfer of Resource from Union and States to Local Bodies)

(Transfer of Resource from Union and States to Local Bodies)

संघराज्यीय व्यवस्थेमध्ये आर्थिक विकास व महत्तम कल्याण साध्य करण्यासाठी शासन हे एकापेक्षा जास्त स्तरावर कार्यरत असते. संघराज्यीय शासन व्यवस्थेमध्ये जास्त स्तरांवर कार्यरत असते. संघराज्यीय शासन व्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकार केंद्र पातळीवर, राज्य सरकारे राज्य पातळीवर व स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थानिक पातळीवर कार्यरत असल्याचे दिसते.

या अगोदरच्या अभ्यासामध्ये आपण पाहिले की भारतीय शासनव्यवस्था ही त्रिस्तरीय संघराज्यीय शासनव्यवस्था आहे. 26 जानेवारी 1950 साली अस्तित्वात आलेल्या भारतीय राज्य घटनेत केंद्र व राज्य सरकारांनी पाड पाडावयाची विविध कार्ये, जबाबदाऱ्या व ही कार्ये व जबाबदाऱ्या पार पाडण्यासाठी आवश्यक वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे

अधिकार यांचे विभाजन केले आहे. केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये झालेल्या या विभाजनावरून असे लक्षात येते की, वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याच्या अधिकाराचे केंद्रीकरण केंद्र पातळीवर झाले असून विविध विकासात्मक व कल्याणकारी कार्यांचे व जबाबदाऱ्यांचे केंद्रीकरण याच पातळीवर झालेले आहे. त्यामुळे एक प्रकारचा वित्तीय असमतोल निर्माण झालेला दिसतो. राज्य सरकारांना नेमून दिलेली कार्ये व जबाबदाऱ्या या त्यांना मिळालेल्या वित्तीय अधिकाऱ्यांच्या तुलनेने जास्त आहेत. त्यामुळे घटक राज्यांना वित्तीय साधनसामुग्रीची समस्या भेडसावत आहे. भारतीय राज्य घटनेनुसार घटक राज्यांची वित्तीय साधनसामुग्रीची समस्या दूर करण्यासाठी केंद्राकडून घटक राज्यांना वित्तीय सामुग्रीचे हस्तांतरण केले जाते. हे हस्तांतरण वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार व कर महसुलातील सहभाग, अनुदाने व कर्जे या स्वरूपात केले जाते. भारताने आर्थिक नियोजनाचा अवलंब केल्यापासून आतापर्यंत 13 वित्त आयोग स्थान झालेले असून त्या आयोगांनी विशिष्ट कालखंडासाठी वित्तीय हस्तांतरणाबाबत केलेल्या शिफारशी आपण या अगोदर अभ्यासल्या आहेत.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आपल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करण्यास उत्पन्नाची आवश्यकता असते. असे उत्पन्न त्यांना पुढील मार्गाद्वारे उपलब्ध होते.

1) **HS&ClnP (Taxation):**

स्थानिक स्वराज्य संस्थाना काही कर आकारता येतात. हे कर राज्य सरकारने त्यांना हस्तांतरीत केलेले असल्याने अशा कर उत्पन्न मार्गात विविध राज्यांत भिन्नता दिसते. राज्य सरकारच्या अखत्यारीतील कर हे घटनेच्या राज्य सूचीत असतात. राज्य सरकार स्थानिक संस्थाना हे कर आकारण्याचे, वसूल करण्याचे आणि ते उत्पन्न स्थानिक कार्यास वापरण्याची परवानगी देते.

स्थानिक स्वराज्य संस्थाना पुढील प्रकारचे कर उत्पन्न मिळते.

- अ) जमीन व इमारतीवरील कर (मालमत्ता कर)
- ब) जकात
- क) जनावरे व बोटहीवरील, नावेवरील कर
- ड) वाहन कर
- इ) व्यवसाय, व्यापार, रोजगार कर
- ई) जाहिरात कर (वृत्तपत्रातील सोडून)

2) **HS&M gh^nl (Share of Tax):**

राज्य सरकारमार्फत संकलित केल्या जाणाऱ्या कर उत्पन्नातील काही भाग स्थानिक सरकारांना दिला जातो. अर्थात अशा प्रकारच्या सहभागी करांचे प्रमाण अल्प आहे. ज्या करात ग्रामपंचायतींना किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सहभाग दिला जातो ते कर पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) मोटार वाहन कर
- २) जमीन महसूल
- ३) करमणूक कर

वरील कर राज्य सरकार बसविते, वसूल करते, परंतु महसूल मात्र काही प्रमाणात स्थानिक संस्थाना देते.

3) **ghud[HS&AZNzQ(Grants in Aid):**

स्थानिक स्वराज्य संस्थाना त्यांना दिलेल्या उत्पन्नाच्या मागपेक्षा खर्च अधिक प्रमाणात करावा लागतो. त्यामुळेच सहाय्यक अनुदाने महत्त्वाची ठरतात. स्थानिक स्वराज्य संस्थाना उपलब्ध होणाऱ्या एकूण निधीमध्ये साहाय्यक अनुदानांचा वाटा मोठा असतो. अशा अनुदानामुळेच अनेक कार्ये समाधानकारकपणे पूर्ण करणे शक्य होते.

साहाय्यक अनुदाने ही पुढील कारणांसाठी दिली जातात.

- अ) पाणी पुरवठा, सांडपाणी व्यवस्था यांच्या भांडवली खर्चासाठी.
- ब) प्राथमिक शाळांसाठी.
- क) माध्यमिक शाळा, आरोग्य केंद्रे यांच्याकरिता.

- ड) सार्वजनिक आरोग्य, मलेरिया नियंत्रण, अन्य साथीच्या रोगांचे निवारण इ.
- इ) कर्मचाऱ्यांचा महागाई भत्ता देणेसाठी.
- ई) काही अधिकाऱ्यांचे वेतन देण्यासाठी (इंजिनियर, आरोग्य अधिकारी)

या ठिकाणी लक्षात घेण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट अशी की भारताने त्रिस्तरीय संघराज्य व्यवस्था स्वीकारली असून भारतीय राज्यघटनेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (Local Bodies) कार्याबाबत अथवा त्यांच्या वित्तीय अधिकाराबाबत कोणतीही तरतूद अलीकडच्या काळापर्यंत नव्हती. 1992 साली 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती करून स्थानिक स्वराज्य संस्थाना कार्ये व वित्तीय अधिकार यांचे हस्तांतरण करणे प्रत्येक घटकराज्यावर बंधनकारक करण्यात आले.

73rd and 74th Constitutional Amendment :

(73rd and 74th Constitutional Amendment and State Finance Commission)

1992 मध्ये करण्यात आलेल्या 73 व्या व 74 व्या घटनादुरुस्ती पर्यंत स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार प्रामुख्याने संबंधित घटक राज्यांच्या मज्जीवर अवलंबून होते. याचाच अर्थ, जबाबदाऱ्या व वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार याविषयी भारतीय राज्यघटनेत कोणतीच तरतूद नव्हती. त्यामुळेच प्रत्येक घटकराज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व वित्तीय अधिकार हे त्या संबंधित राज्याने ठरविलेले असत.

राज्यघटनेत स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व वित्तीय अधिकार याविषयी तरतूद नसल्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांची वित्तीय स्थिती ही फारशी बरी नव्हती. काही स्थानिक करावर (मालमत्ता ..... व राज्याकडून दिल्या जाणाऱ्या अनुदानावरच स्थानिक स्वराज्य संस्थांची विकास कार्ये करण्याची कुवत अवलंबून होती. त्यामुळे वित्तीय साधनसामग्रीची समस्या संस्थानाही भेडसावत आली आहे. बदलत्या काळाबरोबर स्थानिक स्वराज्य संस्थांची कार्ये व जबाबदाऱ्या वाढल्या आहेत, पण त्यांना विविध मार्गांनी मिळणारे उत्पन्न मात्र फारसे वाढलेले नाही. त्यामुळे विविध स्थानिक समस्या (उदा. रस्ते, पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न, आरोग्य सुविधा इ.) योग्य रीतीने सोडविण्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थाना यश आलेले दिसत नाही.

भारत सरकारने 1992 मध्ये भारतीय राज्यघटनेमध्ये दोन महत्त्वाच्या दुरुस्ती केल्या. या दुरुस्त्या 73 वी व 74 वी घटना दुरुस्ती म्हणून ओळखल्या जातात.

73 व्या घटना दुरुस्तीनुसार 'ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थाना' (ग्रामपंचायती, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांना) 74 व्या घटना दुरुस्तीनुसार 'शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना' (नगरपरिषदा व महानगरपालिका यांना) स्वायत्त (Autonomous) अशा शासन संस्था बनविण्यासाठी कार्ये व वित्तीय अधिकार यांचे हस्तांतरण करणे. संबंधित घटक राज्यावर बंधनकारक करण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे 73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्तीनुसार घटक राज्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थाना सोपवावयाची कार्ये व वित्तीय अधिकार याविषयी योग्य शिफारशी करण्यासाठी व वेळोवेळी त्यामध्ये बदल करण्यासाठी 'राज्य वित्तीय आयोगा'ची (State Finance Commission) स्थापना करणे. प्रत्येक घटक राज्यावर बंधनकारक करण्यात आले आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थाना पार पाडावयाची कार्ये, त्याचे वित्तीय अधिकार, त्याचप्रमाणे स्थानिक पातळीवर कार्ये व वित्तीय अधिकार यामध्ये निर्माण होणारा असमतोल दूर करण्यासाठी घटकराज्याकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थाना वित्तीय साधन सामग्रीचे हस्तांतरण याबाबत शिफारशी करण्याचा अधिकार राज्य वित्त आयोगाला देण्यात आला आहे.

राज्य वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार राज्य सरकार स्थानिक स्वराज्य संस्थाना काही कर, शुल्क फी इ. आकारण्याचे व मिळणाऱ्या महसुलाचा विनियोग करण्याचा अधिकार देऊ शकतात. त्याचप्रमाणे घटकराज्ये स्वतः आकारलेल्या व जमा केलेल्या काही करांपासून मिळणारा महसूल हा स्थानिक स्वराज्य संस्थाना विभागून देऊ शकतात. तसेच राज्य सरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थाना अनुदानाच्या स्वरूपातही वित्तीय साधन सामग्रीचे हस्तांतरण केले जाऊ शकते.

भारतीय राज्यघटनेत केलेल्या या नवीन तरतुदीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थाना विविध विकासात्मक व कल्याणात्मक कार्ये पार पाडण्यासाठी लागणारी वित्तीय साधनसामग्री उभारण्याचे अधिकार मिळतील. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्था या स्वायत्त अशा शासन संस्था बनतील. त्याचप्रमाणे नेमून दिलेल्या वित्तीय अधिकारापासून मिळणारा महसूल हा नेमून दिलेल्या कार्यांशी तुलना करता कमी असल्यास निर्माण होणारी तूट भरून काढण्यासाठी राज्य सरकारकडून कर महसुलातील सहभाग व अनुदाने या स्वरूपात वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण केले जाईल.

बदलत्या परिस्थितीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थाना पार पाडावी लागणारी कार्ये व जबाबदाऱ्याही बदलणार आहेत. परिणामतः त्यासाठी वित्तीय साधनसामग्रीही मोठ्या प्रमाणात उभी करावी लागणार आहे. म्हणजेच वाढत्या कार्याबरोबर वित्तीय सामग्री वाढली पाहिजे. या गोष्टीची दखल घेऊनच राज्य वित्त आयोगाची दर पाच वर्षांनी नियुक्ती केली जाणार आहे. त्यामुळे बदलत्या परिस्थितीनुसार वाढत जाणारी कार्ये व जबाबदाऱ्या या स्थानिक स्वराज्य संस्थानी योग्यरितीने पार पाडव्यात यासाठी त्याचे वित्तीय अधिकार अथवा राज्याकडून त्यांना होणारे वित्तीय साधनसामग्रीचे हस्तांतरण वाढेल. यादृष्टीने राज्य वित्त आयोग शिफारशी करेल.

या ठिकाणी केंद्रीय वित्त आयोग (Finance Commission) व राज्य वित्त आयोग (State Finance Commission) यांच्यामधील फरक लक्षात घेणे इष्ट ठरते. वित्त आयोगाच्या शिफारशीबाबत राज्य सरकारवर असणार नाही. त्याचप्रमाणे केंद्रीय वित्त आयोगाच्या शिफारशी या राज्यांचा केंद्र सरकारच्या कर महसूलातील सहभाग, अनुदाने कर्जे या संदर्भात असतात, तर राज्यवित्त आयोगाच्या शिफारशी या फक्त स्थानिक स्वराज्य संस्थाना राज्य सरकारकडून कर महसूलातील सहभाग व अनुदाने या स्वरूपात होणाऱ्या हस्तांतरणा पुरत्याच मर्यादित असणार आहेत. म्हणजेच कर्जे या वित्तीय हस्तांतरणाच्या तिसऱ्या प्रकाराविषयी राज्य वित्त आयोगाने शिफारशी कराव्यात अथवा नाही याविषयी कोणताही उल्लेख 73 व्या व 74 व्या घटना दुरुस्तीमध्ये नाही. त्यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थानी कर्जाची मागणी केल्यास त्याबाबतचा निर्णय हा राज्य सरकारला घ्यावा लागेल. याबाबत राज्यसरकार राज्य वित्त आयोगाचा सल्ला घेऊ शकेल.

१११ गावसाथी नववर्षांसाठी गवर्नाल गवर्नरमहोदयाः

(Transfer Resource from Union to Local Bodies)

पंचायती व नगरपरिषदांना हस्तांतरित करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून घटकराज्यांना विशिष्ट अनुदान दिले जाते. अशा प्रकारच्या अनुदानाची सुरुवात दहाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार करण्यात आली. दहाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार पंचायती व नगरपरिषदा यांना वित्तीय साधनसामग्रीचे अनुदान देण्यात आले. या अनुदानाची रक्कम दहाव्या वित्त आयोगाने 5380 कोटी रुपये इतकी निश्चित केली. भारतीय संघराज्यात अशा प्रकारचे अनुदान प्रथमतःच देण्यात आले. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे स्थानिक स्वराज्य संस्थाना 1992 पूर्वी घटनात्मक दर्जा नव्हता. त्याचप्रमाणे स्थानिक स्वराज्य संस्थाना पार पाडावयाची कार्ये व त्याचे वित्तीय अधिकार याविषयी कोणतीही तरतूद भारतीय राज्यघटनेत नव्हती. यामध्ये बदल करण्यासाठी व स्थानिक पातळीवरच्या समस्या योग्य पद्धतीने स्थानिक पातळीवर सोडविल्या जाव्यात हा दृष्टीकोन समोर ठेवून भारत सरकारने 1992 साली 73 वी 74 वी घटनादुरुस्ती घडवून आणली. या दुरुस्तीनुसार राज्य वित्त आयोगाची स्थापना करणे प्रत्येक घटक राज्यावर बंधनकारक करण्यात आले व राज्य वित्त आयोगाकडे राज्य व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील कार्ये व वित्तीय अधिकाराच्या हस्तांतरणासंबंधी शिफारशी करण्याचे काम सोपविण्यात आले.

दहाव्या वित्त आयोगाने पंचायती व नगरपरिषदा यांच्यासाठी वित्तीय सहाय्याची तरतूद केल्यामुळे एक प्रकारे केंद्र सरकारकडूनही स्थानिक स्वराज्य संस्थाना वित्तीय साधन संपत्तीच्या हस्तांतरणाची सुरुवात झाली. त्यानंतर ए. एम. खुस्रो यांच्या अध्यक्षतेखालील अकराव्या वित्त आयोगाला प्रथमतःच पंचायती व नगरपरिषदा यांना हस्तांतरित करण्यासाठी घटक राज्यांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानाविषयी शिफारशी करण्यास सांगण्यात आले.

अकराव्या वित्त आयोगाने पंचायती व नगरपरिषदा यांना हस्तांतरित करण्यासाठी घटक राज्यांना देण्यात येणाऱ्या अनुदानाची एकूण रक्कम 2000 ते 2005 या कालावधीसाठी 10,000 कोटी रुपये इतकी निश्चित केली. या एकूण रकमेपैकी 8,000 कोटी रुपये हे पंचायतींना तर 2000 कोटी रुपये नगरपरिषदांना हस्तांतरित केली जाईल. याचाच अर्थ, पंचायतींना प्रत्येक वर्षी 1600 कोटी रुपये व नगरपरिषदांना प्रत्येक वर्षी 400 कोटी रुपये हस्तांतरित केले जातील.

पंचायती व नगरपरिषदा यांना हस्तांतरित करण्यासाठी केंद्राकडून घटकराज्यांना देण्यात येणाऱ्या एकूण 10,000 कोटी रुपये अनुदानाचे राज्यांमध्ये विभाजन करण्यासाठी खालील निकष अकराव्या वित्त आयोगाने सुचविले आहेत. हे विभाजन खालीलप्रमाणे -

- 1) 40 टक्के रक्कम राज्यातील ग्रामीण व शहरी लोकसंख्येच्या गुणोत्तरावर.
- 2) 20 टक्के रक्कम वित्तीय विकेंद्रीकरणाच्या निर्देशांकावर.
- 3) 20 टक्के राज्याचे दरडोई उत्पन्न व सर्वोच्च दरडोई उत्पन्न यातील तफावतीवर
- 4) 10 टक्के रक्कम राज्यातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या महसूल गोळा करण्याच्या प्रयत्नावर.
- 5) 5 टक्के रक्कम भौगोलिक क्षेत्रावर

दहाव्या व अकराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार केंद्र सरकारकडून पंचायती व नगरपरिषदांना करण्यात आलेल्या वित्तीय हस्तांतरणाची माहिती खालील कोष्टकामध्ये दर्शविली आहे.

HSaHS7
HSaHSZ nMIVr d ZJan[afXm]HSa
{dIm] gMZ.gmJ.MhñVjaU

{dIm]AqU	hñVjaUmhàHSa	a, \$ (HSa éñ])
दहावा वित्त आयोग	अनुदान	5,380
अकरावा वित्त आयोग	अनुदान	10,000

अकराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी भारत सरकारने स्वीकारलेल्या आहेत. केंद्र सरकारकडून होणाऱ्या या हस्तांतरणामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या (पंचायती व नगरपरिषदा) उत्पन्नामध्ये वाढ होऊन त्यांना विविध प्रकारची विकास कामे पार पाडता येणार आहेत.

वरील स्पष्टीकरणावरून असे लक्षात येते की 73 वी व 74 वी घटनादुरुस्ती राज्य वित्त आयोगाची स्थापना व केंद्र सरकारकडून पंचायती व नगरपरिषदा यांना वित्तीय साधन सामग्रीचे हस्तांतरण इ. गोष्टी या भारतातील वित्तीय विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाची पावले आहेत. स्थानिक वित्त संबंधातील या सुधारणामुळे ज्यांना स्थानिक पातळीवरील परिस्थितीची योग्य माहिती आहे. अशा स्थानिक स्वराज्य संस्थांना स्थानिक रस्ते, आरोग्य सुविधा, शिक्षण, पिण्याचे पाणी इ. सारख्या सोईसुविधा कार्यक्षम व योग्यरित्या पुरविता येणार आहेत. एका अर्थाने या सुधारणांची देशातील विषमता दूर करण्यास व समतलीत आर्थिक विकास साध्य करण्यास मोलाची मदत होणार आहे.

8.11 a0HSa] gHSaAqU ^mVMrc a0HSa] j òMrc gVaaUm
(Fiscal Crisis and Fiscal Sector Reform in India)

a0HSa] gHSa (Fiscal Crisis)

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात सार्वजनिक खर्च वेगाने वाढला. देशातील उपलब्ध साधन सामग्रीच्या पर्याप्त वापरासाठी सरकारला खर्च वाढवावा लागला. तसेच देशाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीनेही सार्वजनिक खर्चात वाढ करणे आवश्यक ठरले. तथापि, खर्चाच्या तुलनेत सरकारी उत्पन्न अपुरे राहिले. यामुळे महसुली तुटीचे प्रमाण वाढले. तसेच राजकोषीय तूटसुद्धा वाढली. सरकारला वाढत्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी भरपूर कर्जे काढावी लागली. सरकारने आर्थिक दायित्व वाढले यामुळे राजकोषीय तुटीची आपत्ती निर्माण झाली. भारतात 1950-51 ते 1978-79 या काळात काही वर्षांचा अपवाद वगळता महसुली आधिक्य बऱ्यापैकी राहिले. सातव्या पंचवार्षिक योजनेपासून मात्र महसूली तूट निर्माण झाली. परिणामी, राजकोषीय तुटीचे प्रमाण वाढत गेले. राजकोषीय तूट वाढल्याने सरकारला आर्थिक विकासासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध झाला नाही. सन 1990-91 ते 2001-02 या काळात राजकोषीय तुटीची रक्कम 44,630 कोटी रुपयांवरून 1,31,721 कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. याच काळात या तूटीचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाशी पडणारे प्रमाण 7.7 टक्यावरून 5.7 टक्यापर्यंत वाढले. ही तूट सन 2005-06 मध्ये 1,51,140 कोटी रुपयांइतकी राहिल, अशी अपेक्षा होती. राजकोषीय तूट 4 टक्यांच्या आत ठेवण्याचा प्रयत्न सरकारचा होता, पण प्रत्यक्षात सरकारला या प्रयत्नात फारसे यश मिळाले नाही.

सन 1951 नंतरच्या काळात सार्वजनिक खर्च झपाट्याने वाढल्याने राजकोषीय तूट निर्माण झाली. मागील अनेक वर्षात सरकारला वाढत्या राजकोषीय तुटीची फारशी काळजी नव्हती. सरकारने बाजारातून आवश्यकतेनुसार कर्जे उभारली. यामुळे सरकारी कर्जाचे प्रमाण वाढले. सरकारचा वाढता कर्जबाजारीपणा कमी करणे आवश्यक असल्याचे मत मांडले होते, पण सरकारने याकडे गांभीर्यनि पाहिले नाही. सन 1990-91 मध्ये सरकारसमोर वित्तीय पेचप्रसंग निर्माण झाल्यानंतर जागतिक बँक (IBRD) आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने (IMF) राजकोषीय तूट कमी करण्याबाबत भारताला सूचना केल्या.

राजकोषीय तूटीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी सरकारने योजनेत्तर खर्चात कपात केली पाहिजे असे मतही आंतरराष्ट्रीय वित्त संस्थानी मांडले. यामुळे बाबतीत सरकारवरील दबाव वाढला. सरकारला राजकोषीय तूटीकडे गांभीर्याने पाहणे अपरिहार्य ठरले. सरकारने राजकोषीय तूट कमी करण्यासाठी उपाय योजले. महसूल वाढविणे व खर्च नियंत्रित करून तूट कमी करणे असे दुहेरी प्रयत्न सरकारला करावे लागले. योजनाबाह्य खर्च वाढल्याने महसूली तूट वेगाने वाढली होती. सेवानिवृत्ती वेतन, व्याजाचा भरण, वाढती अंशदाने यासारख्या कारणामुळे योजनाबाह्य खर्चात वाढ झाली. म्हणून हा खर्च कमी करण्यासाठी लढा पुरविणे सरकारच्या दृष्टीने आवश्यक ठरले.

राजकोषीय सुधारणा (Fiscal Sector Reform in India)

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः 1991 नंतरच्या काळात राजकोषीय तूटीचा प्रश्न गंभीर बनला. करारोपणाद्वारे मिळणारे उत्पन्न वाढविणे, सार्वजनिक कर्जे उभारणे आणि सार्वजनिक खर्चात कपात करणे यासारखे प्रयत्न करून सरकारने राजकोषीय संकटाचे व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला. सरकारने राजकोषीय आपत्तीच्या व्यवस्थापनासाठी केलेले प्रयत्न पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

1) राजकोषीय संकटाशी मुकाबला करणे :

सरकारने राजकोषीय संकटाशी मुकाबला करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चावर प्रभावीपणे नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला. सरकारने निरनिराळ्या योजना राबवून कर्मचाऱ्यांचे वेतन व भत्ते, पेन्शन, कर्मचाऱ्यांची नियुक्त इ. वरील खर्च कमी केला. याशिवाय सरकारी जाहीराती, मंत्र्यांचे विदेशी दौरे इ. वरील खर्चाला मुद्दा कात्री लावण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. सार्वजनिक खर्चात कपात झाल्यास राजकोषीय संकटाची तीव्रता काहीशी कमी होणार आहे.

2) राजकोषीय संकटावर मात करणे :

राजकोषीय संकटावर मात करण्याचा हा महत्त्वाचा मार्ग आहे. सरकारने वाढत्या खर्चाशी तोंडमिळवणी करण्यासाठी सातत्याने उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे. सन 1951 ते 2002 या काळात सरकारचे उत्पन्न 406 कोटी रुपयांवरून 2,01,450 कोटी रुपयांइतके झाले. सन 2005-06 मध्ये हे उत्पन्न 3,51,200 कोटी रुपयांइतके वाढले. केंद्र सरकारच्या कररूपी आणि करेत्तर उत्पन्नात वाढ झाली. यामुळे राजकोषीय आपत्ती सौम्य होण्यास मदत झाली आहे.

3) राजकोषीय संकटाशी मुकाबला करणे :

सरकारने आवश्यकतेनुसार सरकारी आणि निमसरकारी क्षेत्रातून कर्जे उभारली आहेत. तसेच अल्प बचत योजनांमार्फतही सरकारने निधी उभारली आहे. राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्रे, भविष्यनिर्वाह निधी, सार्वजनिक भविष्य निर्वाह निधी योजना, मुच्युअल फंड यासारख्या योजनाद्वारे सरकारने निधी प्राप्त केला आहे. सरकारने विदेशी कर्जेसुद्धा घेतली आहेत. तथापि अंतर्गत कर्जांचे प्रमाण त्यापेक्षा मोठे आहे. सरकारने सार्वजनिक कर्जांद्वारे उत्पन्न व खर्चातील तफावत भरून काढण्याचा प्रयत्न केला असला तरी याद्वारे राजकोषीय संकट स्थायीरूपाने सोडविता येत नाही. यासाठी सार्वजनिक कर्जांचे धोरण राबविताना योग्य दक्षता घेतली पाहिजे.

4) राजकोषीय संकटाशी मुकाबला करणे :

सरकार खाजगी क्षेत्राद्वारे आयात पर्यायी वस्तूंचे उत्पादन घेण्यास चालना देत आहे. परिणामी देशी उद्योगांच्या उत्पादन वाढीला उत्तेजन मिळाले आहे. तसेच सरकार खाजगी क्षेत्रामार्फत मूलभूत उद्योगांच्या उभारणीला व विकासाला उत्तेजन देत आहे. यामुळे सरकारी खर्चात कपात होईल आणि राजकोषीय संकट दूर होण्यास मदत होईल अशी अपेक्षा आहे.

5) राजकोषीय संकटाशी मुकाबला करणे :

सरकारने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतरच्या काळात रस्ते, रेल्वे, पाणी, वीजनिर्मिती इ. पायाभूत सोयींच्या उभारणीवर प्रचंड खर्च केला, पण मागील काही वर्षात सरकारवरील खर्चाचा बोजा वाढल्याने राजकोषीय तूट वाढली. यातून मार्ग काढण्यासाठी सरकार खाजगी क्षेत्रामार्फत पायाभूत सोयींच्या विस्तार करित आहे. यासाठी खाजगी क्षेत्रामार्फत पायाभूत सोयींच्या विस्तार करित आहे. यासाठी खाजगी क्षेत्राला कर सवलती व इतर सवलती देत आहे. खाजगी क्षेत्राद्वारे पायाभूत सुविधा उभारल्यास सरकारी खर्च घटून राजकोषीय आपत्ती दूर होईल असे प्रतिपादन केले जाते.

6) 0~mXia d A&0n1HSi{dY6HS:

हे विधेयक सन 2000 मध्ये संसदेत सादर करण्यात आले. राजकोषीय संकटातून बाहेर पडणे हा यामागील हेतू होता. या विधेयकाची इतर प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

अ) महसूली तुटीला आळा घालणे.

ब) मार्च 2006 पर्यंत राजकोषीय तुटीचे स्थूल देशांतर्गत उत्पादनाशी पडणारे प्रमाण 2 टक्क्यांपर्यंत कमी करणे.

क) केंद्र सरकार व रिझर्व्ह बँकेच्या आर्थिक व्यवहारांबाबतचे धोरण निश्चित करणे.

ड) सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीबाबत 10 वर्षांचे धोरण ठरविणे.

हे विधेयक संसदेत सादर झाले असले तरी काही कारणांमुळे संमत झाले नाही, परंतु सरकारने राजकोषीय आपत्ती टाळण्यासाठी या विधेयकाचा गांभिर्याने विचार करणे गरजेचे आहे.

nd{SAÜ{ZigBMaiz

- 1) बहुवयी राज्यकोषीय वित्त व्यवस्थेची तत्त्वे सांगा.
- 2) भारतीय संघराज्य वित्त व्यवस्था स्पष्ट करा.
- 3) संघराज्यांच्या वित्तीय समस्या आणि संघराज्यातील वित्तीय साधनांचे हस्तांतरांचे यांत्रिकीकरण स्पष्ट करा.
- 4) केंद्र सरकारकडून घटक राज्यांना साधन संपत्तीचे हस्तांतर व त्याचे निकष स्पष्ट करा.
- 5) वित्त आयोग व नियोजन आयोग यातील फरक सांगा.
- 6) 13 व्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी स्पष्ट करा.
- 7) राज्याच्या वित्तीय समस्या व कर्जबाजारीपणाची कारणे स्पष्ट करा.
- 8) भारतातील केंद्र व राज्य वित्तीय संबंधांचे टिकात्मक परिक्षण करा.
- 9) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या वित्तीय समस्या स्पष्ट करा.
- 10) केंद्र व राज्य सरकारकडून स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे करण्यात येणारे वित्तीय साधन सामुग्रीचे हस्तांतरण स्पष्ट करा.
- 11) राजकोषीय संकट आणि भारतातील राजकोषीय क्षेत्रातील सुधारणा स्पष्ट करा.

gma (Summary) :

भारतात संधिय वित्त व्यवस्था असून केंद्र व राज्य यांच्यात कार्यक्षेत्राची विभागणी झालेली आहे. केंद्र व राज्य सरकारमध्ये साधनसामुग्री व जबाबदाऱ्यांची विभागणी घटनेने स्पष्ट केलेली आहे. या व्यवस्थेत घटनेचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे. राज्यांना त्यांच्या स्वतःच्या वित्तीय साधनापासून उत्पन्न मिळते. तसेच केंद्र सरकारकडूनही स्थानांतराच्या मार्गाने वित्तीय साधनसामुग्री मिळते. यात केंद्र सरकारच्या करातील हिस्सा, सहाय्यक अनुदाने, कर्जे वगैरेचा समावेश होतो. केंद्राकडून राज्यांना किती हिस्सा मिळेल हे कर व शुल्क आणि सहाय्यक अनुदाने यांच्यातील हिश्याच्या रूपाने किती रक्कम राज्यांना स्थलांतरीत केली जाते आणि कोणत्या तत्त्वाच्या आधारे हि विभागणी केली जाते. यावर अवलंबून असते. राज्यांच्या वित्तीय गरजा, राज्यातील लोकसंख्या, वसुली मागासपणा वगैरे निकषाच्या आधारे साधन सामुग्रीची वाटणी केली जाते.

केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्यातील वित्तीय संबंधात लवचिकता आणण्याचे कार्य वित्त आयोग करतो. वित्त आयोग वैयक्तिक प्राप्तिकरापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वाटप, केंद्रीय उत्पादन कराचे वाटप, मालमत्तेवरील करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वाटप, केंद्र सरकारांना द्यावयाची अनुदाने वगैरे बाबतीत शिफारशी करतात. आतापर्यंत असे तेरा वित्त आयोग नेमण्यात आले असून त्यांनी अशा विविध बाबीसंबंधी शिफारशी केल्या आहेत. केंद्र व घटक राज्य सरकारे यांच्यात वित्तीय बाबीसंबंधी शिफारशी केल्या आहेत. केंद्र व घटक राज्य सरकारे यांच्यात वित्तीय साधन सामुग्रीचे योग्य वाटप होण्याच्या बाबतीत वित्त आयोगाची भूमिका महत्त्वाची आहे. वित्त आयोगाच्या स्थापनेला घटनात्मक आधार आहे. वित्त आयोगाप्रमाणे नियोजन आयोगाच्या स्थापनेला घटनात्मक आधार नाही. मात्र वित्त आयोग व नियोजन आयोग या दोन्हीकडून वित्तीय साधनसामुग्रीचे केंद्र सरकारकडून राज्य सरकारकडे स्थानांतर होते.

नृा^नृरेã

gK[a0H6 : ज्या पद्धतीत विविध स्तरावर सरकारे असतात त्यांच्या उत्पन्न खर्च साधनाचा अभ्यास.

A{Va°\$H^m : मुळ करावर आकारला जाणारा कर.

{dInA[ud : केंद्र राज्य व सरकार यांच्यात कर उत्पन्न विभाजन ठरविणारी यंत्रणा.

EH[r a0H6[i[dñWn या पद्धतीत फक्त एकच सरकार एकाच स्तरावर असते व उत्पन्न व खर्च यांचे केंद्रीकरण झालेले असते.

g^gm

- 1) Prof. Pratibha Agarwal (2012) Delhi, New Centrty Publication, Pag No. - 46,47.
- 2) प्रा. रायखेलकर, डॉ. दामजी बी. एच. (2008) मुद्रा अधिाषण आणि सार्वजनिक वित्त औरंगाबाद, विद्या बुक पब्लीशर्स, पृ. क्र. 300 ते 302
- 3) डॉ. व्ही. व्ही ककडे (2002) सार्वजनिक वित्त व्यवहार, नाशिक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पृ. 4 ते 7, 15.
- 4) प्रा. भोसले के. एम., प्रा. काटे के. बी. (2004) स्वातंत्र्योत्तर भारतीय अर्थव्यवस्था कोल्हापूर, फडके प्रकाशन, पृ. क्र. 250 ते 251, 259 ते 262
- 5) देशपांडे दि. के. (1984) सार्वजनिक वित्त नागपुर, मंगेश प्रकाशन, पृ. क्र. 225 ते 226.
- 6) Rustagi R.S. (2013) Public Finance, Jaipur Ritu Publication Page No. 205 to 231.
- 7) हजेला टी. एन (2010) राजस्व के सिद्धांत, दिल्ली एनी बुक्स प्रायव्हेट लिमिटेड, पृ. क्र. 413, 272.
- 8) शिंदे मधुकर ना. मोरे दिनकर के. (2012) 'तेराव्या वित्त आयोगाच्या शिफारशी' जळगाव सातपुडा ऑफसेट जळगाव अर्थसंवाद, पृ. क्र. खेड 36, अंक 2, 111 ते 125
- 9) डॉ. मुलाणी एम. यू. (2010) 'सार्वजनिक आयव्यय' पुणे, के. एस. पब्लीकेशन, पृ. क्र. 112, 113.
- 10) महेंद्र जैन (2012) सामान्य अध्ययन भारतीय अर्थव्यवस्था आग्रा प्रतियोगिता दर्पण, पृ. क्र. 242, 243
- 11) प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील (2004) सार्वजनिक अर्थकारण, कोल्हापूर फडके प्रकाशन, पृ. क्र. 254, 259 ते 260, 263 ते 268, 276 ते 283